

ВАСИЛЬ ЩЕДЯК ТРОЦА

Зраду можна зрозуміти,
але не можна виправдати

ВАСИЛЬ
ЩЕДРАЯ

ВАСИЛЬ
ЩЕДРИЙ
ТРОЩА

Роман

ХАРКІВ КЛУБ
2017 СІМЕЙНОГО
ДОЗВІЛЯ

УДК 821.161.2
ББК 84(4Укр)
Ш66

Жодну з частин цього видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

Дизайн обкладинки
CreaLab
Creative Laboratory

ISBN 978-617-12-3940-1 (PDF)

- © Шкляр В. М., 2017
- © Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2017
- © Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2017

Частина перша

ЗРАДА

1

Блискавка з чистого неба мене б так не вразила, як та могила, що її я побачив одного похмурого дня на міському цвинтарі. Не знаю, що занесло мене знічев'я в те невеселе місце, мабуть, саме Провидіння, хоч, кажуть, є така прикмета в людині — іноді вона безпричинно заходить на цвинтар. Якийсь потаємний інстинкт чи що воно, Бог його знає, а от часом тягне тебе пройтися біля чужих могилок. Походиш, порозглядаєшся, а потім сядеш у тиші, подумаєш.

Хоч, сказати по правді, мене пригнічують тутешні міські кладовища, куди замість церковних дзвонів долинають дзвінки трамваїв. Тут навіть дерев'яного хреста не побачиш — натомість стоять бетонні, сірі, як хідники, надгробки з напівстертими написами, подекуди стримлять фарбовані бляшані обеліски з п'ятикутними зірками на маківках, а як десь і побачиш хреста, то хіба з металевих труб, і мені здається, що крізь ті труби вітер дістає аж до небіжчика. Я вже не кажу про забуті могили, зарослі бур'янами, захаращені злинялими штучними квітами та брухтом з'їдених іржею огорож.

Ні, не хотів би я тут лежати. Посидіти — інша річ.

Зручне місце я знайшов на ближній до в'їзної брами алеї, де й пам'ятники були добротніші — таки з каменю, не з бетону, і лави міцніші, не трухлі. Сів я на

таку лавицю, ще не облущену від зеленої фарби, замислився, як і личить статечному чоловікові, а погляд мимоволі ковзнув по написах — у якому ж товаристві я оце примостився? Ну, компанія звична як для цього некрополя: скворцов-молодцов, лісіцин-куніцин... І раптом на чорному вітрилі габро я прочитав:

Тимчак Михайло Степанович
1924—1972

Мене обдало гарячим вітром. Що за чортівня? Точнісінько так звали мого друга, який загинув далеко від цього міста 1947-го. Кожен із нас, певна річ, може мати не одного повного тезку, але тут збігався ще й рік народження — 1924-й.

Я підійшов упритул до пам'ятника, де на чорному габро кріпився портрет небіжчика. У грудях мені замлоїло. Це був невиразний, розмитий фотовідбиток на порцеляновому овалі, але я відразу впізнав Михайла. На знімку він був набагато старший, і, якби не напис, я б не звернув на нього уваги. Але тепер у мене не залишилося жодного сумніву: він.

Я сторожко роззирнувся. Здавалося, що за мною хтось стежить. Це не була параноя, після повернення з таборів я часто помічав за собою «хвостів», яких лагідно називав хлопцями в чорних плащах. Але цього разу я присоромив себе за надмірну обачність, хоч мою тривогу можна було зрозуміти. Важко передати, що коїлося в моїй душі. Я ще довго вдивлявся в той знімок, ніби хотів переконати себе, що це якась безглузда помилка, святотатська бутафорія, влаштована спеціально для мене.

На порцеляновому відбитку Михайло був у військовому френчі, на плечах — офіцерські погони, на грудях — пляма якогось ордену, чи то Червоної Зірки, чи, може, Бойового Червоного Прапора. Взагалі то на пам'ятниках із габро портрети здебільш карбують, а тут ні. Порцеляновий овал не дуже пасував до чорного каменю, і я здогадався, що його приладнали пізніше, коли пам'ятник уже стояв на могилі.

Пішов із життя мій... товариш, якщо виходити з дати смерті, два роки тому, тобто у сорокавосьмирічному віці. Господи, що це?

Кров шуміла у скронях. Не пам'ятаю вже, як я вийшов із того кладовища. Пригадую тільки, що мою увагу привернули айстри, які стояли на могилі у надщербленій скляній вазі. Квіти були ще свіжі.

2

Нас оточили близько восьмої ранку. Ще вчора провідник Корнило сказав, що ми тут, в очеретах, облаштувалися як на курорті, а наступного дня розпочалася облава. Так, ми згодні були, що у плавнях над Стрипою велося нам куди ліпше, ніж у криївках чи навіть у лісі, адже тут можна було не лише відігрітись на сонечку, але й викупатися, коли душа забажає. Дзідзьо навіть ухитрявся посидіти з вудкою та потрусити верші. Тож попри те, що торік нас тут накрила була авіація (Чепігу вбило, трьох поранило відламками бомби), ми й цього року, щойно піднявся молодий очерет, уже в червні перебралися на «курорт». Зручнішого місця в нашому терені годі було шукати.

Якраз тут, над Стрипою, під нашим віданням був важливий пункт зв'язку, через який ось і тепер переходив далі на захід крайовий референт СБ¹ Корнило. Я знав, що він ішов по зв'язках не далеко й не близько, а саме в Бережанську округу. До нас провідник Корнило прибув лише з одним охоронцем Пластуном, і їх обох перевіз човном до нашого табору друг Стодоля, який відповідав за наш пункт зв'язку. Раніше Стодоля теж був референтом СБ, але

---

¹ СБ – служба безпеки ОУН.

якраз під час отого торішнього бомбування з літаків він дістав поранення і після того, як видужав, його настановили на зв'язок.

Провідникові Корнилу в нас відразу сподобалося.

— Еге, хлопці, — сказав він. — Та ви ж тут як на курорті!

Стодоля помітно напружився.

— На курорті чи ні, а відколи я тут, жоден щур не прошмигнув понад Стрипою, — не без гонору мовив він.

Стодоля наїжачився, бо вловив у словах провідника натяк на те, що ми тут відлежуємося. Він, як я зрозумів, давно готувався до цієї розмови.

— Та знаю, знаю, — сказав провідник Корнило. — Я кажу тільки про місце квартирування. Перша кляса!

Справді, щодо місця постою нам гріх було скаржитися. Перед очима тихо несла свої води Стрипа, яка тут розгалужувалася на два рукави, а довкола, куди не кинь оком, зеленіли зарості молодого очерету, стояли стіни старої сухої тростини, і, мабуть, тому це місце у ближніх селах називали трощею. Але нас найбільше тішили в тих очеретах суцільні багна і трясовини, через які більшовики не сунули сюди носа, обминали трощу навіть тоді, коли товклися в сусідніх селах.

На правому березі лежало село Ішків із прилеглим до нього мішаним лісом, на лівому — Багатківці з хуторами, а туди далі вгору за течією гніздилося ще більше село Купчинці. Ось у цьому трикутнику й розкинулася наша троща на цілі гони.

Улітку вона таки скидалася на рай Божий, де цілий день замість ангелів співали пташки, крумкали дикі качки, плюскалась риба, кулики переривчастими

голосочками хвалили своє болото: кі-кі, кав-кав, і тільки пізніми вечорами налітали рої ненажерливих комарів-кровопивць, яких у раю, мабуть, немає.

Проте до вечора ще тільки йшлося, і провідник Корнило, трохи розглянувшись по нашому табору, запитав:

— То що, з дороги можна скупатися?

— Треба, — відповів Стодоля і кивнув Сіркові, аби той приніс мило й рушник.

Теплий вітерець, який цілий день гнав річкою лагідну хвилю, якось ураз припишк, і перед нами засвітилося тихе плесо. Аж тут при березі пролунав такий гучний сплеск, наче хто вдарив праником по воді. Там скинулася велика, вигнута колесом темно-зелена рибина.

— А то що за чудовисько? — вражено спитав провідник Корнило, дивлячись, як на воді розходяться широкі пружинисті кола.

— Шука гуляє, — сказав Стодоля.

— А я вже подумав, що крокодил. У такій шалині може завестися що завгодно.

Прикрий натяк знов забринів у словах есбіста, але, сказати по правді, він мені подобався. На його худій цибатій поставі форма совіцького офіцера без погонів сиділа як влита. До неї пасував акуратний німецький «емпій»¹, що звисав із плеча дулом долів. Дві гранати-репанки на паску свідчили про повне бойове поготівля. Віку він був за тридцятку, хоча з вигляду ми всі видавалися старшими — тривалі бої на два фронти, потім збройне підпілля, сидіння в криївках, відтак безвихідь становища, яке гнітило дедалі

¹ «Емпій» — німецький автомат MP.

більше, — усе це накладало свою похмуру печать. Що не кажи, а йшов уже сорок сьомий рік, і коло фатально звужувалося.

Сірко приніс рушника й коричневий, ще не початий брусок мила, який, здається, теж зацікавив провідника. Він зважив його на долоні, колупнув нігтем великого пальця, понюхав, наче хотів переконатися, що в його руці таки мило, а не брусок пресованого тротилу. Але я його розумів: для досвідченого есбіста іноді нікчемна дрібниця важить більше, ніж протокол допиту. Щось мені підказувало, що крайовий референт СБ, переходячи на Бережанщину, мав спеціальний інтерес і до нашого пункту зв'язку. Тому над Стрипою мав затриматися ще на два дні.

Тонкий, довгоногий, схожий на розважливого бусла, він відійшов купатися чимдалі від нас, видно, не хотів мочити підштаники. Лише охоронець Пластун рушив за ним услід, однак зупинився на березі. Лізти у воду вслід за командиром йому не годилося — кожному своя черга.

Разом із прийшлими тепер нас було тринадцятеро, і це той випадок, коли треба назвати всіх. Окрім провідника Корнила та Пластуна, з наших були Стодоля, Сірко, Голий, Місько, Шпак, Сокіл, Лоза, я, а також Гак, Сум і Дзідзьо. Ці троє останніх перед вечором відійшли на інше місце квартирування, бо провідник Корнило сказав, що нас зібралася завелика гурма. Оскільки Гак, Сум і Дзідзьо були з одного куца, то вони разом від'їхали човном на Ішків, де мали свою криївку, а я вже за вечерею раптом подумав, що крайовий провідник Безпеки, мабуть, забобонний. Він побоявся числа тринадцять, бо яка ж це гурма

для трощі? Де десятеро, там і троє не зайві, але тоді в нас вийшла б мовби тайна вечерея.

Ще дужче мене здивувало те, що есбіст тут якраз нехтував безпекою. Провідник такого рівня не мусив би відпускати нікого з місця своєї ночівлі. Ще було б зрозуміло, якби він вислав варту чи стежу, але отак просто — «завелика гурма», — це, як на мене, було легковажно.

Ми вечеряли біля куреня, вкритого очеретом, частували провідника «чим хата багата» (трохи вудженни, сало, яйця, зелена цибуля), і Стодоля навіть запропонував гостеві скуштувати бромбасу.

— Що то є? — спитав провідник Корнило.

— Настоянка така, — відповів Стодоля. — Зі смородини.

— Ні, — сказав він. — Я дотримуюся відомих вам правил¹.

— А провідник Буревій вишнівки може собі дозволити.

— Не знаю. То його справа.

— Але ж і головний провід зняв із нас «сухе правило», — сказав Стодоля. — Ще років три тому.

— Були люті зими, — пояснив провідник Корнило. — Коли в морози перейдеш річку чи переспиш на снігу, тоді спирт рятує. А більше ніяк.

— Люті зими... — хмикнув Стодоля. — А нині скажені часи. Самі знаєте, як нам тепер.

— Як? — провідник Корнило щиглем розбив сире яйце, присипав зверху пучкою солі. — Ви ж казали, що все добре. Жоден щур не прошмигнув...

---

¹ Ідеться про правник українських націоналістів, який забороняв їм вживати алкоголь.

— Бо й ні. Ось і недавно порішили одного без суду і слідства.

— Розстріляли? — чомусь здивувався провідник Корнило.

— У нас що, зайві набої? Каменюку на шию — і в Стрипу. Щоб ні сліду, ні знаку. Так мене ще на вишколі вчили.

Стодоля значущо подивився гостеві в очі, як колишній есбіст есбістові.

— Без суду і слідства, кажете? — перепитав провідник Корнило, повільно пережовуючи вудженину разом із пір'ям молодої цибулі. — Ні, так не годиться. Коли спірвеш агента, треба переводити слідство й протоколювати.

— Допитати треба, — сказав Стодоля. — А псувати на них папір у мене немає часу. Мого тата застрілили, хату і всю господарку спалили без будь-якого слідства. Знаєте, хто застрілив мого тата?

— Чув.

— Сам секретар райкому партії Халявка.

— Чув, — повторив провідник Корнило. — Потім того Халявку навіть більшовики судили за таке самоправство.

— Судили? — знов хмикнув Стодоля. — Та вони його просто прибрали відси, щоб я не пімстив... Ну, ще будем видіти.

Десь на багнах озвалася найстарша жаба, а потім дружно заграла вся їхня оркестра. Жаби ще дужче за куликів хвалять своє болото.

— А ви кажете, правило, — зітхнув Стодоля. — Тут часом як не вип'єш, то серце лусне. Провідник Буревій теж мені докоряв. Навіть погрожував.

— Він казав і мені, — кивнув есбіст.

— Казав? Що саме?

— Що деякі зв'язківці на Стрипі розпустилися вкрай. Плямують Організацію¹. Ходять по селах без всякої конспірації, пиячать.

— Ну, то перебільшення, — сказав Стодоля. — Зараз по селах не дуже походиш. Люди застрашені. Буває, кусника хліба не випросиш, не те що горівки. Часом і до хати не пустять.

Він сам собі усміхнувся, ніби щось пригадавши, і подивився на Сірка.

— Розкажи, друже Сірку, як тебе пригріла вночі одна чемна газдинька.

Наш друг, який перебрав собі псевдо від запорозького кошового, був, однак, більше схожий на розумного пса, ніж на славетного отамана. Він мав дуже розумні, сумирні руді очі, мовби позичені таки в сірка, і завжди дивився на тебе якось віддано і довірливо. Ось і тепер Сірко подивився на Стодолю своїми розумними очима щиро й довірливо, але з легким подивом. Мовляв, а хто ще цього не чув?

— Розкажи, розкажи, — підохотили його Місько і Шпак.

— Та то давно було, ще навесні, — огинався Сірко.

Лише помітивши, що провідник Корнило також дивиться на нього з цікавістю, Сірко погодився.

— Я ж кажу, діло було ще в березні, сніг лежав і мело так, як в оті дні, що їх березень позичив у лютого...

Хлопці змовницьки презирнулися. Сірко завжди починав оповідати свою притичину саме з тих днів, які начебто березень позичив у лютого.

¹ Тобто ОУН.

— Цей-во, я ж кажу, — довірливо провадив далі наш друг Сірко. — Холод стояв псячий, а мене ніч застала біля одного села, коли йшов на зв'язок. Я змерз, як цуцик. Дай, думаю, попрошуся в якусь хату, переночую чи ні, а хоч сі зігрію троха, бо тут мені ропавка й цицьки дасть.

Місько зі Шпаком знов презирнулися, бо Сірко ту цицьку теж ніколи не минав, наче її мала дати перемерзлому партизанові не ропавка, а поштыва вдовагаздинька.

— Підійшов я до їдної хати від поля, — розповідав Сірко, — і так, знаєте, тихонько постукав у вікно, ніби прийшов свій до свого.

— Свій до свого по своє, — весело докинув Сокіл.

— Не перебивай! — блимнув на нього рудими розумними очима Сірко, не задоволений тим, що Сокіл влазить у його приватну історію. — Цей-во, я ж кажу, тихонько постукав, чемно так, що до вікна й на правду підійшла газдинька. Хто там? — питає. Ну, я так і так, змерз кажу, як сірко, пустіть погрітися хоч під лаву. Ні, каже вона, йди собі далі з Богом, зараз вас багато тут таких вештається. — Сірко перевів подих, пояснив: — Тоді й справді чимало чужого люду напливло зі сходу. Там же голод почався, то вони сюди хто як міг. Хліба просили, милостиню, а були й такі, що обкрадали...

— Були, були! — підтакнули Місько і Шпак.

— Ну, я й кажу молодичці, що свій, мовляв, не бійтеся... Вона відійшла од вікна, чую, начебто в сніи рипнули двері, зараз відчинить, то і я мерщій до дверей. А клята газдинька, знаєте, що учверила? Вилізла, капосна, із сіней по драбині на стрих¹, вхопила бляшану

¹ Стрих — горіще.

затулку від печі, макогона і ну вибивати марша. Видно, серед сусідів був такий умовлений знак, що, як прийдуть до когось злодії, то він мусить ось так тарбанити на склик. Бо не встиг я й оком кліпнути, як на подвір'я повалили розлючені господарі — з рогачами, косами, рискалями, а хто й з рушницею.

— Ого! — поспівчував Сіркові провідник Корнило. — Знайшли винного.

— Та вони забили б мене, як пса, — Сірко щиро подивився провідникові в очі. — Врятувало те, що побачили в мене «папашку»¹. Враз усі зупинилися, скумекали, хто перед ними.

— І що?

— А що? Я розвернувся і мовчки потяг до лісу.

— Як? — здивувався Пластун. — І ніхто не покликав вас до хати зігрітися?

Сірко подивився на нього, як на дівка.

— А якби й покликав, то як я міг до нього піти? Мене виділо стільки людей.

— Воно так, — погодився Пластун. — Але ваша справа відмовитись, а їхня запросити. Хіба ні? Мова ж не про вас, а про тих газдів, що сі поскурвлювали.

Пластун надпив із горнятка молока, лишивши над верхньою губою білі «вуса». Йому не було ще й двадцяти.

— От видите, друже провідник, — мовив Стодоля. — А дехто каже, що мої люди ходять по селах без всякої конспірації, заглядають у чарку... Прикро мені це чути.

— Візьміть ті слова за попередження, — сказав Корнило. — У всьому треба знати міру.

---

¹ «Папашка» або «пепешка» — автомат ППШ.

Він випив ще одне яйце, покрутив у руках порожню шкаралупу, потім показав її Стодолі.

— Оце ваша мірка. Чи ви хочете бути схожим на шміраків¹?

Стодоля знітився, опустил голову. Хвиля в'юнкого чорного чуба спала йому на чоло. Але він тут-таки стріпнув чуприною і сказав аж занадто гостро:

— Я на тих шміраків СРСР з високого дерева!

— Що-що? — не второпав есбіст, а потім йому дійшло і він засміявся м'яким примирливим сміхом. — Брутально, але дотепно.

Поки ми вечеряли, я помітив, що провідник кинув на мене кілька пильних позирків. Врешті таки спитав:

— Чи то не вас я колись бачив у сотні «Холодноярці» з куреня Бондаренка?

— Було, — сказав я. — У вас, друже провідник, чіпка пам'ять на обличчя.

Ми згадали давніші події і курінного Бондаренка, котрий упав місяць тому, в перший день літа. А коли я був ще в сотні «Холодноярці», провідник Корнило приходив до нас на Зелені свята, і ми обоє запам'ятали слова, якими курінний закінчив святошну промову: «Працювати і славно вмерти». Його накрили більшовики тут недалеко — у криївці біля села Вівся разом із Рисем, Ліщиною, Вірою та Остапом. Усі вони пострілялися. Зізнаюся, що за командиром Бондаренком я заплакав, хоч тонкосльозим ніколи не був. Уже тоді можна було здогадатися, що між нами завівся внутрішник².

¹ Шміраки — покидьки. Так зневажливо називали енкаведистів.

² Внутрішник — зрадник із середовища підпільників, завербований агент.

Під акомпанемент жаб'ячої оркестри ми полягали спати на купинах очерету, але я ще чув, як провідник Корнило відвів Стодолю далі від куреня, і між ними відбулася гостра розмова. До мене долинула тільки одна розбірлива фраза есбіста про те, що провідник Буревій буде змушений діяти згідно з інструкцією Організації.

Рятуючись від комарів, я закутав голову маринаркою і поволі занурився в сон.

«Працювати і славно вмерти...»

А вранці пролунав алярм.

Плюскіт весел почув Стодоля, коли йшов до води умиватися. Він спершу подумав, що то приїхав хтось із наших (Дзідзьо обіцяв підвезти на сніданок смажених линів), і визирнув з-за очерету.

— Шміраки! — хрипко скрикнув Стодоля.

До нашого острова пливло зо два десятки човнів, на яких сиділи більшовики.

3

Після цвинтаря я ще довго сновигав вечірнім містом, до якого вже трохи звик. Спершу воно здавалося мені зовсім сірим, може, тому, що прибився сюди пізньої осені, але навесні, коли все прокинулося й зазеленіло, зрозумів, що тут можна жити. Зрештою я сам обрав це місто для постійного проживання, коли після таборів мені заборонили повертатися в рідні краї. На схід, бандьора, на схід!

Я мав уже майже п'ятдесят, а в голові досі гуляла романтика, тому обрав собі це козацьке місто на Дніпрі, і гадки не маючи, що від козаччини тут не лишилося й сліду. Після двадцяти п'яти років неволі (бандерівський термін я відкалатав від дзвінка до дзвінка) цивільне життя взагалі видавалося мені примарним, я про нього майже нічого не знав. На перших порах мене дивувало тут усе: трамваї, гастрономи, неонові ліхтарі, скляні вітрини, метушня, велелюддя...

До того ж я потрапив у рогатку, в яку потрапляли всі, хто приїздив опанувувати велике місто. Не маєш прописки — тебе не беруть на роботу, а якщо не маєш роботи — тебе не прописують. Та ще з таким послужним списком, як у мене. Певний час я навіть не мав де переночувати і влаштовував свій нічліг то на вокзалі, де мене швидко запам'ятала міліція, то в якихось закапелках старих будинків під сходами

чи на горищі, то у віддалених закутках парків — майже по-партизанському, на купі опалого листя, яке пахло осіннім лісом. Добре, що те листя згрібали на купи, але довго не вивозили, там спалося мені ліпше ніж де. А якось на світанку я прокинувся від того, що хтось мені дихав в обличчя. Розплющивши очі, побачив напрочуд симпатичну морду бездомного пса, який дивився на мене рудими очима віддано й довірливо.

— Сірко... — мимоволі вихопилося у мене.

Так я знайшов собі друга, з котрим час від часу тлумив свою самоту.

Ще добре, що ночами, аби не вмерти з голоду, можна було заробити якусь копійчину на розвантажуванні товарняків, але поденщина не давала надії на завтрашній день. Часом брав такий розпач, що хотілося розтрощити першу-ліпшу вітрину, щоб повернутися в тюрму, де матимеш, чоловіче, нари і миску баланди на щодень.

Потім Бог таки послав лисиці кавалочок бринзи і я вичитав на стовпі в оголошенні, що хто зголоситься працювати в ЦРМП, тому надається гуртожиток і тимчасова прописка. Я уявлення не мав, що воно таке — ЦРМП (дошки оголошень рясніли такими калікуватими абрєвіатурами), але відразу побіг до телефонної будки і подзвонив за вказаним номером. Виявилося, що йдеться про цех ремонту металоплавильних печей, і вже через день я почав працювати на металургійному заводі чи, можна сказати, влаштувався чортом у пеклі. Коли зупиняли піч на ремонт, вона ще довго пашіла вогнем, а ми, грішники в захисних брезентових робах, залазили в гарячу пащу і розбивали перепалені цегляні стіни, щоб мерщій змурувати нові. Не кожен навіть здоровий чоловік

здатен працювати в геєні огненній, тому таким одча-
якам дозволяли міську прописку. Начальник цеху
Довбня заледве не ліг кістьми, але вибив мені, хто б
міг подумати, справжнісінький совіцький паспорт.
Тепер я міг дихнути вільніше, хоча і в цій тонкій кни-
жечці знайшлася сторінка, на якій мені поставили
чорну мітку судимості.

За такий привілей я мав ще не знати скільки товк-
тися в пеклі, але мусив з тим примиритися. Крім
усього, грів у гарячій паші сподіванку, що, може, про
мене забудуть хлопці в чорних плащах, адже тепер
я належав до робітничого класу, котрий був гегемо-
ном усього світу.

У кімнаті гуртожитку зі мною жив ще один ре-
монтник печей із біблійним ім'ям Йосип, свідок Єго-
ви, котрий зазнав переслідувань і теж міг знайти ро-
боту лише в пеклі. Але це був ще той зануда. Він
цілими вечорами намагався переманити мене у свою
віру, а коли бачив, що я нуджуся від його пропові-
дей, хвалився, які то він теплі кальсони та черевики
на хутрі купить собі після того, як отримає зарплат-
ню, і я дивувався: чи ти, чоловіче, ще не нагрівся в ге-
єні, що мариш такими марнотами?

Добре, що на вихідні і свята свідок Єгови Йосип їз-
див до мами в Гуляйполе, і тоді я мав собі не куток,
а цілу кімнату. Хоч і далі любив тинятися містом у по-
шуках долі, підозрюючи, що та моя доленька зачепи-
лася десь отут ще в козацькому сімнадцятому сторіч-
чі та так і не добіжить, сірома, до мене. Соромно
зізнатися, але я часто ловив себе на тому, що почував-
юся парубком, котрого змусили грати роль літнього
чоловіка в якійсь незрозумілій для мене виставі. Чи,
може, то правда, що в'язням сумління і честі Господь

скидає з рахунку невірницькі роки? Поживемо — побачимо.

А того вечора після цвинтаря я не поспішав до гуртожитку і ще довго блукав середмістям з дивним чуттям, що якимось інакше поглядаю на перехожих, так ніби ось-ось маю вгледіти знайоме обличчя. Адже після того, як я натрапив на ту могилу, виходило так, що в цьому місті ще могли мешкати знайомі мені люди, принаймні відносно недавно тут жив один мій колишній товариш. Якщо його тут поховали, то, звісно, жив. А якщо жив, то, напевно, мав родину, жінку, дітей...

Та найбільше я думав про трощу. Воно вже ніби й забулося, прищерхло, навіть сни мені снилися частіше про зону, ніж про партизанку, але могила орденосця розворушила за давню рану. Я казав собі сотні разів і тепер ще був певен, що нам тоді треба було дати бій шміракам. Поки вони були на човнах, а ми на березі, то навіть у меншості могли їх не тільки пошарпати і завернути до втечі, але й потопити у Стрипі.

Стодоля тоді теж так сказав:

— Може, по них парнути?

Але провідник Корнило був іншої думки. На той час ми вже уникали боїв, щоб не стягнути репресій на села. До того ж була надія вийти із трощі живими. І провідник сказав, що мусимо звідси вицофуватися¹.

---

¹ Цофнутися — відійти, відступити.

4

—Тоді за мною! — дав команду Стодоля. Він першим кинувся до втечі, і це було слушно, бо Стодоля найкраще знав очерети. Він був із недалекого села Раковець, що лежало відразу за Ішковом у бік Золотників, і верховодив над Стрипою. Провідник Корнило не міг нами командувати, бо не знав терену.

Хапаючи на бігу наплічники та зброю, ми всі кинулися вслід за Стодолею. Бігли вервечкою, не розсіюючись, щоб не шурхнути в багно. Відразу за Стодолею гнався довгоногий, цибатий провідник Корнило, за ним його невідлучний охоронець Пластун, потім Місько, Голий, Сокіл, Лоза, Сірко, Шпак і я.

Мабуть, частина більшовиків висадилася раніше на острів, бо відразу, щойно ми сховалися в заростях очерету, навздогін нам застукотіли автомати. Кулі цвяхкали тільки горою і в очереті нас не доставали, хоча поміж автоматних черг я почув, як глухо зата-рабанив «дігтяр».

Ми на короткий час зупинилися, і провідник Корнило, переводячи дух, запитав у Стодолі, куди відходити далі, якщо доведеться розсіятися.

—До Ішківського лісу, — показав рукою Стодоля. — Нам ще доведеться перейти один рукав Стрипи, а там до лісу палицею кинути.

—Може, вам дати компас? — спитав Пластун.

Стодоля поблажливо подивився на охоронця.

— Він вам ще знадобиться.

Невдовзі ми добігли до рукава річки, який мусили переходити вбхід. Хоч часу було замало, ми всі пороззувалися, бо з повними води чобітьми на тому березі далеко не забіжиш. І ось так зі зброєю, наплічниками і чобітьми над головою ми кинулися в річку. Добре, що тут у найглибшому місці вода дістала лише попід пахви. Але такий перехід нас затримав і, поки ми вийшли на берег, більшовики вже добігали до води тим слідом, який ми протоптали в очереті.

— Бандіти, здавайся! — репетували вони. — Ми вам гарантіруєм жінзь!

— А ми вам не гарантіруємо! — крикнув Сірко й випустив серію зі свого старенького «шмайсера», який був дзвінкіший за нового «папашку».

Ми побігли далі знов через очерети, які тяглися й тяглися в бік лісу; більшовики перестали стріляти, бо їм теж довелося брести через річку з піднятою над головою зброєю.

Бігти було важко. Мочар чавкотів під ногами, тванюка чвиркала на одяг, обличчя, межі очі, але ніхто не відставав. Кожен згаяний крок міг коштувати життя. Позаду знов глухо заторохтіли стріли, а горою кулі тьохкали тонко й заливисто.

Нарешті ми побачили темну смугу лісу, який починався метрів за двісті від очерету. Та ми ще не встигли вибігти на сухе, як від лісу в наш бік вдарили кулемети. Там теж була засідка.

Ми цофнули назад і тут зрозуміли, що хоч-нехоч, а настав час розбігатися. Затиснуті ворогом з двох боків, мусили відходити очеретами через багна,

і відходити порізно, щоб не лишати по собі помітного сліду. Все ближче та ближче чулися крики:

— Бандьори, здавайтесь! Ви акружени!

— Розсіюємося і відходимо на полудне!¹ — сказав Стодоля, витираючи рукавом забризкане тванню обличчя. — Якщо пощастить, зберемося...

Він міркував, яке б місце призначити для збірки, щоб воно було не загрожене і щоб його знали провідник Корнило з Пластуном.

Але тут зовсім близько почулося галайкання шміраків, і ми кинулися в напрямку Купчинців, розсипаючись розстрільною². Нас помітили, знову застукотіли автомати, СВТ³, і в очереті залускали розривні кулі. Тепер бігти було значно важче, бо з мочарів ми вийшли на глибокі багна, і ноги шурхали вже по коліна, а де й глибше.

Позаду прокотилося дурнувате «ура-а-а!».

Через хвилину ми вже не бачили одне одного і навіть не чули кроків через густу стрілянину, чвакання під ногами та постійне уракання. А потім на невеличкій прогалині між очеретом я побачив Пластуна. Він якось дивно присів, наче переломився в попереку, відтак перекинувся на бік і поволі став випростовувати ноги, але одна нога не розгиналася. Я підбіг до нього і побачив, що праве коліно у Пластуна розтросчене — через мокру холошу юшила кров.

Він дістав із кобури парабелюма.

— Друже Пластуне, не смій! — сказав я.

— Подбай за провідника, — попросив він. — Доже ни його...

¹ На південь.

² Розстрільна — стрілецька шеренга.

³ СВТ — самозарядна гвинтівка Токарева.

— Не смій! Я тебе винесу, — сказав я, наче був ко-
нем і міг винести з цього болота Пластуна на собі.

Він подивився на мене винуватим, навіть вибач-
ливим поглядом, потім дістав з кишені компас і про-
стягнув мені.

— Тримай... Ти вийдеш, я знаю.

Я машинально взяв компас, і тієї миті Пластун,
приставивши до скроні парабелюм, натиснув на цин-
гель¹. Він знав, що я не кінь і ще не відомо, чи сам
вийду з трощі.

Але вибач, друже Пластуне, я тебе не послухався.
Замість того, щоб доганяти провідника, я зняв із пас-
ка дві гранати й повернувся обличчям у той бік, звід-
ки підходили червонопогонники. Очерет ворухився
уже на відстані мого кидка. Одну за одною я жбур-
нув дві гранати. На місці вибухів угору полетіло бо-
лото і, як мені здалося, пташині гнізда. Очерет там
перестав гойдатися, потім щось заверещало несамо-
витим голосом:

— Санітара! Помощь давай, бистреє помощь!

Я повернувся і поволі пішов. Перед очима стояло
обличчя Пластуна зі смужечкою молока над верх-
ньою губою. Раптом я відчув таку втому, що мені
стало до всього байдуже: нехай доганяють. Бігти не
було сил. Тіло вже не корилося розуму. Хотілося
крикнути вголос, що ось же він, ваш санітар, підходь-
те, у мене ще залишилося для вас два калачі і при-
горща пігулок у диску. Але не крикнув. Від втоми
язик прилип до піднебіння.

Ішов я майже наосліп, бо невдовзі провалився
в багно до пояса. Не встиг вилізти, як побачив

---

¹ Цингель — спускова скоба.

за кільканадцять метрів два сині кашкети. Розуміючи, що тепер мені не втекти, я поклав їх обох короткою чергою. Потім, роззирнувшись по боках, угледів на відстані руки купу злежаного сухого очерету й потяг до себе. Купина піддалася, я, присівши ще нижче в тій калабані, накрити себе величезним очеретяним снопом. Невдовзі почув, що до мене підходять.

— Проклятьє, — озвався один. — Єщо бандьор не віделі, а уже потерялі четверих. І не ізвестна, што будет с Карміліним. Савсем тяжолава унеслі.

Це була низька ціна за життя Пластуна, але все-таки дещо.

— Тіше ти, — сказав другий. — А то наклічеш... Пайдьом-ка лучше біже к сваім.

Чийсь чобіт зачепив снопа над моєю головою, здалося навіть, що він крутнувся, як капелюх, але чобіт почалапав далі. Майнула зухвала думка, що якби пайдьошник¹ був сам, то можна було б ухопити його за ногу і втопити в цій калабані.

Раптом десь далі почувлися їхні радісні крики:

— Єсть галубчік! Лежіт радімий!

Я спершу подумав, що вони натрапили на тіло Пластуна, та потім зорієнтувався, що ні. Ще хтось із наших лежав там убитий. І, може, це дивно, але я відчув приплив сил. Вирішив ще трохи пересидіти, поки шміраки відійдуть, і прориватися далі.

Аж тут повітря роздерла дзвінка черга «шмайсе-ра», і я здогадався, що стріляє Сірко. Замість дурного уракання здалеку почувся рідний голос:

— Хлопці, до переду! Нас більше, ніж їх! До переду!

¹ Пайдьошники — ще одна назва московських зайд.

Я зрозумів, що Сірко у відчаї намагається взяти більшовиків на дурня, і вирішив теж показати, що нас тут багато. В одну мить видерся з калабані, та бігти не зміг. У чоботи набралосся стільки багна, що вони були тяжчі за мене самого. Я насилу їх постягував, витрусив твань, а онучі навіть не став викручувати — все одно в мокрих шматах я б не взувся. Викинув їх і нацупив чоботи на босу ногу, знаючи, що зітру свої бідні ніженьки на суцільний пухир. Але бігти босоніж по очеретяних штурпаках було б ще гірше.

— Хлопці, до переду! — кричав Сірко. — Нас більше!

Серії з його «шмайсера» ставали дедалі коротшими. Закінчувалися набої.

— За родіну! — ще дурніше за «ура!» горлали москалі, бо аж де їхня «родіна», а де вони.

Я підхопив останні дві гранати й автомат, які тримав сухими під очеретом, і рушив на голос Сірка. Тримайся, брате, я йду. Був у нестямі, бо зупинився тільки тоді, як знову побачив перед собою, метрів за сорок, сині кашкети. Цього разу гранату кинув одну, на другу поспушився, бо вона ще могла мені знадобитися. Хоча б і для себе.

Але й від тієї однісінької гранати не один кашкет злетів з голови. Скільки душ відлетіло до пекла, не скажу, не бачив, бо чимдуж побіг з того місця, де мене вже закітили. Котрийсь їхній спритник відповів мені теж гранатою, вона вибухнула майже поруч, але — буває ж таке! — замість відламків у мене полетіли лише бризки багна. Та що мені вже ті бризки, якщо в багні я викупався по шию. Парнув короткою чергою в того спритника — настільки короткою, щоб її вистачило перерізати його навпіл. Відскочивши

вбік, прислухався і більш не почув ні закличного голосу Сірка, ні його дзвінкого «шмайсера».

Я побіг далі, стираючи до крові ноги у мокрих чоботях. Шпортався між високими очеретами, переходив багна, мочарі, болота, заплітався ногами за осоку, папороть, латаття, спотикався об сухі купини, зрідка поглядаючи на сонце, яке вже підбилося вище й було не жовтим, а білим. І, мабуть, саме тоді, коли звів очі до неба, я провалився у твань майже по пахви. Тіло знов не хотіло коритися розуму, напосіла страшна втома, що перейшла в чавунну байдужість, тупе примирення з тим, чого не минути.

Я так і завмер у багні, яке булькотіло смородом гнилі, і тільки важке дихання, розриваючи груди, нагадувало, що я ще живий, я ще не випив чашу свою до дна. У тій чаші лишалася одним-єдина краплина, бо раптом я вгледів свою смерть, яка схилилася наді мною. Я всяк міг уявити свою смерть, це могла бути навіть костомаха з косою чи, навпаки, дуже вродлива дівчина, красуня-валькірія, котра підбирає мертвих вояків на полі бою, але такою, як вона явилася, я її не уявляв ніколи. Смерть дивилася на мене темно-рудими очима з німим запитанням:

«Готовий?»

5

Тепер, окрім примарного пошуку за-пізнілої красунечки-долі, в цьому місті у мене з'явилася ще одна мета. Знайти когось із родичів того, хто лежав на цвинтарі під вітрилом із чорного габро. Родичів чи будь-кого, хто знав небіжчика. Звичайно, міркував я, рано чи пізно хтось із них прийде на могилу (зовсім свіжими були айстри), але чергувати на цвинтарі не випадало, а до поминальних проводів, коли родичі приходять на «гробки», було дуже далеко.

Серед багатьох чуднот у місті на Дніпрі, про які я вже казав, мене ще дивували тутешні кав'ярні, всі оті забігайлівки, «стікляшки», «хвилинки», яких було густо натикано по всіх мікрорайонах. У цих дешевих пивничках вечорами товклося чимало всілякого люду, переважно тих-таки пролетарів, гегемонів усього світу, та різних синюшних типів, котрі ніколи не мали грошей, але завжди були п'яні. Ходячи від столика до столика з простягнутою рукою, вони «домазували» собі по десять-двадцять копійок, поки не назбирували на порцію алкоголю.

Я теж облюбував собі одну таку «хвилинку», очевидно, названу так через те, що в ній були тільки стоячі місця за високими круглими столиками — не розсядешся. Хоча я не помічав такого, щоб хтось забігав сюди лише на хвилинку. Чоловіцтво любило тут пого-

моніти душа в душу, дарма що ці задушевні розмови часто закінчувалися сварками, а то й жорстокими бійками. Та я вподобав цю «хвилинку» лише з однієї причини — за шинквасом тут працювала Стефа. З одного імені можна здогадатися, що вона доводилася мені землячкою, хоч і народилася по той бік Золотої Липи на Бережанщині, в селі Поручин. Я не хвалився Стефі, що колись бував у її селі. Саме біля Поручина у вересні 44-го курені Остапа та Бондаренка (тоді я був у сотні холодноярців) звели один із найбільших своїх боїв, у якому заскиртували понад сотню більшовиків. Але навіщо Стефі це знати? Вона й без того чула ще в школі, що у таких, як я, руки по лікті в крові.

Якось недільного ранку я випадково забрів у її «хвилинку» випити кави, і вже з першого слова «прошу» Стефа впізнала в мені свого краянина, хоч сама говорила по-тутешньому. Але зі мною защебетала, як пташка, і зачерствіле серце старого вояка-невільника тихо всміхнулося. Віком вона була близько тридцяти п'яти, мала строгий галицький ніс і напрочуд ясні, як у лошати, очі.

— Кілько вам грудочок цукру? — спитала, клацаючи важелем шипучої кавоварки.

— Так, аби ложка стояла.

— Чайна чи столова? — Стефа теж не полізла за словом у пазуху.

— Срібна, — сказав я. — Мама казали, що я сі вродив зі срібною ложечкою в писку.

— Он як! Тоді кладіть собі самі, — вона поставила переді мною філіжанку й підсунула коробку з дрібним рафінадом.

Була ще та рання пора, коли «хвилинку» не атакують завсідники, і ми зі Стефою трохи погомоніли.

Так, скупо — хто звідки, чи давно доводилося бути вдома. Більше розпитував я, бо самому не було чого розповісти. Я навіть не міг пояснити Стефі, звідкіля в чоловіка така любов до солодкої кави. У чоловіка, який чверть сторіччя не бачив солодкого.

— А що вас занесло в цей край? — спитав я, не відходячи від шинкваса.

— Заміж вийшла, — просто сказала вона.

— Заміж? А, ну так, звичайно.

— Так сі стало, — всміхнулася самими очима Стефа.

Я маленькими ковточками відсorbував каву і прикидав собі подумки, скільки їй було тоді років, коли я по лікті кривавив свої руки біля її села Поручин. П'ять, сім?

— Як ви сі дивите на то, щоби ще філіжаночку? — спитала вона.

— Залюбки! — погодився я. — У цьому місті не часто зустрінеш земляка, щоб перекинутися словом.

— Не часто, але можна, — сказала Стефа. — Світ тісний.

Вона приготувала каву і вже сама вкинула в мою чашку п'ять грудочок цукру.

— Дякую, — сказав я. — Побавила діда.

— О, тримайте мене! — взялася в боки Стефа. — Теж мені дідо знайшовся!

Вона пирснула на мене ясным білозубим сміхом, і під ту хвилю я милувався Стефою. Скажу чесно, мені той сміх полестив. Тішило те, що в її очах я ще не дідо.

— А ви що — віднедавна в нашому місті? — спитала вона.

— Скоро рік буде.

— Працюєте тут?

— Авжеж. Чортом у пеклі.

— Де-е-е?

— Там, де я сказав. Вам не почулося.

Стефа ще хотіла щось запитати, але не наважила-ся. Довелося їй допомогти.

— Видите, Стефо, я самотній чоловік. Ще не обріс друзями і земляками.

— Як... самотній?

— Одинак, — сказав я. Потім усміхнувся до неї майже змовницьки: — Так сі стало.

— Це все наживне, — по паузі заспокоїла мене Стефа.

— Звісно, — погодився я і спитав те, що давно крутилося на язиці: — А вам не знайоме таке прізвище, як Тимчак?

— Тимчак? — Стефа замислилася.

— Він жив у цьому місті, — пояснив я. — Два роки тому помер.

— Помер? — злякано перепитала Стефа, наче йшлося про близьку їй людину. — Ні, не чула про такого.

— Тимчак Михайло Степанович, — майже по складах вимовив я.

— Не чула, — похитала головою Стефа.

До «хвилинки» зайшло двоє веселих молодиків. Швидше за все, студенти. Я одним ковтком допив каву, поклав на шинквас дріб'язок і попрощався зі Стефою. Вона попросила заходити ще. Я пообіцяв, що неодмінно навідаюсь. Коли вже ступив на поріг, почув її окрик:

— А він хто вам?!

— Ніхто, — сказав я.

Надворі стояв гожий осінній день. Така неділя, що тільки гуляти. Але на вулицях було малоллюдно.

Я люблю, коли мало людей, тоді немає отого прикрого відчуття, що хтось тобі дихає в спину. Ну, та хлопці в чорних плащах теж мають свої вихідні. До речі, ось отримаю зарплатню й теж куплю собі чорний демісезонний плащ, подумав я, мовби мій сусіда по нарах, чи то пак по ліжках, Йосип. Він учора ввечері поїхав до мами в Гуляйполе, і я міг би сьогодні посидіти вдома, почитати, насолодитися своїм... одиноцтвом. Але мав іншу гризоту. Неділя — день не лише для розваг.

На зупинці я вскочив у майже порожній трамвай, що йшов до міського цвинтаря. Вирішив запитати в небіжчиків, чи хтось із них бачив таку смерть, як я?

6

Вона дивилася на мене маленькими гострими очима, круглими, як чорні гудзики в золотих обідках, дивилася так пронизливо, що я чув, як її погляд проходить крізь мене. Замість запалого рота і носа у неї, навпаки, був великий, загнутий донизу дзьоб, з якого виривалося зміїне сичання.

Я вже дочитував «Отче наш», коли зрозумів, що наді мною сидить не смерть, а примостився на корчі птах. Це був молодий яструб, який, певно, ще не вмів літати, тому не втікав, а тільки сичав на мене, шипів, погрожував роззявленим дзьобом. Я спершу здивувався з його хоробрості, а потім присоромив себе — мовляв, дивися, хлопе, як ця пташка, котра ще не вбилася в пір'я, бореться за своє життя, вона готова видзьобати тобі очі, ладна вчепитися в тебе кігтями, годна битися з тобою ще не зміцнілими до польоту крилами, хоч ти в сто разів більший за неї. Як же ти міг побачити в цьому яструбі смерть, якщо він, кволий птах, угодив у тобі не погибель свою, а лише супротивника? Вставай! Вибирайся, хлопе, зі своєї сморідної калабані і йди далі!

Я нагострив слух і, не почувши поблизу ніякого руху, став виборсуватися з багна. Вхопився за прикоренки очерету, підтягнувся, виповз на тверде. Яструб на корчі лишень поворушив крилами, але не злетів зі

свого місця, хоч, мабуть, міг це зробити. Яюсь же він сів на той корч?

Так я трохи полежав, поки знов не почув постріли і дике галайкання:

— Акружай! Акружай!

Кричало начебто з боку Ішкова, хоч я був певен, що тепер більшовики були зусібіч. Не чув я лише своїх. Хотілося думати, що так воно й мусить бути, адже вони прориваються з оточення і не повинні себе виказувати ні погуками, ні стріляниною.

Перш ніж підвестися, довелося знову скидати чоботи й виливати-витрушувати з них багно. Намуляні, натерті ноги пекло вогнем. Можна було б викинути таку взуванку, але гонор не дозволив. Босий вояк, особливо той, що втікає, має смішний вигляд. Я подер би на онучі сорочку, та вона теж була мокра як хлющ.

Яструб уже не сичав, а співчутливо дивився на мене золотистими очима. Я знов озувся на босу ногу, взяв автомат, останню гранату і подивився на сонце: де воно, те полудне? Потім несамохіть дістав з кишені компас, дбайливо витер його об мокру маринарку, поклав на долоню. Чорна стрілка на білому кружку тремтіла, як живе срібло. Я знав, де полудне і в який бік Купчинці, але тепер уже ніхто не міг сказати, куди йти безпечніше. Та я вірив, що Пластунів компас мені підсобить уже тим, що він зі мною.

«Ти вийдеш, я знаю».

Далі в очеретах то тут, то там глухо бахкали постріли, і я подумав, що найрозумніше буде знайти якийсь сухий прихисток і дождити ночі. Цього разу зморене тіло, яке не корилося розуму, дало мені добру пораду. А й справді, чого метушитися, виказувати себе

борсанням у болоті, шумом та порухом очерету, якщо ліпше зачaitися і покластися на Божу ласку?

Накульгуючи, я почвалав шукати густіші зарості. Знайшов підхожу місцину серед шувару¹. Він був не такий високий, як очерет, але саме цим міг відвернути увагу облавників. Дуже обережно, щоб не лишати сліду, я зайшов у шувар, і тут мені пощастило. Серед зелених пагонів біліла готова постіль. Весняна повинь збила в «перину» сухі комиші, осоку, відмерлі водорості. Вистачило і постелити, і вкритися з головою.

Коли я вже розлігся по-панському, прокинувся голод, — стебла шувару видалися мені не такими гіркими і набагато смачнішими, ніж колись, а до того ж, я знав, у них була неабияка сила. Може, не така, як у корені, але була. Я зжував кілька стебел і здогадався, чому зморене тіло привело мене саме сюди. Не чуючи глузду, воно дослухалося сну, який відразу почав налягати мені на повіки. Сказати по правді, я не дуже з ним і боровся. Тільки поклав під праву руку автомат і гранату, з якою вже не збирався розлучатися. Що було для кожного з нас найстрашнішим — це зовсім не смерть. Найстрашнішим було потрапити до більшовиків живим. Лякали не так тортури, як те, що в нестямі від нелюдського болю, на межі божевілля ти зможеш заговорити. Тому вже не злічити підпільників, котрі у хвилину безвиході самі покінчили з життям.

Засинаючи, я встиг ще згадати, як на Зелені свята ми з хлопцями-холодноярцями нарізали цілий сніп шувару і поставили його біля курінного Бондаренка, коли він виголошував святошну промову.

---

¹ Шувар — аїр, лепеха.

«Працювати і славно вмерти...»

Не скажу, що я спав як убитий, хоч, може, на якусь годину таки впав у забуття, але потім весь час кидався зі сну, прислухався, чи ніхто не брєохає у мій бік, наслухав, де ще чути стрілянину чи якісь голоси. Потім знов задрімав, а коли прокинувся, на небі вже за-свічувалися зорі. Троща зачаїлася в похмурому мовчанні, ніхто не стріляв, не кричав, навіть жаби не квакали, настрашені цілоденним потоптом, що пройшовся їхніми болотами.

Тільки зуби мої аж дзвеніли в цій тиші, бо нічна прохолода застала сірбому в мокрому одязі, мене біла трясця. Треба було вибиратися з м'якої постелі, щоб зігрітися в русі, шукаючи вузенькі ворота, як каже Святе Письмо, що ведуть до життя.

Намацавши у кишені компас, я потримався за нього для певності й помалу пішов навкоси в напрямку хутора Драгоманівка, що лежав між Багатківцями і Купчинцями. Саме десь там, над Драгоманівкою, висів місяць-підповня, який світив мені дорогу, але ж він, лукавець, так само світив і ворогам. Тепер, серед тиші, кожен мій крок був чутнішим за жаб'яче квакання, бо в мочарах хоч як ти старайся, а котячою ходою не пройдеши.

Що ближче я підходив до краю очерету, то ступав якомога легше, а далі зовсім уповільнив крок — ступлю раз і наслухаю, ще раз ступлю і знов нашорошую вуха. Не знаю, як я ще переставляв ногами, які горіли вогнем. Нарешті за очеретом забовваніли кущі верболозу, що росли вже на сухому. Далі було поле, яке полого підіймалося вгору до Драгоманівки.

До самого краю очерету я вже не йшов, а повз. Місяць-лукавець майже сидів у мене на карку, але

я поволі піднявся разом із ним. Від куща верболозу падала тінь, і в тому затемненні ледве видніло дві постаті. Мені здалося, що я чую, як вони дихають. Невже свої? За іншим кущем блиснув вогник, хтось припалив цигарку, і надія моя змізерніла. Ні, з наших наврад чи хтось наважився б тут закурити. Я так нагострив вуха, що почув, як засичала від затяжки цигарка.

І цієї миті моє серце вилетіло з грудей і полетіло в небо чорною грудкою. Такої прикрої несподіванки ще світ не бачив! Я заціпенів і лишень за якусь хвилину, коли почув пташиний крик, зрозумів, що з-під моїх ніг випурхнула сполохана водяна курочка. Тієї ж миті застрочив скоростріл, і кулі залопотіли об очерет. Я розвернувся й щодуху побіг у трощу. З голови злетіла мазепинка¹, хоч я досі не знаю, чи її збила куля, чи я так гнався, що здуло вітром, чи клята курочка змела її крилом.

Я, мабуть, забіг би дуже далеко, бо не чув ні втоми, ні болю у стертих до крові ногах, нічого не відчував, окрім чорного розпачу, що виповнив усеньке моє єство. Не знаю, скільки б ще гнався отак світ за очі, якби знов не провалився в bagno. Тут я трохи охолов, виборсався на тверде і поглянув на місяць-підповню, що знов завис над хутором Драгоманівка. Скоростріл замовк, але тепер я знав, що там від поля, з боку хутора, також виставлені більшовицькі стійки.

А де їх немає, га? Дурне було запитання. Мені знов захотілося на свою «перину», яку я залишив у заростях шувару, але тепер, уночі, я її не знайшов би, навіть якби мені знову сів на самісінький карк місяць. Я не відшукав би її і за дня — такою просторою, крученою

¹ Мазепинка — кашкет вояка УПА.

і потайною була ця троща. А раз так, то шміраки теж не повинні мене тут знайти. Головне — не лишати по собі сліду.

Я знов узувся на босу ногу, зібрав усе своє добро, яке ще вціліло, — автомат, гранату, намацав у кишені компас і, підморгнувши ясному місяцю, пошкандибав у бік річки. Ще жоден сновидя не ходив так певно над прірвою проти місяця, як ішов я понад ямистими багнами й бездонними болотами.

Ну ж бо, шукайте мене, хто сміливий! Не знайдете. Чули-сьги, що сказав друг Пластун? Я вийду, вийду, вийду живим із трощі, бо я її знаю, як свою кишеню, тут мені кожен пташок брат, кожна купина перина.

Я підійшов до річки, на якій тремтіла місячна стежка, знов стягнув чоботи, поклав свої речі на березі і був би пішов тією місячною доріжкою далі, але мені страх як хотілося пити, то я забрів у воду і зачерпнув у пригірщ цілого місяця, який заглядав на мене уже з води. Я випив його жадібно всього, але місяць знову вродився у Стрипі, я випив і того, і ще одного, і так я випив дванадцять місяців. Потім зібрав своє манаття, цього разу взяв чоботи в руки і за компасом Пластуна потяг у бік Купчинців. Пішов уже не очеретами, а водою попід берегом де мілкіше — побрів річкою, щоб не лишати сліду. Ось воно як, друже Пластуне, твій компас мені показав, що треба йти Стрипою, тоді не побачать сліду не те що пайдошники, а навіть собака його не візьме...

Ти ще питаєш, чи не загубив я гранату в цій катавасії, чи не вимочив її у багні, чи не відсиріли набой в ріжку? Ні, друже Пластуне, де б я міг таке допустити, аво, подивися, все ціле — якщо граната не вибухне, то є автомат, а коли автомат затнеться, то

є граната. Така от порука. Але я вийду, друже Плас-туне, вийду, вийду, бо ти мені так наказав, за їдно лиш хочу сі вибачити перед тобов, друже, що не здогнав я тоді провідника, шезз він з моїх очей, провідник Корнило, тому так сі стало. Не знаю, що з ним, пробач.

Я пройшов, може, сотню метрів водою, аж тут попереду почулося два глухих постріли, шипіння, і в небі зависли дві освітлювальні ракети. Від них стало видно, як удень. Світло вихопило з потемку човен, з якого пустили ракети, на ньому сиділо четверо більшовиків. Але ж освітило й мене, тому довелося втікати на берег. Здається, вони мене не помітили, бо не стріляли і не кричали.

Зайшовши в очерет, я прислухався, чи немає якогось руху. Ні, вони й далі тихо сиділи в човні, бо, якби попливли в цей бік, до мене долинув би плюскіт. Ніде так далеко не чути, як уночі над водою. Згодом я почув, як вони гомонять, але з чужої мови нічого не розібрав.

Усе показувало на те, що доведеться ночувати в очереті, і мені було дуже шкода, що я загубив таку зручну місцину в шуварі. Мусив шукати іншого за-тишку. Ступаючи якомога тихіше, я пішов у глиб оче-рету. Цього разу вже не взувався, ішов дуже повільно, спершу намагаючи босими ногами ґрунт, щоб не наступити на шпичака чи гостру мушлю, яких чимало залежалося в цих багнах. Та й поспішати вже не було куди.

Я знайшов острівець, де стояв білий проти місяця сухий очерет, а низом поросла широколиста папороть вище коліна. Можливо, невдовзі вона зацвіте, бо че-рез тиждень буде Купало, який уночі запалює це лапа-те листя чарівним цвітом. Я понагинав сухий очерет,

вимостив собі в папороті цісарське ложе і заходився знімати з себе та викручувати мокре шмаття.

Але що тут зчинилося! Хмари комарів налетіли з усієї трощі, і довелося мерщій зодягнутися в мокре, інакше вони обгризли б мене до білої кості. Ненаситці лізли до рота, носа, в очі, вуха, жадібно обліплювали босі, натерті до крові ноги. Я знов узувся, вмостився горілиць на своєму м'якому ложі й накрився зверху папороттю. Гранату й автомат, друже Пластуне, поклав під праву руку. Було холодно, страх як зимно було мені, друже Пластуне, холодніше ніж тоді, коли доводилося спати на снігу, бо сніг сухий, сніг навіть гріє, коли в нього заритися, а тут суцільний мокляк. Від такої холодриги я забув навіть про голод і так цокотів зубами, що боявся, аби мене не почули в човні. Бо ніде так далеко не чути, як уночі над річкою, ти це знаєш, друже Пластуне.

О, то була ще та ніченька, гріх нарікати. Біля вуха солодко дзуміли комарики, цвіла папороть небесними зорями, світилися жовті ліхтарики латаття, пахло водяними лілеями, дикими ірисами й терпким жабуринням. Пощо жалітися? Перед досвітком я навіть заснув.

Уранці мене розбудила зозуля. Я, звичайно, прокинувся від холоду, знов трусився у лихоманці, але сказав собі, що мене розбудила зозуля. Вона справді кувала довго й заливисто, і я пошкодував, що не загадав, скільки літ мені накує. Боявся, що вона відразу затнеться. А якби був загадав, то прожив би до ста літ, такою щедрою виявилася та ранкова зозулька.

Мені знов треба було рухатися, щоб зігрітися, а заодно розвідати, що діється навколо. Я намацав у кишені компас, потримав його в руці й рушив у бік

Драгоманівки. Пішов, звісно, не так, як учора, а туди далі до Купчинців, хоч мені дуже хотілося знайти свою мазепинку, поки річкова курочка не змостила в ній гніздо.

Доходячи до краю очерету, я почув легеньке талакання дзвіночка, — такі в нас вішають на шию коровам, щоб не загубилися, — і мені трохи відлягло від серця. Якщо пастухи вигнали сюди корів, то ворожої застави немає. Зараз розпитаю, що тут і як, а далі подамся до криївки, що на хуторі Драгоманівка. Віднедавна у ній тимчасово сиділи тернопільський окружний провідник Шах, його друкарка Оля та ще двоє підпільників. Якщо хтось із наших вирвався з облави, то тепер і він міг бути на Драгоманівці.

Від Купчинців долинуло якесь монотонне погуркування. Якщо прориватися до хутора, то треба бігти негайно, бо замість пастушків тут можуть з'явитися пастухи в червоних погонах.

Я обережно розхилив очерет, щоб роздивитися, хто тут пильнує корів, і серце моє стислося в макове зерня.

Суче поріддя! Від Купчинців у цей бік повзла колона вантажівок, напханих більшовиками. Облавники вже на ходу вискакували з кузовів, розтягуючись розстрільною вздовж очерету. Не було сумніву, що вони приїхали прочісувати трощу, і тепер витолочать її уздовж і впоперек. Витопчуть усе живе, і невідомо, чи вціліє бодай ота водяна курочка, що вкрала мою мазепинку.

7

Ч ближньому до міського парку гастрономі я купив ялових кісток і пішов до свого друга в гості. Осінь уже підбиралася до холодів, було вітряно, і я підняв комір плаща, якого таки купив за половину останньої зарплатні. Йосип мене відраджував, казав, що треба купувати відразу тепле пальто, кальсони і черевики на хутрі, але я, впертюх, придбав люксового плаща, правда, не чорного, а сірого. Ти ще не дідо, хлопе, еге?

Свідок Єгови Йосип мене більше не дратував своїми проповідями, бо згодом так вийшло, що ми працювали у різні зміни, і коли я йшов до пекла, то Йосип сидів удома, а коли він ставав чортом, тоді я був сам собі за господаря в хаті. Щоправда, в чотирьох стінах мені не сиділося, хіба іноді почитаю чи відіплюся, а загалом-то я шукав собі пригод на повітрі. Якщо можна назвати пригодою ось такі відвідини друга, якого я знайшов, як завжди, у віддаленому закуті парку. Мій друг тут постійно не квартирував, він собі міг пробувати де завгодно, але ми з ним умовилися, що в суботу будемо зустрічатися в парку. Там, де познайомилися. Я його кликав Крісом¹, а він мене не називав ніяк, бо не вмів

---

¹ Кріс — рушниця.

розмовляти, не міг собі навіть купити ялових кісток на полуденок.

Я сів на лаву, висипав з целофану перед ним гостинці й дивився, як Кріс полуднує. Він ніколи не накидався на кістки жадібно, спершу уважно дивився на мене своїми рудими очима (мовляв, як воно, все гаразд?) і, коли я кивав йому, що так, усе більш-менш, починав повагом перемелювати гомілку чи ратицю. А цього разу Кріс затримав на мені погляд довше і якимось чудно ворухнув чорними ніздрями, вловивши незнайомий запах.

— Купив, — сказав я. — Спершу хотів чорного, а потім подумав, що не личить мені до них уподібнюватися. Як він тобі?

Оцінюючи мою обнову, Кріс схилив голову набік. Це був той порух, який у людей називається «зни-зав плечима».

— Ну, знаєш! Тобі нічим не вгодиш, — сказав я. — Ти пес-бурлака, а мені ще треба сі женити. Чоловік мусить когось лишити по собі, не? Тобі добре, ти, либонь, сотні цуциків пустив на світ. Га, Крісе?

Він зняковіло опустив голову.

— Що, соромно? Ану покажи, як ти соромишся.

Це була найцікавіша команда, яку Кріс виконував залюбки. Він ще нижче похнюпив голову і правою лапою двічі мазнув себе по вусі.

— Ну, видиш, який ти гульвіса.

Після полуденку ми з Крісом ще походили парком. Він дуже любив так зі мною гуляти, видно, бачив, як господарі вигулюють своїх псів, і йому теж так хотілося. Кріс то відбігав десь убік, принюхуючись до опалого листа, то знов радісно біг до мене, прищуливши вуха. Я нахилився, схвально гладив

його по голові й казав, що він найрозумніший пес у світі, бо я навіть серед учених собак не бачив такого, котрий би показував, як він соромиться.

Потім Кріс провів мене до трамваю і я на прощання подав йому руку.

— Ти за цуциків мені пробач, — сказав я.

Він простягнув мені свою важкеньку лапу, «зни-завши плечима». Мовляв, пусте, чого не буває між нами, чоловіками. Я вскочив до вагона і помахав йому через вікно. Кріс із розумінням дивився услід.

Я доїхав до зупинки Чекістів і пішов у напрямку вулиці Комінтерну. Назустріч дув холодний вітер, гнав хідником пилюгу, падалішне листя, слюдяні обгортки. Було незатишно, порожньо на душі, але я сказав собі, що Бог не без милості, козак не без долі, і насмілювався заглянути на хвилинку... Ну, якщо на хвилинку, то зрозуміло куди. Я знав, що там уже гамірно, але вирішив просто привітатися й випити кави.

Біля входу диміли цигарками кілька чоловіків — у «хвилинці» це було заборонено. Я прочинив скляні двері, на мене ввійнуло важким винним духом. Усі столики вже позаймали, але ще можна було приту-литися біля полицок попід стіною.

Я став до шинкваса в чергу, Стефа помітила мене й усміхнулася ясними, як у лошати, очима. Переді мною було душ троє, вона обслужила їх, як і годить-ся, за хвилинку. Тоді я нахилився через шинквас до Стефи і тихенько сказав:

— Слава Ісусу Христу.

Вона трохи розгубилася, ніби не розчула мого при-вітання, а потім відповіла майже пошепки:

— Навіки слава Богу.

— Мені то саме, — сказав я.

Стефа поклала в мою філіжанку п'ять грудочок цукру, я розрахувався і відійшов, бо в спину вже сопів перегаром дебелий ярижник у синій нейлоновій куртці. Довелося примоститися зі своєю кавою біля полиці попід стіною, досить дивним місцем навіть як для пивного закладу, адже виходило так, що чоловік мусив стояти обличчям майже впритул до стіни. Спало на думку, що саме в такій позі розстрілюють людей біля тюремних мурів. Тому я став одним боком до стіни, а другим до привілейованих столиків і, розтягуючи задоволення та час, пив каву горобиними ковточками.

Мені довелося косувати одним оком не лише на Стефу, а й на цікавого чоловічину за столиком біля вікна, який, потягуючи пиво, читав газету, наче він зайшов щонайменше до паризького бістро. Чоловічина був не в чорному плащі, але мені здалося, що я вже десь бачив це прісне, самозаглиблене обличчя, яке вдавало байдужість до всього світу.

Тим часом люду прибувало, у «хвилинці» ставало дедалі тісніше, і жвавві клієнти, штовхаючи мене ліктями, вже позаймали навіть «розстрільні» місця під стіною. Присусідилося двоє і до чоловіка, котрий був байдужий до всього світу, але читав газету. Не знаю, чому я причепився до тієї газети, — мабуть, у ній був якийсь знак. Я вже хотів піти, аж раптом до мене підступив ярижник у синій нейлоновій куртці.

— Слиш, мужик! — нахраписто звернувся він. — Домаж рваного.

— У мене все ціле, — сказав я, дивуючись із його апетиту, — відразу зажадав не десять копійок, а карбованця.

— Не поняв, — витріщив він бичачі, у кров'яних прожилках сліпи.

— Буває.

— Ну харашо, а полтіннік даш?

— Якщо попросиш по-людському, то я подумаю.

— Не поняв. Ти чьо, не рускій?

Переді мною міг бути провокатор. Алкоголіки-прохачі, ті запобігливі до відрази. Я вже знав, що хлопці в чорних плащах таких, як я, часто провокують на «злісне хуліганство». Підсилають когось, щоб затіяв бешкет, а винним роблять тебе. За «злісне хуліганство» ні сіло ні впало могли впаяти три роки. Тому я зі своїм «послужним списком» і чорною міткою в паспорті уникав зайвих сутичок, хоч руки свербіли часто. Свербіли, можна сказати, по самісінькі лікті. Я люто ненавидів цю терплячість, але іншої ради не мав. Ось і тепер, зціпивши зуби, хотів було вислизнути надвір, аж раптом відчув на собі Стефин погляд. Вона все бачила й, напевно, чула нашу розмову, бо раптом крикнула з-за шинкваса:

— Ей, там! Ти чево прицепілся к інтелігентному человеку?

— Ти ко мнє? — обернувся до неї прохач.

— Валі оттуда! А то щас міліцію визову! — пригрозила Стефа.

І тут «інтелігентний чоловік» почув таке, від чого кров ударила в голову.

— Закрой рот! — ошкірився ярижник. — Су...

Він не доказав. «Тільки без синців», — майнула думка, і я зацідив йому кулаком під «дихало», а коли він склався удвоє, додав ребром долоні по карку. Ярижник уже лежав на підлозі, аж тут на мене посунули двоє його почарківців. Я недаремно пив каву

під «розстрільним» муром — від першого удару ухилився так вчасно, що нападник затопив кулаком у стіну. А ось другого покидька я привітав невдало. Від злості угнутив коліном у пах з такою силою, що замість зігнутися сарака, мов ганчір'яне опудало, відлетів назад і з гуркотом перекинув високого столика. На підлогу гримнули кухлі з пивом, посипались, розлітаючись на друзки, тарілки.

Не знаю, чим би все закінчилося, але враз поміж нами виросла Стефа.

— Прекратіте невідкладно! — закричала вона. — За посуду хто буде платити?!

— Я заплачу, — сказав я.

— Ну да! Вони всьо почали, а платити будете ви? — обурилася Стефа. — Галя! — обернулася вона до прибиральниці, яка тим часом стояла на варті біля шинкваса. — Ти міліцію визвала?

— Он первий ударіл! — раптом показав на мене чоловічина з відсутнім лицем, котрий читав газету.

— Не треба міліції, — сказав я, пасучи очима своїх нападників, аби хтось зненацька не накинувся збоку. Але вони ще тільки збирали себе докупи. — Я все оплачу.

Стефа подивилася на мене ясними, як у лошасти, очима й далі говорила по-тутешньому, щоб усі чули:

— Я своїмі глазами відела, хто начал драку! Я буду свідетелем.

Усі загули, засперечалися, хто тут винен, і в тому шарварку Стефа обдарувала мене таким поглядом, за який я готовий був знову піти на каторгу.

— Оце-то дідо, — мовила вона пошепки. — Ну й ну...

Враз упала тиша. До «хвилинки» заходив наряд міліції.

— Це не я, — злякано звела брови Стефа. — Я нікого не викликала.

Звісно, що ні. Ніхто нікуди не дзвонив, менти знали, по кого прийшли. Один із них підступив до мене і взяв за лікоть:

— Пройдьомте...

Від доторку його руки я напружився. За будь-який спротив, особливо за відірваного міліціонераві гудзика, такому, як я, світило від трьох до семи.

Стефа почала їх переконувати, що я не винен, що вона буде свідком на будь-якому суді.

— Не волнуйтесь, гражданочка, — заспокоїв її огузкуватий сержант, котрий стояв збоку і лузав гарбузове насіння, акуратно ховаючи лушпиння в кишеню. — Разберьомся.

Мене вивели і посадили у міліцейський «воронок», що стояв уже біля входу. Огузкуватий сержант заліз у кабінку до водія, а поруч зі мною сіло два молоденьких міліціонери. Вчорашні селяки (може, вони пішли на цю службу теж заради прописки) відводили очі й мовчали. Я зрозумів, що проти мене затівається щось лихе. Ну що ж, мені не звикати. Бувало й гірше. Але Бог не без милості, козак не без долі.

8

Я знов повернувся в очерет і тепер думав, у яку шпарину забитися.

У виснаженому тілі не лишилося й краплі сили, тільки втома і біль. Не знаю, як я ще володав ногами і що мною рухало далі. Хіба що відчай. Бували хвилини, друже Пластуне, коли я заздрихав тобі і шкодував, що не впав разом із тобою. Тепер би не мучився. Зрадлива думка нашіптувала, що ці муки даремні, що я, грішний зухвалець, вирішив перехитрити саму смерть.

«Ти вийдеш, я знаю».

Так, друже Пластуне, я спробую.

Було б непогано знов заховатися під папороттю, але та місцина більше годилася для ночівлі, коли облавники не прочісують очерет. А вдень вони переходять трошку розстрільною і нишпорять насамперед там, де твердіше, тому неодмінно столочать папороть. Отже, сховку треба шукати там, де найглибші багна, куди вони не полізуть.

Я подумав, що в разі крайньої небезпеки, коли припече, можна пірнути в багно з головою і дихати через очеретину, хоч знав, що це не так просто, як у легендах про козаків. Я вже не раз, купаючись у Стрипі, пробував дихати через очеретину, виходило кепсько. Але про всяк випадок заготував собі очеретяну дудочку

і пішов шукати найширші та найглибші багна. Жаль, що не було довгого дрюка, щоб промацувати дно, через те мусив міряти глибину собою, залазячи в багнуку і вибираючись із неї увесь у рясці, жабуринні та смердючій твані.

Зрештою натрапив на одну цікаву місцину, де між двома калабанями проходила смужка твердішого ґрунту, покрита зверху водою, може, десь по коліно. Якщо йти цією смужкою босоніж, промацуючи твердь, то втрапиш якраз на крихітний острівець, за яким теж починалося багно по шию. Я заготував собі із сухого очерету накриття на голову, схоже на лелече гніздо, щоб, коли доведеться сховатися в багнуку, то затулити зверху голову цим «брилем». А невеличкий острівець у заростях догоджав ще й тим, що тут можна було поруч себе заховати автомат і гранату в сухому місці.

І саме тоді, коли я вже облюбував собі це місце, десь на краю трощі, ближче до Купчинців, здійнялася густа стрілянина. З її ладу я зрозумів, що це не сліпа пальба, це розпочався бій: не інакше, як хтось із наших пішов на прорив. Видно, одчаяка був не один, може, їх двоє чи троє побачили, що трощу беруть у лещата, і вирішили спробувати щастя в бою. Або вирватися з пастки, або ліпше згинути в сутичці з ворогом, ніж дострілювати себе в болотах.

Стрілянина була короткою, і це не віщувало нічого доброго. Якби комусь пощастило прорватися, то гвалт гонитви чувся б ще довго. Я зачався у заростях на своїй латочці, дожидаючи облавників, які неминуче мали тут з'явитися. Вже пригрівало сонечко, я зовсім не відчував холоду, хоч і сидів у мокрому.

Нарешті почув галайкання, з якого зрозумів, що облавники йдуть у мій бік. Вони перекрикували одне

одного, горланили: «Віжу, віжу!» — але я здогадався, що пайдьошники беруть на пострах, хочуть зчинити паніку, щоб зігнати утеклих із насиджених сховків. Так полюють на звіра, котрий не зривається з насидженого місця доти, поки ловець не підійде до нього впритул. Іноді вони стріляли, проте з їхніх гуків було зрозуміло, що кулі летіли Богові у вікна.

Галайкання ставало голоснішим, уже чулася брудна лайка і чвакання болота під чобітьми. Метрів за двадцять переді мною зашелестів очерет. Я тихо відступив зі свого острівця в bagno і присів, щоб воно сховало мене по самісіньке підборіддя, а на голову надів «лелече гніздо».

Двоє ішли просто на мене, але перед калабанею зупинилися. Котрийсь захлюпав чобітьми по моїй стежці до острівця, я вже хотів було потягтися рукою по автомат і гранату, проте облавник раптом послизнувся і шубовснув у bagno. Матюкаючись і відплювуючись, він заборсався в калабані — «Руку дай! Дай руку!» — а другий замість того, щоб відразу подати товаришеві руку, зайшовся сміхом. Поки він витяг невдачу з bagno, сюди збіглася ціла гурма шміраків подивитися, хто провалився. Найдужче їх розсмішило те, що провалився в болото якийсь Болотов. Вони так глузували з нього, що розлючений Болотов звів автомат і розрядив по моєму острівцеві цілий диск із «папашки».

Облавники рушили далі в обхід мого острівця. Ішли вони густо, метрів за п'ять один від одного, а мені чомусь крутилося в голові зовсім дурне: «Болотов, Болотов...» Якби той Болотов озирнувся, то побачив би за острівцем на болоті дуже цікаве гніздо, з якого прозирило двоє червоних, запалених очей.

Ці очі могли належати якомусь звірові, могли належати кому завгодно, але не людині.

— Пайдьом, пайдьом, не атставать!

Коли пайдьошники почвакотіли болотом далі, гніздо піднялося і з ним піднялися двоє червоних очей. Я виповз на острівець, ліг горілиць і дивився в небо. Пальці, що злипалися від твані, поволі намацали гранату. Торкнулися автомата. Я хотів ще зірвати стебло очерету, але не здужав. Стебло було жорстке і гостре, як багнет.

Десь знову стріляли.

Небом пливли хмари, схожі на кучугури снігу.

Так багато снігу, цілі гори. Як давно це було. Відзначали річницю Крут у Багатківському лісі. Зима стояла люта. Насипали зі снігу символічну могилу, поставили хрест. Диваки. Нагорнули могилу зі снігу й молилися... Свята Матір Героїв... Спали вогнем... кволість у серці моєму... Спали, спали... кволість у серці моєму... спали... Стоїть дівча по коліна в снігу, хукає у змерзлі руки... З-під хустки — довга коса. Така довга, що торкається снігу, бо дівча по коліна в заметі... Спали кволість у серці моєму...

— Як тепер, Улю, тебе називати?

— Зоря, — каже вона.

Дві небесні зірки відсвічують у її очах.

Спали кволість у серці моєму...

Біля неї я вперше відчув, що в мене є серце.

І ось воно, щастя. У засніженому лісі я відігріваю губами її маленькі холодні руки. Хто тобі, Зоре моя, розплете косу?

Її розплела Стрипа. Зоря впала від ворожої кулі біля Зарваниці, де звужена річка несе швидко течію. Зоря впала на краєчку берега так, що зібрана

під шапкою довга коса розгорнулася й лягла на воду. Течія її розплела. Розпущене волосся Зорі жило довше за неї і було схоже на червоні водорості...

Спали кволість у серці моєму...

Де моє серце? Чому я його не чую?

Вони пішли, але ще повернуться. Вони тут товктимуться, поки не знайдуть усіх. Бо знають, скільки нас було і скільки лишилося. Тому не підуть звідси... поки хоч один із нас ще живе. Бо це, друже Пластуне, всипа¹. Так-так, всипав хтось зі своїх. Я, коли вийду, знайду його. А я вийду неодмінно, друже Пластуне, обіцяю тобі, інакше навіщо ти давав мені компаса, правда ж? Це ж треба бути останнім телепнем, щоб із компасом не вийти з трощі. Це, погодься, було б несправедливо.

Я спробував усміхнутися, але на обличчі засохла болотяна маска, яка стягнула шкіру й не давала ворухнутися жодному м'язу.

Мене знемагав сон. Може, то був не сон, а щось інше — через нелюдську втому підкрадалася згода з тим, чого не минути. Підступав якийсь дурний подив, що вони мене досі не знайшли. Тому, коли облавники знов пішли у цей бік, коли я почув недалеко крики та постріли, то вже не залазив по шию в багнюку, не зодягав на голову гніздо, а тільки перевернувся долічерева і далі лежав на своєму острівцеві. Автомат був відбезпечений, рука лежала на черепі гранати.

Вони проходили зовсім близько, обминаючи калабані, що прилягали до острівця. Один зупинився метрів за п'ять від мене, і я бачив, як по його червонястій

---

¹ Всипа — зрада, сипати — видавати.

тварі стівав брудний піт. Це був котрийсь із їхніх командирів, оперезаний опасками¹, нараменники з лейтенантськими зірочками трохи його сутулили, наче він намагався постійно тримати плечі якомога вище. Бідолаха добряче вхоркався, зняв кашкет, хотів втерти ним лице, але передумав і втерся рукавом. Потім поволі роззирнувся довкола, перевів погляд на мій острівець, дивився, дивився, аж поки його очі не зустрілися з двома червоними цятками, які могли бути очима звіра, могли бути балухами водяника, болотяника, очеретника чи ще якоїсь нечистої сили. Наші очі зустрілися, рука моя стислася на черепі гранати, бо я був певен, що він мене бачить, його застиглий погляд навіть говорив мені: я тебе бачу. Не знаю, скільки ми дивилися отак один на одного, та потім лейтенант так само повільно, дуже обережно відвів очі убік, повернувся й пішов далі.

— Вперёд! Бистре́й, бистре́й! — закричав він, сховавшись за очеретом.

Не знаю, що то було. Мабуть, мені трапився українець-східняк, який міг і не співчувати нашому рухові, але не хотів проливати братньої крові. Пригадалася ще одна розповідь друга Сірка (окрім пригоди з газдинькою, він мав їх цілу колекцію), як узимку більшовики заскочили їхню чоту в чистому полі. Довкруги не було ні деревця, ні кущика, але Сірко знайшов якогось ривчачка, заметеного снігом, і зарився у нього з головою: що буде — те й буде. Лежить, сердешний, під снігом і раптом чує, як риплять чоботи уже біля нього. Хтось зупинився, постояв і сказав не ко-мусь, а Сіркові: «Ногу сховай, бо виглядає».

---

¹ Опасок — тут португеля.

Я й тепер засміявся з того трафунку, почувши, як на обличчі тріснула маска з висхлого багна, аж порохня посипалася. Що не кажи, а цей острівець виявився для мене щасливим, і я вирішив посидіти тут довше. Після okazji з лейтенантом трохи ожив і навіть набрався нахабства просушити на сонці одяг. Надламавши кілька товстих очеретин, повісив на штурпаки маринарку, штани, сорочку, спідне й почепив чоботи халявами вниз. Лежав і марив про крихітку хліба чи бодай про стебло шувару, бо очеретяні багнети були такі дублені й гострі, що я вже порізав ними язика.

У річці ще можна знайти якусь мідію чи рака і з'їсти сирими, міркував я, а що знайдеш у цьому болоті? Яйця в пташиних гніздах вже висиджені, з'являться аж навесні, і, можливо, водяна курочка нанесе їх повну мазепинку, тільки що мені з того. В очереті іноді можна знайти слимаків, та коли помираєш з голоду, ти не побачиш жодного равлика. Їж осоку, небораче.

Більшовики товклися у трощі до вечора, але до мене більше не приходили. Я навіть грів собі думочку, що лейтенант навмисне водить їх так, щоб мене обминати. Сонечко припікало щедро — зігріло мене і просушило одягу. Лише чоботи зверху протряхли, а всередині були мокрі, аж гнилі від твані. Тому мені перехотілося жертвувати своєю сорочину на онучі.

Як стемніло, на трощу лягла така тиша, що боязко було ворухнутися, аби не почули по той бік Стрипи. А хоч би тобі жаба писнула! Після такої потолочі якщо тут і лишилося щось живе, то сиділо у своїй норі й не дихало. Але мені треба було йти. Я зібрав своє добро і смужкою, яку між калабанями покривала

невисока вода, вибрався з острівця. Тут знов озувся на босу ногу, хоч намуляні пухирі так пекли, наче в чоботи насипали жару. А шкутильгати мені неблизько. Думка була сієї ночі пробиратися на хутір Дворище.

Я подякував острівцеві, перехрестився і поволеньки рушив у напрямку хутора, ближче до Ішкова. Мені таланило й далі — проти ночі небо затягли хмари, не видно було ні зірок, ні місяця, який учора катався на моєму карку. Пахло дощем. Недогода була в тому, що знов доводилося переходити річку, а мочити висушені лахи не хотілося.

Я вже майже вийшов до води і думав, чи роздягатися мені, чи ні, аж раптом з боку Дворища у небо шугнули дві ракети. Вони освітили довкілля блакитним світлом. На хвилю стало видно, як удень, і я побачив праворуч серед річки кілька човнів, на яких сиділи сині кашкети. У відповідь на сигнал вони також почали стріляти з ракетниць, і це було моторошно. Здавалося, що відтепер замість місяця і зірок над трощею висітиме тільки це мертве світло.

Та лихо не без добра. При світлі ракет я цього разу зорієнтувався і вибрів на зарості шувару, в якому мав свою «перину». Овва! Мою постіль хтось перекидав, перетрусив, наче шукав у збитій повінню купині цісарський скарб. Але, виходячи з думки, що стрільно в одне місце не падає, я позгрібав розкиданий сухий очерет і знов настелив собі м'яку постелю. Перевага цієї місцини була в тому, що тут я знов жував цілющі стебла шувару замість очеретяних багнетів. А ще у своїй колисці я був сухий, як закутане в свіжу пелюшку дитя, тільки, видно, не було мені теплого місця на цій землі, бо раптом припустився

дощ. Безбожники розколошкали небо ракетами, і воно пролилося нічним дощем, який рідко буває коротким.

Я накрився сухим очеретом увесь із головою, пильнуючи, щоб не вистромилася десь нога, як було з другом Сірком, коли він зарився у сніг. Вода все одно затікала у мій барліг, але, змучений і захлялий, під шум дощу я заснув як убитий.

9

Ч міліції склали протокол про мій бешкет «у громадському закладі».

За свідків підвезли ярижника в синій нейлоновій куртці та його почарківця, який уліпив кулаком у стіну. Того бідаку, що, відлетівши від мене, перекинув стола, сюди не доправили, і я потерпав, аби з ним не скоїлося чогось гіршого. Не було тут і чоловічини з газетою, хоч, як на мене, йому мала б належати не остання роль у цій п'есі.

Що це провокація, я не мав сумніву, але їхню дешеву розробку, як кажуть опери, ускладнила непередбачувана обставина: «об'єкт» не вживав алкоголю. Та вони все одно запхали мене у мавпятник — камеру, яка з боку коридору не мала стіни, замість неї стояли широчезні ґрати з металевими дверима. Через такі ґрати можна було оглядати відразу всіх арештантів, як звірів у зоопарку. Звідси й назва — мавпятник.

Коли мене заштовхали в цю кліть, тут уже каралися розбишаки різних калібрів з одутлими або, навпаки, засмоктаними писками. Це була та братія, котра відразу чує свого, тому на мене вони дивилися скоса. Замість нар, до яких я звик, тут валялися по-під стінами брудні лежаки, і мені стало шкода свого нового плаща. Але години через дві прийшов огузкуватий сержант і сказав, що зі мною буде говорити

високе начальство. Крадькома розлузуючи гарбузову насінину, він відвів мене до кімнати на другому поверсі, а сам пішов геть.

За столом сиділо «високе начальство» в цивільному. Для чекіста він мав нетипове лице, бо такого впізнаєш за версту. Дорослий чоловік, а весь у ластовинні, наче він дер ластів'ячі гнізда не лише в дитинстві, а робив це й тепер. Перед ним на столі лежала моя «справа» — протокол, пояснювальні записки, ще якісь папери. Він показав посвідчення майора КГБ і був лаконічним. Сказав, що я влип у неприємну історію, бо нині за злісне хуліганство п'ятнадцять діб не дають. Значно більше. А тут в одного потерпілого з розбитою головою уже зняли побої, і все може закінчитися дуже погано. Одначе він, майор, порве всі папери у мене на очах, якщо я погоджуся...

— Ні, — сказав я.

— Підждіть, ви ще не знаєте, про що мова, — здивувався він і нервово затарабанив по столі обсіпанними ластовинням пальцями.

— Ні, — повторив я.

— Я прошу вислухати. Вам нічого не доведеться робити, лише поставити свій підпис.

— Тим більше. Ви підіслали до мене гицля, який ображав мою честь. Нехай він і підписує що вам треба.

— До чого тут він?

— Якби я погоджувався на такі пропозиції, то виїшов би на волю ще десять років тому, — сказав я. — А може, й раніше.

Вони мене всі роки, відколи я поневірявся по таборах, примушували підписати покаяння і засудити бандерівців, у яких руки по лікті в крові. Вони мене так доконали тими «ліктями», що я вже й сам часом

поглядав на згини своїх рук, чи немає там чогось особливого. За один підпис обіцяли свободу, багато благ на доважок, але я казав їм, що свобода — не повія, яку можна комусь подарувати. Це така дорога пані, котру не купиш, не продаси і тим більше не ви-мінєш. У неї одна ціна. Кров. Ця гонорова пані не п'є шампанського, вона воліє лише крові.

— А може, подумаєте? — наполягав майор. — У вас гріхів назбиралося чимало. Ви постійно порушували обліковий режим, вчасно не відзначалися в міліції, виходили з дому після сьомої...

— У мене немає дому, — сказав я.

— Ви знаєте, що я маю на увазі. Й оскільки належите до категорії неблагонадійних...

— І не лише після сьомої. — Я вдав глухого і правив своєї: — Мені часом доводиться працювати в нічну зміну. Хіба ви не знаєте? Ось дадуть мені звання героя соціалістичної праці, і вам буде соромно.

Він кинув на мене швидкий позирок і раптом всміхнувся. Усмішка його була теж руда, тому зовсім не холодна.

— У вас на роботі є план? — спитав він.

— Є, звісно. Яка ж робота без плану?

— Ну от, і в мене він є.

— План до двору, — сказав я. — Розумію.

— Ні, ви мене зовсім не зрозуміли. Тут річ проста. Якщо хтось відмовляється зробити якусь роботу, то її мусить виконати хто-небудь інший. От і все.

Майор у цивільному був не дурний, знався на людях, тому довго мене не вмовляв. Він швидко відчув, що розмова даремна. Але пообіцяв, що до неї ми ще повернемося. А поки що він домовиться з міліцією, щоб мене відпустили. Папери, звісно, залишаться у них.

Він подзвонив комусь по внутрішньому телефону, і до кімнати зайшов огузкуватий сержант.

— Пока што свободен, — сказав майор. — Проведітьте товарища к виходу.

Ми з сержантом спустилися вниз, і він, крадькома розлузуючи гарбузову насінину, провів мене аж на ганок. Уже був пізній вечір — та пора, коли мені заказано виходити на вулицю.

— Ідіте і більше к нам не попадайте, — сказав сержант на прощання.

У його голосі я відчув повагу, в якій, як у діжці меду, була ложка розчарування. Але я ще трохи затримався на східцях ганку і ледве не повернувся до кімнати на другий поверх: товаришу майор, а ви часом не чули про такого чоловіка, як Тимчак Михайло Степанович? Він же, мабуть, працював у вашому відомстві, га?

Та момент було втрачено. До того ж ці хлопці за все вимагають свою особливу плату.

Я підняв комір плаща і рушив на трамвайну зупинку. Замість того, щоб поїхати до гуртожитку, вирішив заглянути в одну теплу місцину, щоб не сказати в гарячу точку. Годинник показував, що я знов порушую режим, перебуваючи так пізно на вулиці, але до біса їхні порядки.

Трамвай швидко довів мене до Комінтерну. Я мусив показатися на ясні очі Стефи, аби вона побачила, що мене випустили. Бо ще, чого доброго, не засне, переживаючи за діда-краянина, якого забрала міліція. Та я трохи спізнився. «Хвилинка» була вже зачинена, лише біля входу крутилося кілька п'яних мужиків, які не встигли наговоритися душа в душу.

Але всередині світилося, скляні двері з того боку були взяті на велику залізну скобу, і крізь них, через

скло, я побачив прибиральницю Галю, яка човгала мокрою шваброю по підлозі якраз там, де перекинувся стіл. На мить здалося, що вона змиває кров з кахляної долівки, і в мене засвербіли лікті. Галя розігнулася, щоб умочити швабру з ганчіркою у відро, глянула на двері і, вгледівши мене, розцвіла, як півонія. Видно, теж хвилювалася за діда, хоч той, капосний, піддав їй роботи, заллявши підлогу калюжею крові.

Я весело помахав їй рукою і пішов собі з легкою душею далі — Стефа тепер знатиме, що зі мною усе гаразд.

На ніч вітер притих, але було холодно, пахло приморозком. Я не відійшов і на десять кроків, як почув за собою легку ходу і хтось торкнув мене за лікоть — винятковий орган у будові моєї статури.

Це була Стефа. Вона вискочила надвір роздягнута, в самій лише благесенькій кофтині, і в тому був якийсь особливий знак. Запам'ятайте, хлопці: якщо до вас вискакує на холод роздягнута жінка чи дівчина, то це означає, що ви їй небайдужий. А ще зарубайте собі на носі, дітки, що ніякий чорноморець не виводив босу дівчину на морозець, вона сама побігла за ним по снігу босоніж. Бо краще бігти за коханим босою по снігу, ніж чалапати у валянках за нелюбом. Та й козакові ліпше поговорити бодай про погоду, мовляв, чи є мороз, дівчино, чи немає, ніж мовчати, як істукан.

— Ну, що там? — спитала Стефа.

— Все добре. Прийшов заплатити за битий посуд, а бачу — зачинено.

— Пусте, — сказала вона. — Ми таке списуємо. Ви заходьте до нас... Зайдете? — У її ясных, як у лоша-ти, очах зблиснула тривога. Стефа щось чула серцем.

— Не знаю, — чесно сказав я. — Ви, Стефо, йдіть, бо змерзнете.

— Чому не знаєте?

— Я такий чоловік, що приносить нещастя. Вам того не треба.

Вагаючись, я хотів їй ще дещо сказати, але вже виходило так, як у тій пісні: начебто я вивів її на морозець і затримую роздягнену. Тому знов попросив:

— Ідіть, Стефо, змерзнете.

Я шкірою відчував, як той морозець заповзає під її блаженську блузку.

— Ідіть... — знов попросив я.

Її обличчя мовби побільшало і стало негарним.

Я взяв її холодну руку, поцілував і пішов до зупинки трамвая.

Дощ не переставав. Я кілька разів прокидався серед ночі, але нічого не чув, окрім рівномірного шелесту в очереті. Лахи на мені знов були мокрі, холод пробрав до кісток. Повільно сірів досвіток. Час мовби зупинився, хоч мені здавалося, що в цих багнах я вже мордююся місяць. Насправді ж пішов третій день облави.

Я виліз зі свого барлогу і, щоб зігрітися, хотів було зробити руханку, але все тіло так боліло, що не мав сил розім'ятися. Тільки ворухив плечима, шиєю, крутив нею, як підстрелений селезень. Мав надію, що сьогодні більшовики нас не шукатимуть, бо навіщо їм під дощем місити болото, якщо в очеретах і так ніхто вже більше не витримає — дострелиться сам чи піде на відчайдушний прорив.

І справді, настав ранок, розвиднився день, а вони зовсім не давалися чути. Дощ не вщухав, сіялася й сіялася їдка мжичка, якій не видно було кінця. Але, може, воно й на краще, бо десь ополудні між Багатківцями і Купчинцями почали завивати машини. Видно, облавники спохопилися, що розгаснуть дороги і їм доведеться застрягнути тут надовго або вертати назад піхотою.

Я зібрався на сили і знов подибав до річки. Від хутора Дворище також долинали ревіння машин, яке віддалялося в бік Золотників, де стояв гарнізон. З берега

я нічого не бачив за сірою стіною дощу, зате ніхто не бачив і мене. Я роззувся, зняв із себе лахи, зібрав усі речі до купи і, тримаючи їх над головою, перебрів Стрипу. Відтак знов убрався в мокре, автомат накинув на шию, а гранату заховав у праву кишеню маринарки. Ці місця я вже знав, як власну долоню, міг дістатися хутора із зав'язаними очима. А якщо вийду на засідку, то живим мене не візьмуть.

Отак під дощем я дошкутильгав до Дворища, звідки не чулося жодного руху. Залігши за кущами жовтої акації, я ще довго спостерігав за хутором, але не бачив ніде ні лялечки — чи більшовики так застрашили людей своїми ревізіями, чи дощ не пускав хуторян надвір. Аж раптом із найближчої хати вийшла... Зоня... Зонька... Зонюся, стала біля порога, виставила долоню під дощ і не знала, що далі робити, — йти чи вертатись. Я не наважився її гукнути чи, може, не зміг відтягти голосу. Зірвав із жовтої акації стручечка і, витрусивши з нього насіння, зробив пищика. Легенько подув.

Вона почула, почула, бо подивилася в мій бік. Довго придивлялася крізь дощову пелену до куща акації, з-за якого я махав їй рукою. Помітила, підійшла і злякалася.

— Ти-и-и?..

Зонька була блудною дівчиною, але зараз для мене не було кращої на світі.

— А казали, вас усіх постріляли.

— Видиш, живий...

— Ходи... Ходи до хати.

Я зрозумів, що москалі поїхали, зіпнувся на ноги й пішов за Зонькою. Вона сама була вдома. Її батько, якого всі називали Васютою, був ковалем у Купчинській кузні. Мати померла, коли Зонька була ще

малою, хоч дехто з хуторян казав, що вона не померла, а «ділась». Через те й Зонька виросла вітряна, досі не вийшла заміж. Вона була гарненька з лиця, але через великі губи на Зоньку казали варгата¹. У нас люди такі: якщо в когось великі вуха, то кажуть вухатий; якщо ніс — носатий, а як у дівчини великі очі, то назвуть окатою або й балухатою, наче це якийсь гандж.

Спершу Зонька допомогла мені трохи обмитися, відтак перевдягнула в сухе. Принесла старий татів одяг і змусила надіти навіть підштаники, у яких я втопився. Коваль Васюта, як і годиться чоловікові його ремесла, був неабияким здоровилом, через те сорочка висіла на мені, як ведмежа шкура на зайцеві, хоч я теж удався нівроку. Поки Зонька смажила яєчню із салом, я глитав прямо з глечика квасне молоко і дивувався, чому вона така мовчазна.

— Що тут? — спитав я. — Москалі ревізію робили?

На всю хату шкварчало сало, Зонька мовби мене не чула.

— Чого ти мовчиш?

Вона стонула плечима, поставила переді мною на стіл яєчню й дивилася, як я їм. Було на що подивитися. Коли я витер хлібом рондель² до блиску, Зонька сказала, що годі вже наминати, бо може статися скрут кишок.

— Дайся на стрим! — застерегла вона. — Абись не заслабнув.

Я не наполягав, відчуваючи, що Зонька має дещо мені сказати, лиш чекає, поки перебує вовчий голод. Підживившись, я знов запитально подивився на неї.

¹ Варги — губи.

² Рондель — сковорода.

— Знаєш що? — сказала Зонька. — Ми ще мусимо попарити тобі ноги.

На плиті вже парував баняк з окропом, вона вилила воду в мидницю¹ і сказала, щоб я устроїв туди ноги, треба випарити мої вавки. Далі було таке, що в мене ледве не виступили сльози. Зонька мила мені ноги, як грішниця Марія Магдалина мила їх Ісусові, і так само, як Ісус простив Марії гріхи, я пробачив увесь блуд Зоньці. Хоча, спитати, хто я такий, щоб комусь відпускати гріхи?

— Ти така добра до мене, — розчулено сказав я.

— Чому до тебе? Я до всіх хлопців добра, — остудила мене Зонька. — Знаю, як вам тепер ведеться.

Хтось на моєму місці міг би забрати своє прощення назад, але я був удячний Зоньці за себе й за хлопців.

Вона взяла слоїк з горілчаним настоєм коров'яку і вимастила мені всі вавки на ногах.

— Зоню, кажи.

Зонька, скрививши великий рот, заплакала.

— Постріляли хлопців.

— Яких?

— Тих, що ховалися в троці.

Я схилив голову, помовчав, потім спитав:

— Скількох?

— Тато видів, біля купчинецької сільради поклали на показ шістьох. Усі закривавлені, в болоті. Пригнали людей з Ішкова, Багатківець, Раковця, Соснова, щоб упізнавали. Тато знав чотирьох. Вони до нас заходили. Люди їх теж упізнали.

З розповіді Зоньки я зрозумів, що в очереті впали Стодоля, Голий, Шпак і Лоза. Неважко було здога-

¹ Мидниця — велика миска.

датися, що двоє невпізнаних — то провідник Корнило й Пластун. Отже, була надія, що, окрім мене, залишилися живими Сокіл, Місько й Сірко. Це якщо ніхто з них не потрапив до рук москалів.

Найдужче Зонька плакала за Стодолею. Казала, що він частіше за інших до них заходив і був найуважніший до неї. Мені то було трохи дивно чути, адже Стодоля мав наречену Михасю. Але я дорікнув собі за лукаву підозру, бо Стодоля мертвий лежав біля Купчинецької сільради, а Зонька опікувалася мною. Я сидів у теплі на ліжку, звисивши босі ноги, аж раптом вона підійшла і, взявши мою голову в руки, притисла до тугих теплих грудей.

— Господи, що з нами буде? Вони ж виб'ють усіх, — прошепотіла Зонька.

Її пальці м'яко перебирали мого чуба, і, хоч як було любо та затишно біля Зоньки, я вирішив не відлежуватися в хаті, а попросився перебути в стодолі, поки висохне моя вдяганка.

Зонька занесла в стодолу подушку і коца, постелила мені на сіні й сказала, що я можу спокійно відсипатися, вона пильнуватиме, хоч таким дощем ніхто сюди не прийде. Але який міг бути спокій, коли провідник Корнило, Пластун, Стодоля, Голий, Шпак і Лоза лежали мертві біля Купчинецької сільради... Це була зрада. «Хто? Хто?» — свердлила мене невідчепна думка, і навіть тоді, коли я, знеможений, впадав у сон, у голові пульсувало: хто, хто, хто? Невідомо, що сталося з Міськом, Соколом і Сірком. Я мусив мати хоч якийсь здогад, хто всипав трощу, аби вирішити, що мені робити далі й куди спершу податися.

Скрипнули двері, рука моя лягла на череп гранати, хоч я сподівався, що це Зонька принесла мені підве-

чірок. Але у проймі дверей виросла кремезна чоловіча постать, я впізнав коваля Васюту.

— Живий? — спитав він глухим голосом.

— Дякувати Богу, — сказав я.

Васюта приніс мені гарячої бульби, хліба, кусень сала і часничину. Сів коло мене на сіні, мовчав.

— Їж, — нарешті озвався. І так само, як Зонька, не поспішав з розмовою, поки я не впорав вечерю.

У стодолі було сутінно, та я бачив, як на його темному лиці ворущаються жовна, наче Васюта теж щось жував і не міг проковтнути.

— Є ще одна сумна новина, — спроквола почав він. — Ну, тепер добрих вістей не буває. Про шістьох хлопців ти знаєш, Зоня казала. — Васюта зволікав із новиною, аби я приготувався її почути.

— Ще хтось із наших упав?

— Упала криївка, — сказав він. — На Драгоманіці.

— Як?

— Коли приїхали більшовики на машині й почали розкопувати, у криївці застрілилося п'ятеро. Кажуть, звідти дістали якогось провідника, дівчину і ще трьох хлопців.

Я зрозумів, що впала криївка, в якій переховувалися тернопільський провідник Шах, його друкарка Оля та ще двоє охоронців Шаха. Саме до цієї криївки я хотів прорватися з очерету, коли вночі наткнувся на більшовицькі стійки. Якби був прорвався, то вже лежав би біля Купчинецької сільради чи в Тернополі на купі трупів. Але хто у криївці був п'ятий?

Коваль Васюта цього не знав. Він сказав, що на кузові тієї машини, яка приїхала на Драгоманівку, сидів хтось у плащ-наметі й ховав своє лице під каптур. Боявся, щоб його не впізнали. Отже, місце криївки

показав хтось зі своїх. Васюта розповів, що під час облави на очерет більшовики робили ревізії по всіх довколишніх селах: зривали покрівлі, валяли печі, розривали пивниці¹, штрикали щупами по стрихах,городах і де тільки можна. Багато селян заарештували, вивозитимуть на Сибір. У Багатківцях усіх вигонили на вулицю і вели до церкви повз школу. Хтось через вікно дивився і показував, кого заарештовувати, а кого відпустити.

— Теж хтось зі своїх, — сказав Васюта. — Тепер нікому не можна вірити. Всяк рятує себе по-своєму.

Він важко підвівся, вийшов зі стодоли й незабаром повернувся з моїми чобітьми та манаттям. Чемно сказав, що він мене не виганяє, та якщо я захочу піти, то краще це зробити вночі — дощ уже перестав. Його порада була зайвою, бо що мені ще залишалося робити?

Васюта пішов, а я відразу заходився перевдягатися. Мій одяг був випраний і ще теплий від того, що його висушили залізком².

Я вчасно нацупив штани, бо знов заскрипіли двері й до стодоли зайшла Зонька. Вона поклала біля мене вузлик, я здогадався, що то харч у дорогу.

— Тут, крім хліба й сала, маєш слоїк меду, — сказала вона. — Гляди, не розбий.

— Яка ж ти солоденька, Зоню.

Вона підійшла до мене, стала навшпиньки й раптом поцілувала в губи. Від несподіванки я ледве не задихнувся.

— Це я тебе за всіх хлопців, — сказала Зонька.

¹ Пивниця — льох, погріб.

² Залізко — праска.

II

Якщо хтось відмовляється зробити якусь роботу, то її мусить виконати хто-небудь інший. Я згадав ці слова рябого майора тижнів через три після нашої розмови. Спершу наснився такий сон, що серед ночі я прокинувся від власного крику. Привиділося, що мене замурували в металоплавильній печі. Щойно я зайшов у її гарячу пашу, як пройму в одну мить заклали цеглою. Задихаючись, я кинувся на ту стіну, щоб її розвалити, поки не затверднув розчин, а вона не піддається. Б'юся об мур, кричу, аж бачу в ньому маленьке віконечко, точнісінько таке, як на дверях карцеру. А в те віконечко зазирає ряба пика і любенько до мене всміхається: «Підпишеш?»

Прийшовши на зміну до пекла, я помітив, що всі грішники поглядають на мене спідлоба і з якоюсь напругою. Ніби в мене справді вирости роги, а позаду волочився хвіст. Ніхто до мене не озивався півдня, і я вже не знав, що й думати, аж тут не витримав наш наймолодший гегемон Пашка Самохвалов. Він зумисне влучив момент перед тим, як я залазив у піч, підійшов і пошепки запитав:

— Дед, ето правда?

— Що?

— Шо ти пачками резал комуністов?

Пашка боязко глипнув на мої руки від зап'ястків до ліктів, але в його майже дитячих очах було більше цікавості, аніж страху. Я нічого не відповів, бо вже заходив у гарячу пашу металоплавильної печі. Усе зрозумів, коли, відробивши зміну, зайшов до роздягальні й побачив на столі, де чоловіцтво переважно різалося в доміно, обласну партійну газету. В око впав жирний заголовок передової статті «**Народом прокляті**». На мене війнуло знайомою пліснявою. Під такими заголовками завжди писали статейки про українських патріотів, ганьбили наш рух опору.

Я взяв газету й швиденько, поки нікого не було в роздягальні, переглянув передовицю. У ній ішлося про те, що весь радянський народ крокує назустріч 57-й річниці великого жовтня, а тим часом навіть у наш героїчний час трапляються прояви українського буржуазного націоналізму... Далі автор статті з чудернацьким псевдонімом Калістрат Кропива плавно переходив до історичного екскурсу про бандерівців, які так ненавиділи свій народ, що вкидали в криниці немовлят, розпорювали животи вагітним вчителькам, різали комуністів, вішали невинних мирних колгоспників.

Є такі відщепенці і в нашому славному місті, — плавно переходив Калістрат Кропива до моєї скромної особи, зловживаючи перестарілими штампами про народне прокляття, націоналістичне охвістя і, звичайно ж, про руки по лікті в крові, яких нічим не відмити. Найганебнішим, на думку Калістрата Кропива, було те, що деякі люди з бандитським минулим досі не покаялися, не засудили своїх злодіянь, тому їм не місце серед радянських людей, особливо у трудових колективах.

Не брехатиму, що мене ця писанина потішила чи розсмішила. Чомусь пригадався чоловік з відсутнім обличчям, що читав газету в «хвилинці» саме тоді, коли ярижник спровокував бійку. Наче в тому був якийсь знак.

Хтось заходив до роздягальні, і я кинув газету на стіл. Це був той-таки Пашка Самохвалов.

— Ну, ти, дед, дайош! — сказав він захоплено. — Там тебе начцеха визиваєт.

— Що йому треба? — спитав я.

— Не знаю, сказав, щоб ти зашол.

Я поволі зняв із себе важку, як кольчуга, спецівку. Хотілося показати Пашці, що перед начальством метушитися не варто. Налив із бачка склянку води, неквапом випив до дна.

— Дед, твою мать, ето правда? — знов спитав Пашка.

— Правда.

— Дай пять! — він простягнув мені руку.

Я вдав, що не помітив рвійного жесту, й пішов до виходу: не любив такого панібратства. У його віці я навіть до багатьох ровесників звертався на «ви».

Начальник цеху, суворий носатий чолов'яга з не менш цікавим прізвищем, ніж Кропива, тобто Микола Петрович Довбня, сидів у своїй «каптьорці» й жадібно смоктав цигарку. Він показав мені очима на стілець, потім довго дивився на кінчик свого великого носа, не знаючи, з чого почати. Врешті, прокручуючи диск настільного телефону (вважалося, що через такі телефони прослуховуються всі кабінети), Довбня призначив мені зустріч на завтра, себто на 7 листопада, на... Зеленоярівському цвинтарі.

Це мене більш ніж збентежило. Довбня обрав таке місце зустрічі, що можна було розгубитись у здогадах.

Саме на Зеленоярівському цвинтарі я натрапив на ту могилу. Хоч Довбня не міг мати до неї жодного стосунку, адже він урядовав пеклом, а не цвинтарем, який був лише проміжною ланкою на шляху до пекла. Просто Довбня вважав, що для дискретної розмови двох чоловіків немає надійнішого місця за цвинтар. І тут я був згоден із ним.

Дивувало й те, що на завтра припадав день жовтневої революції (до її роковин і присвятили мені статтю), тому Довбня призначив зустріч на другу годину, оскільки ще мав партійне зобов'язання відбутися парад. Мене, неблагонадійного, на такі дефіляди, звісно, не кликали, та я не міг дивитися навіть збоку на колони людей під червоними прапорами, з червоними транспарантами, червоними надувними кулями, червоними галстуками, червоними стрічками на грудях. Бракувало ще череди добрих биків з червоними, налитими кров'ю очима, які б сунули назустріч цій червоній процесії.

У такі дні я волів не висувати носа на вулицю, проте і в чотирьох стінах мені не сиділося. Через бравурні оркестри та марші, через крики гучномовців і стадне уракання я готовий був забитися в невідький закуть, але тихого місця ніде не знаходив і ловив себе на тому, що ходжу кімнатою від стіни до стіни. Згорбившись і заклавши руки за спину, тупо ходив уперед і назад, уперед і назад. Хто сидів у камері-одиночці, той знає, що це таке. Останнім часом я боровся з тюремною звичкою, що могла довести до божевілля, і втікав на вулицю.

Перед полуднем я ще провідав Кріса, якого теж не запрошували парадувати, і ми з ним гарненько погуляли, наговорилися, навіть посміялися. Спершу

ми вдвох підобідали вареною ковбасою, бо кісток у гастрономі не було, через що Кріс поглянув на мене якось косо й напружено. Наче теж прочитав статтю у газеті, яку вітер переганяв через парк від смітєвої урни до купи опалого листа.

Я так і спитав у нього:

— Зізнавайся, читав?

Кріс читати не вмів, але часто обнюхував газети, що валялися в парку, і з голоду навіть вилизував на них жирні плями. Через те він похнюпився, зиркаючи на мене спідлоба.

— Покажи, як ти соромишся.

Він ще нижче нахилив голову і двічі мазнув себе правою лапою по вусі.

— А як тобі цей Кастрат Кропива, га, Крісе? Це часом не він тебе вигнав на вулицю?

Кріс «знижав плечима» — може бути.

— Він, він, — сказав я. — За те його й кастрували.

І раптом Кріс засміявся. Закинувши назад голову, він широко роззявив рота і весело вискнув.

Холодний вітер доносив до парку заливистий голос із гучномовця, який перелічував ударні бригади, що проходили перед центральною трибуною. Десь там парадували і грішники з пекла під кодовою назвою ЦРМП на чолі зі своїм зверхником Довбнею.

Ми з Крісом ще погуляли парком, хоч гуляти було незатишно. Вітер гнав алеями листа разом зі сміттям і пилюгою. Серед драних целофанових кульків, слюдяних обгорток, обривків газет, сплющених цигаркових коробок та недопалків з'явилися невід'ємні прикмети парадових святкувань — на асфальті повсюдно валялися червоні гумові клапті від полопаних кульок. Кріс обнюхував їх з особливою цікавістю,

і я подумав, що треба було і йому купити й надути такого міхура, нехай би собі сиротина побавився.

Ми попрощалися, як завжди, на трамвайній зупинці. Я потис Крісові лапу й пообіцяв ближчим часом зустрівся знову, якщо мене не замурують у металоплавильній печі.

До цвинтаря я приїхав за десять хвилин до другої, і диво — Довбня уже стояв по той бік брами й нервово смоктав цигарку. Ми поручкалися, начальник цеху впіймав мій погляд на лацкані його демісезонного пальта, до якого був прикріплений червоний бант. Ми пішли вузькою доріжкою у глиб цвинтаря, і тут Довбня зірвав свій бант і запхав у кишеню. Без усяких передмов він сказав, що його «задовбали» органи. Вони від самого початку примушували за мною стежити, доповідати про кожен крок, кожен вислів, а тижнів три тому почали наполягати, щоб Довбня звільнив мене з роботи. Він уперся рогом, і не тому, що такий добрий чи сміливий, а через те, що справді стежив, приглядався, прислухався і нічого підозрілого не закріпив.

Довбня дивився на кінчик свого великого носа, випускаючи крізь нього дим, як із комина. Кагебістові він сказав, що не може позбутися свого найкращого робітника, а якщо хтось хоче його звільнити, то нехай звільняє разом із ним, начальником цеху. «Ви хоч уявляєте собі, в якому пеклі працює цей чоловік?» — спитав Довбня у кагебіста майже моїми словами.

— З вами, Миколо Петровичу, розмовляв... такий рудий, ластатий?

— Не, не рижий, — здивовано подивився на мене Довбня. — Лучче про це не будемо. Потім вони од мене одчепилися, а тут ця газета.

Довбня вибалакався, і я бачив, що йому попустило. Не кожен чоловік приживається в шкурі секста. Він сказав, щоб я був обачним, бо довкола багато вух та очей. А раптом що, то я мушу знати, що Довбня ніколи не був стукачем.

Він міцно стиснув мою руку і першим пішов до цвинтарної брами. Я провів його поглядом, бо тепер настала моя черга простежити за Довбнею. Знав, що це безпідставно, безглуздо, але в якийсь момент, коли Довбня проходив центральною алеєю, я напружився й затримав віддих. Ні, він у той бік навіть не глянув. Якби я був Крісом, то мусив би сором'язливо нахилити голову і двічі мазнути себе по вусі.

Трохи постоявши, я теж поволі рушив до виходу, але, на відміну від Довбні, зупинився біля тієї могили. Ова! У надщербленій вазі стояли свіжі квіти. Тепер замість айстр, які відцвітають у вересні, хтось приніс червоні гвоздики. Схоже, зовсім недавно.

Було таке відчуття, що на мене хтось дивиться. Я крадькома роззирнувся. Ніде нікого. Але ж небіжчики з фотографій теж на нас дивляться, і їхні погляди проникливіші, ніж у живих.

12

Візьньої ночі я покинув стодолу коваля Васюти й пішов у напрямку села Семиківці, де на полі була догідна криївка. Ми її викопали утрьох: Сокіл, Місько і я — наприкінці травня, всього лиш місяць із гачечком тому, і про неї більше ніхто не знав. Криївка була вигідна тим, що недалеко протікала річечка Студенка, яка впадала у Стрипу, під землю вів зручний вхід між заростями колючих будяків, високих та міцних у корінні, як добрий підлісок. Це будяччя у нас називали чортополохом, і в тому ми теж бачили щасливу прикмету — чорти мусять обминати цю місцину десятою дорогою.

Один такий товстелезний будяк ріс якраз на вхідному люкові: потягнеш вниз за стовбур — і відкриється вхід. Усередині ми теж усе зробили на совість — не лише обшили дошками стіни, але й настелили підлогу, поробили прічі¹, змайстрували стола, ослони, полиці. Тоді, у травні, нам пощастило роздобути на одному тартаку три фіри дощок.

«Затишно, як у рукавичці, — сказав Місько про наш сховок. — Просто казка».

Ще мені подобалася в новій криївці вентиляція на три продухвини, які можна було маскувати тими-

---

¹ Прічі — нари.

таки будяками і користати не всі одразу, а залежно від кількості людей та часу перебування під землею. Нам добре запам'яталася минула зимівля в «мішку», де не можна було випростатися на повен зріст, де через нестачу кисню не запалювалися сірники. Постійно боліла голова, втома доймала така, що їжа не лізла до рота. Ще й сніг не зійшов, як ми всупереч конспірації вибралися нагору, і мені здалося, що я виліз на чужий світ, не той, який покинув тут раніше. Усе було зелене — голі дерева, небо, сніг, людські обличчя, одяг. Глянув на руки — і вони зелені. З-за верховіть пробивалося зелене сонце. Сніг лежав латками, і, щоб не лишати слідів, ми мушили перестрибувати через нього, але не мали сил навіть переставляти ноги. П'яніючи і хитаючись від терпкого березневого повітря, ми підтримували один одного попід руки й довго чекали, поки зможемо перейти до нового місця постою.

Ось чому ми з Міськом і Соколом так старанно облаштовували цю новеньку криївку, дбаючи, аби про неї більше ніхто не довідався. Про те, що ми маємо сховок, свої підпільники могли знати, але де саме — ніхто. Цього вимагала не лише звичайна обачність, але й тверде правило конспірації. Звичайно, якби ми тут залишалися зимувати, то хтось четвертий мусив би зверху замаскувати вхід.

На довершення підземних догод ми поставили в кутку залізну пічку (про комин можна подбати ближче до холодів), розклали на полиці книжки, почепили «на покуті» іконку Богородиці, принесли примус, різне начиння, шахи. Насамкінець, щоб нам із Соколом закрутило в носі, Місько розстарався на патефон та кілька платівок.

Саме до цієї криївки я йшов темної ночі без місяця і зірок, ішов через поля під низьким насупленим небом, яке буває після затяжного дощу. Але і в тому морозі я розгледів стіну знайомого війська — з ним доводилося воювати в дитинстві дерев'яною шаблею. Це була стіна чортополоху, що відганяв від сховку нечисту силу.

Я тихо-тихенько зайшов у колючу шалину, прислухався. Здавалося, я чув, як розпукуються малинові голівки будякового цвіту. Кронисте деревце чортополоху, що росло над люком, не віщувало нічого лихого. Але я спершу підійшов до продухвини, намацав у пільмі її козубень і постукав зігнутих пальцем об дерево. Двічі-тричі, двічі-тричі — це був умовний сигнал.

На ширину долоні піднявся люк, і я почув знайомий голос:

— Хто?

Від хвилювання у мене підігнулися коліна.

Я не залазив у криївку. Я впав у неї снопом прямо в обійми Міська.

Прийшовши до тьми, він засвітив нафтову лампу, і при її світлі ми ще раз обмацали один одного, переконуючись, що це не сон. Що ми живі і знов укупі. Бракувало ще одного мешканця нашої криївки, Сокола, та, коли я сказав про це вголос, Місько кинув на мене тривожний погляд.

— Ти ще не знаєш?

— Що?

— Сокіл більше не прийде. Він упав на Драгоманівці.

За минулий день я почув про стільки смертей, що вже не відчував болю. У грудях мені все відмерло.

— Сокіл теж вирвався з очерету, — сказав Місько. — І треба ж такому статися. Він прибився до криївки на Драгоманівці вночі, думав, що вже врятувався, а вдень їх накрили.

Тепер я зрозумів, хто був п'ятим у криївці, де загинули провідник Шах, його секретарка Оля та двоє охоронців. Я був би там шостим, якби вдалося тієї ночі прорватися на хутір. Соколові вдалося.

Ми з Міськом по черзі розповіли один одному, як виходили з трощі. Наші оповідки були схожі: купання в багні, голод, холод, сморідне дихання смерті, від якої кожен із нас був на волосину. Тільки до мене смерть приходила в подібі білого яструба, а до Міська — у вигляді важезного чобота, який наступив йому на руку, коли Місько лежав під купиною сухого очерету. Котрийсь шмірак, можна сказати, пройшов по ньому маршем і не помітив, а от свої чоботи Місько таки загубив у болоті. Із трощі він вийшов босий на день раніше за мене, вийшов на Ішківський ліс, звідки дістався до села і там довідався про загибель провідника Корнила, Пластуна, Стодолі, Голого, Шпака, Лози і Сокола.

Голий із Шпаком теж проривалися на Драгоманівку крізь більшовицькі стійки, але їх постріляли. Провідника Корнила, Пластуна, Стодолю й Лозу москалі винесли з очерету мертвими. Когось убили, а хтось у безвиході застрелився сам. Я бачив, як це зробив Пластун.

— Всипа, — сказав Місько. — Маємо агента-внутрішника.

— Може, вони вистежили нас у трощі?

— Ні, всипав хтось зі своїх. Те, що разом впала криївка на хуторі, де переховувався провідник Шах, говорить про зраду.

Ми разом подивилися один одному в очі. Прецінь агентом міг бути котрийсь із нас. Але ми з Міськом лише сумно всміхнулися, розуміючи, що в цю хвилю обох навідала одна й та сама думка.

— Той, що приїхав на хутір з більшовиками, ховав лице, — нагадав мені Місько.

У мене давно не було сумніву, що серед нас завісія агент, але я мусив знати Міську думку.

— Зажди! — спохопився я. — А що з Сірком?

— Вибач, забув сказати, — Місько запустив п'ятірню у свого кудлатого чуба, поворушив пальцями.

Дивна людська натура — я відчув у своєму чубові ласкаві пальці Зоньки і теплий доторк її грудей.

— Сірко теж вийшов. Куля зачепила йому руку, але не глибоко. Гак каже, що заживе, як на собаці. — У відсвітах нафтової лампи на щетинястому обличчі Міська ворухнулася бліда усмішка.

— Ти стрічався з Гаком?

— Так. Він сказав, що Сірко нині ховається в їхній криївці — з Гаком, Сумом і Дзідзьом.

— Файно, — мовив я і подумав, як багато залежить від сліпого випадку. Якось несподівано провідник Корнило відпровадив тоді з очерету Гака, Сума і Дзідзя, оберігши їх від облави. — А їхню криївку не шукали? — спитав я.

— Якби шукали, знайшли б, — сказав Місько.

Від цих трьох підпільників відводила підозру серйозна обставина — Сум був молодшим братом Стодолі, Гак доводився їм обом рідним вуйком, а Дзідзьо, котрий весь час був із ними, ніяк не міг опинитися на вантажівці, що приїжджала на Драгоманівку.

Ми з Міськом не знали, що й думати. Але я сказав, що треба забрати Сірка до себе. Нехай буде з нами

замість Сокола, бо я йому вірю, як самому собі. Місько погодився.

А що далі? Ми залишилися погромлені без провідників і лінії зв'язку. Лінія була, але вона вже нічого не вартувала під опікою більшовицької агентури. Зв'язковий пункт над Стрипою розсипався на наших очах.

— Треба шукати провідника Буревія, — сказав я. — Іншої ради немає.

Місько і тут погодився, додавши, що треба шукати і юду. Поки його не знайдемо, ми всі ходитимемо замінованим полем із зав'язаними очима.

— Тому правда твоя, — сказав Місько, — без провідника Буревія, без СБ нам не обійтись.

Ми гомоніли, поки я не вичистив свій автомат до воронового блиску. Потім з'їли по ложці меду, запили холодною водою і, не роздягаючись, полягали спати.

Місько так рівно дихав, наче відразу заснув, але згодом озвався у темряві:

— Скажи мені правду...

Він трохи помовчав, вагаючись, і я думав, що Місько запитає мене про щось дуже важливе, думав, що його мучить якась недомовка або підозра. Але він спитав:

— Ти... ти цілувався із Зонькою?

Я теж витримав паузу, бо достоту не знав, чи це можна було назвати цілуванням.

— Ні, — була моя відповідь.

Під Міськом заскрипіли прічі, він перекинувся на другий бік, тяжко зітхнув.

— А хіба що? — спитав я.

— Нічого. Так...

Міськові, видно, стало ніяково за свою цікавість, бо він швидко змінив тему розмови:

— Треба вийти на зв'язок з Буревієм.

— Треба, — сказав я. — Займемося цим негайно.

Потім він заснув, а я ще лежав якийсь час із розплющеними очима і чув, як наді мною розростається коріння чортополоху.

— Шляк би його трафив! — вигукнув Місько крізь сон.

Не знаю, хто йому снівся і кого він кляв. Адже Місько тоді й гадки не мав, що агент незабаром прийде до нього сам.

13

Я збираюся на побачення. Ще не знаю, чи мені пофортунить, але виряджаюся як досвідчений кавалер.

Йосип лежить на вузькому залізному ліжку поверх сукняної ковдри і крадькома, впівока пантрує за мною. Він у теплих голубих кальсонах і такій же натільній кошулі, ноги босі, а руки складені на грудях, як у небіжчика. Єдине, що Йосип схвалює у моєму гардеробі, — це сірий вовняний светр «під шию» (бо теплий), поверх якого я зодягаю сірий плащ і до всього, уявіть собі, натягую сірий модерновий кашкет.

Пальці на грудях у Йосипа нервово сіпаються, він хотів би дещо сказати, але минув той час, щоб робити мені зауваження чи давати поради.

Насамкінець я поглядаю у дзеркало, припасоване до дверцят шафи, з якого на мене дивиться трохи зухвалий, але серйозний, навіть дуже благонадійний хлоп. Класик сказав би: хлопець хоч куди козак. Та я таким завжди був, але треба було Калістратові Кропиві написати про мене статтю, щоб це помітили всі. Без реклами тяжко на світі жити. Якби шановна редакція ще вмістила мою знимку, то я був би зіркою на все місто, не лише в цеху ремонту металургійних печей, тобто в пеклі під кодовою назвою ЦРМП.

Хто б міг подумати, що статейка якогось Калістрата Кропиви справить таке глибоке враження на гегемонів із нашого цеху. Замість відцуратися бандерівця і викинути його зі свого трудового колективу, вони, як і Довбня, почали виявляти до мене надмірну повагу. Раніше, бач, думали, що коли чоловік не п'є, не курить, не забиває з ними «козла», то він якийсь штунда чи несповна розуму, аж тут побачили, що справа набагато серйозніша. Де й ділося розгнуждане панібратство. Навіть Пашка Самохвалов, беручи приклад зі старших, почав звертатися до «діда» на ім'я та по батькові, а свідок Єгови Йосип облишив наvertати мене у свою віру і взагалі став сторожко-мовчазним. Особливо мені подобався вахтер гуртожитку «дядя Коля», добродушний, завжди п'яненький, кривий на ногу чоловік (казали, що він скалічив у ЦРМП і як компенсацію отримав легку роботу вахтера), — відтепер, він, уздрівши мене ще здалеку, підводився зі свого насидженого місця і підносив руку до скроні, віддаючи честь, причому його важкий ціпок завжди гримав на підлогу.

Зізнаюся, така опінія мене потішила, бо я зрозумів, що в цьому місті на Дніпрі-Славути ще не все втрачено, що під його чавунним панцером жевріє козацька іскра. Це мені додало гумору, і я вирішив ближчими вихідними обходити все середмістя у пошуках своєї долі, яка зашпорталася десь у сімнадцятому столітті. Уже років триста буде, як вона, сердешна, зачепилася спідницею за пліт чи, може, впала в Дніпро, а я її кличу-викликаю і ніяк не можу докликатися. Вийди, вийди, доленько, із води, визволь моє серденько із біди. Що тут не ясно?

Замість долі від Дніпра тягне сирістю, дме холодний вітер. На головній вулиці він розвертається лобом

до мене, жене назустріч пожухле листя, пилюгу і сміття. Я піднімаю комір плаща, але нітрохи не їжачуся; навпаки, розправляю плечі і йду назустріч вітрюгану. Не нагинаю голову вперед, бо тоді неодмінно закладу руки за спину, а це небезпечна для психіки звичка.

Я залюбки випив би кави, але не хочу тривожити одну затишну місцину. Тому спершу йду на Головопошту. Мені, щоправда, ніхто не пише, як тому бідному полковникові, що не може дочекатися пенсії. Ну, мені до пенсії ще далеко, а який-небудь лист може надійти «до запитання». Коли я виходив із зони, то попередив усіх листовно, що оберу собі для проживання козацьке місто на Дніпрі, тож прошу писати на Головопошту «до запитання». Таким, як я, суворо заборонялося в'їжджати в Західну Україну, Прибалтику і білоруську Гродненську область.

Головопошта стоїть на довжелезному проспекті Леніна, частина якого свого часу носила ім'я Гітлера, а як воно далі буде — не знаю. Я заходжу сюди раз на два тижні, аби мене менше запам'ятали. Нахиляюся до віконечка у скляній перегородці, називаю прізвище й чекаю, поки метушлива жіночка перегляне всі листи на мою літеру і, не підводячи голови, скаже, що ні, поки що нічого немає.

Але так було раніше. Сьогодні вона дістає із продовгуватого ящичка білий конверт і просить показати паспорт. Я зиркаю на адресу відправника і впізнаю розгонистий почерк Юрка Паєвського. Жук, мій дорогий Жучок таки обіззався. Ховаю конверт у кишеню плаща й виходжу на вулицю. Тепер треба знайти затишне місце, щоб спокійно перечитати листа. Повертаюся спиною до вітру і йду до найближчого скверика.

Юркові після ув'язнення також було наказано в'їжджати до рідного краю, але він, здається, перехитрив Президію Верховного Совету і всю совіцьку каральну систему. Після Воркути зголосився поїхати на шахти Донбасу, а звідти гірничим побитом перевівся до шахтарського міста в Галичині. Тут, мабуть, посприяла ще й та пом'якшувальна обставина, що галицьке місто, окрім пролетарської репутації, має благодійну назву — не Коломия, не Стрий і не Самбір, а, прошу пана, ЧЕРВОНОГРАД.

Юрка я зустрів у Воркутлагу 1954-го на штрафній шахті № 11. Цією зоною якраз прокотилося повстання, яке душили, крім усього, танками. Багато в'язнів загинуло, на їхнє місце приганяли етап за етапом, й одного ранку я побачив у штреку свого нового напарника. Ми з ним мусили штовхати вагонетки з вугіллям, бо коней в 11-й шахті не було. Кіньми були ми: випираючись руками й ногами та вдихаючи на повні легені їдку пилюгу, пхали поперед себе важезні вагони.

Побачивши вперше Юрка, я сторопів — з вигляду це був худесенький підліток, який винувато дивився на мене запаленими сірими очима: мовляв, вибачейте, панонцю, що такого вутлого хрущика поставили вам на підмогу. Його зболені очі так поблимували на чорному від вугільного пилу обличчі, що хлопчина нагадав мені загнаного в коробку жука. Тому я так і спитав:

— А ти, жучок, як тут опинився?

Він здригнувся. Пильно на мене примружився, потім спитав:

— Ви... Ви мене знаєте?

Виявилося, це було Юркове підпільне псевдо — Жук. А через юний вік його ласкаво називали Жучком. Згодом він розповів мені історію, яка може роздерти

найчерствішу душу. У підпілля Юрко пішов 1950-го, у той час, коли багато хто вже гарячково шукав виходу з нього — фатальне коло не те що звучувалося, а замикалося в невідворотну пастку. Його матінка, спеціальна зв'язкова окружних проводів на псевдо Оріся, вчителювала в селі Бабині під Косовом. Коли нависла загроза арешту, вона віддала молодшого дев'ятирічного сина Андрія в «чужі руки». Юрко добре пам'ятав, як мама привела їх на автобусну зупинку й сказала молодшому братикові: «Зараз, Андрійку, тебе забере чужа цьоця. Не бійся, так треба». Справді, підійшла «чужа цьоця», мовчки взяла малого за руку і повела. Розгублений Андрійко, спиткаючись, все озирався на маму, а вона не оглянулася жодного разу. Мабуть, боялася, що не витримає. Знала: більше Андрійка вона не побачить¹.

Зі старшим, чотирнадцятирічним Юрком, пішла до лісу. Хлопець був на сьомому небі, коли спеціально на нього пошили повстанський однострій, видали дві гранати, автомат і пістолет «зауер». Але стріляти доводилося нечасто, більше сидів у криївці. Жучок опанував друкарську машинку і строчив переважно на клавішах. Часом друкував такі матеріали, до яких ніхто не мав доступу, окрім найвищих провідників.

¹ У родинному архіві Паєвських донні зберігається останній лист Олександри Паєвської (Орісі). У ньому вона звертається до своїх рідних: «Найбільш з усього правдоподібна така можливість, що ані зі мною, ані з Ю. взагалі вже не будете бачитись. Це не є вислів на вітер або якісь чорні думки, лише реальна можливість, і з цим прошу числитись у своїх життєвих плянах. Трудно! І такі, як ми, мусять бути, бо нас потрібно. Може, скажете, чому якраз я пішла цією дорогою. Ще раз кажу: трудно, я її давно обрала. Якщо вам важко, подумайте, що ви не одні... Щодо хлопчика... Якби хотів хто взяти за свого, то віддайте, я не відберу... Певне, виріс син. Синку, будь чемний та послухний і молись за Ю.»

Маму він бачив рідко, бо Оріся постійно відходила на завдання. Одного разу не з'являлася рік, і всі думали, що вона загинула. У стосунках із сином була сувора і стримана, як «чужа цьоця». Я собі так здогадуюся, що до лісу Оріся забрала Юрка не тому, що була нагальна потреба в його праці. Вона боялася, аби хлопець не заломився, потрапивши в лабеті гебістів, адже він знав багатьох підпільників, які приходили по зв'язках до Орісі. Та після тривалої розлуки вона не втрималася і пригорнула синову голову до грудей.

— Як тобі тут? — спитала.

— Ліпше ніж де.

— Голод не дошкуляє?

— Ніц не дошкуляє, ото лишень бомки¹, — пожартував Жучок, щоб розвеселити маму.

Але її обличчя було кам'яне.

— Чула-м, ти був у бою. Страшно було?

— Не встиг і злякатися. Кулемети так сікли дерева, що мені на голову впало сорочине гніздо.

— Я знала, що ти хоробрий у мене.

— Андрійка не виділи, мамо? — спитав Юрко.

— Він у добрих людей. Колись ти його знайдеш.

— Чому я?

— Бо ти його старший брат.

Жучок пробув у підпіллі трохи більше двох років. У червні 1952-го їх здав окружний провідник СБ Клим. Запроданець час від часу викликав цілі групи підпільників на зустріч, а там їх чекали засідки. Групу Ненаситця, до якої входили Оріся і Жук, він закликав до озера Лебедин начебто на стрічу з представником крайового проводу. Пізнього червневого

¹ Бомки — гедзі.

вечора вони спершу зустрілися з Климом, якого Жучок добре знав. І хоча в охороні окружного провідника Безпеки були незнайомці, нікому й на гадку не спало його запідозрити. Клим сказав, що спершу на стрічу підуть друг Ненаситець і подруга Орися. Уже стемніло, коли вони відійшли. Жучок залишився з Кригою та Мироном. Обох переймав неспокій, їм не подобалося, що підпільників викликають нарізно.

Через півгодини Клим повернувся й наказав, аби з ним ішов Жук. Тут хлопцеві вперше щось зашкребло, і він здивовано запитав:

— Хто я такий, аби мене викликав крайовий провідник?

— Напевно, тебе хочуть легалізувати, — відповів Клим.

Та коли вони відійшли далі, есбіст зненацька навів на Жучка автомат і звернувся до нього на «ви»:

— Друже Жук! Ви заарештовані!

Клим ще якийсь час удавав вар'ята, що це, мовляв, формальна перевірка СБ, оскільки серед своїх завівся агент. Але невдовзі з-за кущів на Жучка налетіли гевали і скрутили йому руки сирицею. Клим невідькуди здимів, а перевдягнуті в повстанців гебісти заговорили по-своєму.

— Скільки їх там асталось?

— Кажецца, двоє.

Зненацька неподалік вдарили автоматні черги, москалі попадали на землю, а Жучок так і лишився стояти, не знаючи, що йому краще — жити чи вмерти. Стрілянина швидко вщухла, і він здогадався, що то вчинили спротив Крига й Мирон, але невдало. Привели ще зв'язаного Ненаситця, і їх двох, кинувши на кузов студебекера, повезли до обласного управління МГБ.

Серед москалів теж були вбиті, але вони не дуже тим переймалися. Дорогою до Станиславова один бугай ні сіло ні впало зотягнув дурнувату пісеньку, яка врізалася Жучкові у пам'ять назавжди: «Пад городом Горькім, где ясніе зорькі, в рабочем пасьолке падруга живьот...»

Мами тоді він ніде не побачив. Зустрів її наступного дня в підвальному коридорі, і вони встигли лише обмінятися поглядами. Їх усіх повезли до Києва, Жучка з Ненаситцем конвоювали окремо до внутрішньої в'язниці МГБ на вулицю Короленка.

— Затям, друже Жук, — піймавши зручний момент, шепнув йому Ненаситець. — Якщо тебе привезли до Києва, то ти не простий повстанець. Ми тобою пишаємося.

Цілий рік Жучка тримали в камері-одиночці, допитували, намагалися перевиховати. Він, як і всі достойники, говорив тільки те, що кагебістам було відомо й без нього, і весь час дивувався, чому його не розстріляли відразу. Хто він такий, аби з ним оце стільки вожитися? Спершу думав, що його мають за «непростого повстанця», бо він друкував таємні матеріали Організації, а потім здогадався, що ні — це через маму. Ним, його життям, вони шантажують Орису, яка знала тут більше за всіх. Але Жучок був упевнений, що маму їм не зламати, і це тримало його на силі.

Одного разу вони випадково зустрілися в темному коридорі тюрми, коли маму вели з допиту. Обличчя її було в синцях, губи розпухлі, але вона не ховала змордованого виду від сина, навпаки, подивилася на Жучка очима Богородиці і... всміхнулася.

21 січня 1953-го, коли Жучкові виповнилося сімнадцять, у Києві відбувся закритий суд над чотирма бандерівцями — Олександром Паєвською (Орисею),

Юрієм Паєвським (Жуком), Ненаситцем та Аскольдом. Військову колегію Верховного Суду СРСР очолював сам заступник голови цього суду генерал-полковник Зар'янов. Йому допомагали двоє співголів-полковників Грязнов і Сєдих, а на додачу — глухонімий адвокат Щепачіхін та перекладач-скоморох Карташевський, котрий теж там був зайвий, бо на цьому суді ніхто нікого не слухав.

Я подивувався Юркові-Жуку, як він усе те взяв собі на карб, запам'ятав посади та прізвища, ніби мав твердий намір колись зустрітися з усіма суддями та підсудками й переговорити про цю справу заново. Коли я поцікавився, як йому вдалося все те запам'ятати, Жучок викотив на мене здивовані очиці:

— А як інакше? Настане час, коли ми будемо судити їх, і в кого тоді питаємо?

Вони з мамою стояли по різні кінці судової зали, тому не могли перекинутися ані словом, тільки дивилися й дивилися одне на одного, знаючи, що більше не побачаться. У мами були чорні западини попід очима, зшерхлі покусані губи, але її великі, як у Богородиці, очі всміхалися до Юрка. Навіть тоді, коли пролунав вирок — мамі, Ненаситцеві й Аскольду — розстріл, йому, як неповнолітньому, — двадцять п'ять років суворого режиму, навіть тоді мама до Юрка всміхнулася. Йому дали останнє слово, та замість нього Жучок попросив лише дозволу попрощатися з матусею.

Так і сказав:

— Хтів би-м з мамкою сі попрощати.

— Што-о-о? — перепитав голова суду Зар'янов.

— Он хочет прастітца с матер'ю, — переклав тлумач Карташевський.

— Нельзя! Увести!

Жучок, якби мав силу, зареготав би на всю залу. На якусь мить йому дуже цього хотілося — голосно засміятися їм в обличчя, щоб вони заціпеніли від страху. Який розстріл, які двадцять п'ять років ув'язнення, якщо він прожив усього лиш сімнадцять!

Він самими очима всміхнувся до мами.

Восьмого квітня, уже після смерті Сталіна, її розстріляли. Стратили також Ненаситця, Аскольдові замінили смертну кару на двадцять п'ять років таборів, а його, Юрка, запроторили у Воркуту.

Під час хрущовської одлиги почали випускати в'язнів, яким до засудження ще не виповнилося вісімнадцяти років, і під цю категорію потрапив Юрко Паєвський — 1956-го його звільнили.

Наші шляхи розійшлися, та зрідка я отримував листи від Жучка — спершу з Донбасу, а згодом із «благонадійного» Червонограда. Листуватися регулярно ми не могли, бо для в'язня є свій ліміт, а до того ж мене так часто перекидали із зони на зону, що ті листи не завжди за мною встигали, а то й взагалі не доходили. Одного разу Жучок написав, що вже не працює під землею, а влаштувався слюсарем у комунальному господарстві. Відтак повідомив, що одружився зі славною дівчиною Дариною, потім Бог послав їм одну доньку, другу, третю, і так на кожну радісну подію припадало мені по одному листу від Юрка.

Справдив він й одну заповітну мрію — відшукав свого молодшого брата Андрія, щоправда, під чужим прізвищем, але знайшов! Мама на небі всміхнулася. Знаючи, що всі наші листи «під опікою», Юрко навчився писати зрозумілою тільки для мене мовою. Про свої інші заповітні цілі він писав, що їх лишилося дві — знайти оте місце і подивитися в очі Симоновому сину. Про

це Юрко часто говорив мені ще на зоні, тому було зрозуміло, що він узяв собі за мету знайти місце поховання матусі та відшукати юду, себто зрадника Кліма, щоб подивитися йому в очі. Обидві цілі були недосяжні, принаймні в найближчі роки, але я відповідав Юркові, що на все воля Господня й іноді в житті стається таке, чого не сягає людська уява.

Примостившись у скверику на холодній лаві, я спершу уважно оглядаю конверт, особливо на смугах заклеювання, шукаючи слідів чужого втручання. Але нічого такого не помічаю. Чи вже навчилися це робити майстерніше, чи стомилося недремне око? Юрко навмисне пише такими закарлюками і слівцями, щоб читальник чужих листів добряче попомучився над розшифруванням його тайнопису. Спершу він оспівує своє благонадійне місто Червоноград, яке, спекавшись старої шляхетської назви Кристинопіль, розбудовується разом з вугільними копальнями, потім переходить до своєї скромної особи, яка трудиться на благо цього червоного града.

Я ціную його почуття гумору, схвалюю в'їдливий реверанс у бік можливого цензора, та за цими бадьорими рядками бачу не зразкового трудівника червоноградського комунгоспу, а зденерованого підлітка з чорним від вугільного пилу обличчям і запаленими очима, у яких світиться два його найпалкіших бажання — відшукати матусину могилу і знайти перевертня Кліма. Зрештою Юрко Паєвський і сам знову нагадує в листі, що не відмовився від давніх двох цілей, які не дають спокою і вже стали для нього, як кажуть, ідеєю фікс, бо він часто ловить себе на тому, що може півдня проходити кімнатою від стіни до стіни, заклавши руки за спину.

«Хто-хто, а ви, друже, добре знаєте це ходіння».

Юрко теж усвідомлює, що дві його цілі — це справа далекої перспективи, тому треба берегти здоров'я, щоб дожити до тих днів. Але здоров'я підупадає, останнім часом підводять очі, і «ви, друже, чи й упізнали б мене в окулярах, які начепив я на свого цікавого носа».

Жук переходить на мою скромну персону, розпитує, як ведеться істинному козачині в козацькому місті, чи є ще пороги на Дніпрі, чи зберігся отой, що звався Ненаситець, і чи не знайшов я собі козачку з такою плахтою, що під неї можна схватися від усього світу. Якщо ні, то треба поквипитися, бо нічого немає ліпшого за родину.

Погрівшись біля Юркового листа, я ховаю його у спідню кишеню плаща і ще якийсь час прислухаюся до голосу свого молодшого друга, якого не бачив майже двадцять років. Особливо мені подобається його порада знайти козачку з широкою плахтою. Наче це десять копійок, які можна знайти на дорозі. Однак я не можу нехтувати настановою свого досвідченого друга, хай і молодшого на чотирнадцять літ. Тому підводжуся з нагрітого місця і йду прямісінько на «п'ятачок», де бідові «цьоці» торгують квітками. Вибираю п'ять розкішних білих хризантем і, ніяковіючи, вирушаю навпроти вітру. Він дме мені просто в обличчя, сердито лопотить слюдою, намагаючись вирвати з рук букет.

Я не йду, ноги самі заносять мене в одну теплу місцину, де немає холоду й вітру. І людей тут ще мало, тому я рішуче підходжу до шинкваса, нахиливаюся вперед, сором'язливо простягаю хризантеми і тихенько вітаюся:

— Слава Ісусу Христу!

Мене із Сірком ледве шляк не трафив, коли Місько зробив зізнання. Ми були вже втрюх у криївці через три дні після того, як я до неї прибався. Уже наступного дня, щоб вийти на провідника Буревія, ми з Міськом пішли в різні боки шукати зв'язку, але повернулися ні з чим. Зв'язки були порвані, пункт над Стрипою розвалився. Тільки й того, що я привів до криївки Сірка, одного із трьох щасливців, що вийшли живими з трощі. Може, це був знак згори, аби ми залишалися втрюх.

Сірко, який умів колекціонувати бувальщини, і тут цікавіше за нас розповів про свій вихід з очерету. Виявляється, він, скурвий син, не голодував і не ловив дрижаків ночами, бо, скориставшись собачим нюхом, відразу пропустив облавників мимо себе, а тоді повернувся на місце нашого постю, звідки нас щойно викурили. Тут спокійно собі запасся харчами, прихопив теплого коца і далі вже переховувався на сухому, не знаючи голоду й холоду.

— Стривай, — сказав я. — А хто ж то строчив з автомата і кричав твоїм голосом: «Хлопці, до переду! Нас більше!..»

— Гм... — всміхнувся Сірко рудими очима. — Так то ж було на початку, коли я розсіяв більшовицьку лаву, щоб вони мене поминули.

Довелося Сіркові повірити, аж тут через день і поночі Місько вивіз таке, що мені і п'яти потерпли. Перед тим він ще раз пішов на Багатківці шукати кушового Кума і не вернувся на ніч. Ми з Сірком уже думали всяке: або знайшов-таки Кума й затримався, або потрапив на засідку, — але під вечір Місько повернувся. Був сам не свій. Кума він не знайшов, добрих вістей не приніс, та ми бачили, що Міська щось інше гризе зсередини. Він осунувся з лица, цілий вечір відмовчувався, потім накрутив патефон і завів німецьку трофейну платівку, яка, зашипівши, заспівала гаркавим жіночим голосом. Місько сердито зняв головку мембрани, аж скреготнула голка, потім випростався перед нами й спитав не своїм голосом:

— Хочете знати правду?

Він витримав довгу паузу, щоб ми приготувалися до найстрашнішого, потім сказав:

— Я агент МГБ.

Ми з Сірком витріщили на нього очі: невдало жартує чи грає вар'ята? Проте Місько був більш ніж серйозний. Стояв перед нами блідий, аж зелений, тільки жовна зворухнулися на худому лиці.

— Або зараз мене убийте, — сказав він, — або заарештуйте і віддайте на слідство Безпеці, але я так більше не можу.

Поки ми приходили до тями, Місько все пояснив. Учора його зустрів Гак, вуйко Стодолі, й сказав, що він проведе його до Багатківського лісу на дуже цікаву зустріч. Місько запитав, з ким, але Гак тільки всміхнувся собі під ніс. Потім таки сказав:

— Тебе хоче бачити наш провідник.

— Котрий?

Місько подумав, що його розшукує хтось із районних референтів — День або Орлик, котрі після падіння кривки біля села Вівся не давалися чути. І, не дуже довіряючи Гаку, наполіг:

— Хто? Я мушу знати.

— Стодоля.

Міськові спершу заціпило.

— Він що... теж вибрався з очерету?

— Виходить, так, — сказав Гак.

— А хто ж то лежав убитий біля сільради?

— Не знаю. Селяни щось наплутали. Коли стільки закривавлених трупів, тоді що завгодно може привидітись.

— Наплутали? — не повірив Місько. — Там же люди лежали, не звірина.

— Люди... Але які... Їм в очниці вставляли відламки сірників, аби підперти повіки. Щоб вони були більше схожі на себе.

— Чому ж він досі ніде не показувався?

— Мабуть, на те є причина.

Місько подумав, що Стодоля, як колишній есбіст, замислив хитру комбінацію, і погодився на зустріч. Вони з Гаком прийшли до Багатківського лісу і там недалеко від давно покинутого хутірця сіли на поваленого граба спочити. Сутеніло, заповідалося на дощик.

Враз із сутінків випірнув Стодоля з трьома озброєними чоловіками. На ньому був кітель з погонями капітана, зелені суконні райтки¹, боксові чоботи із закованими всередину халявами. На плечі звисав легкий «бобик»², із розстібнутої кобури визирало

¹ Райтки — галіфе.

² «Бобик» — так повстанці називали автомат Судаєва, ППС.

руків'я ТТ. Навхрест Стодолю оперізував тоненький ремінець, на якому теліпався офіцерський планшет. Для повного виряду ще бракувало високого кашкета з кокардою. Та Стодоля чомусь був простоволосий, наче хотів показати кудлатому Міському, як він файно підстрижений. Під «бокс». Хоча шовковиста хвиля чорного чуба, як і раніше, в'юнилася над його зазмаглим чолом. Може, тому він рідко зодягав кашкет.

Місько і далі припускав, що Стодоля розіграє якусь хитромудру комбінацію, через те затіяв цей маскарад. Тепло привітався з Міськом за руку, довірливо взяв його під лікоть і, відвівши убік, спитав:

— Ти знаєш, хто то зі мною?

— Скажеш.

— Шміраки, — примружившись, мовив Стодоля.

— Чому ж ти їх не постріляв?

— Міську-Міську, — зітхнув він. — Я тому й покликав тебе, що ти розумніший за інших.

Розумніший чи ні, але Місько нарешті второпав, що Стодоля став агентом і покликав його до себе за вербувати.

— Ти здався в очереті чи був двійняком раніше? — спитав Місько.

— В очереті. Я не мав іншого виходу. Буревій вирішив мене застрілити.

Він був певен, що провідник Буревій застановився зліквідувати його, оскільки Стодоля начебто розгулявся, не дотримується конспірації, пиячить, брутально поводить з людьми і плямує честь Організації. Про це йому сказав провідник Корнило. Тому Стодоля, за його словами, не мав іншого виходу, як перейти до більшовиків. Але він нікого не всипав і цього від нього ніхто не вимагав. Навпаки, відколи Стодоля

з більшовиками, вони перестали товктися в навколишніх селах, не роблять тут засідок, не провадять ревізій.

— А криївка на Драгоманівці? — спитав Місько. — Хто її всипав?

Стодоля повернувся грудьми до нього й перехрестився.

— Най би мене грім убив, якщо то був я. Кажуть, тут орудує агент із Підгайців.

— Ні, — сказав Місько. — На вантажівці сидів хтось із місцевих, бо затулявся плащем.

— З місцевих? А ти знаєш, скільки більшовики мають місцевих агентів? Знаєш, скільки їх нині в Організації? Кожен другий, якщо не більше. Я тепер про них усе знаю. І про святих, і про грішних.

Стодоля розповів, яка широка агентурна мережа охопила весь край, називав відомих діячів Організації, котрі давно стали агентами, а числяться серед найвідданіших і найстійкіших. Ти ще згадай тих достойників, казав Стодоля, які відходили за кордон і наказували нам триматися до останнього, бо вони, мовляв, ще повернуться. Хоч один повернувся? І навіщо було нам брехати, що не сьогодні-завтра розпочнеться війна між англо-американцями і Совецьким Союзом? Що ми скористаємося з того зудару і виборемо свою державу.

Так само нам брешуть і про теперішню Радянську Україну. Не така вона вже й чужинська. Повсюди є українські школи, інститути, рідною мовою виходять книжки, газети, говорить радіо... Коли ще таке було?

Я знаю, Міську, — казав Стодоля, — важко погасити в серці ту іскру, яку нам вщепили, але мусимо дивитися правді в очі. Наша боротьба безвиглядна,

кращі люди погинули, і сьогодні рікою ллється кров. Більшовики кажуть, що годі тієї крові, є ж, може, й інші методи боротьби, їм же теж не чужа Україна, і вони готові боротися за її права, але ж не такою ціною. Побудь з ними у мирній компанії і ти побачиш, що це звичайні люди, у яких своя правда. У кожного, Миську, є своя правда, і на це треба зважати.

Мисько більш не перечив Стодолі, зрозумів, що кров у того отруєна. Колишній їхній провідник став удатнішим агітатором за більшовиків, і тепер сперечатися з ним марна справа. А ще Мисько зрозумів, що йому просто так не піти від Стодолі, на те він і привів ще трьох охоронців, які, бігме, й самого агента пантрують, аби не втік. Миськові майнула думка, що вдвох із Стодолею вони б упоралися з трьома шміраками за мить, але пізно — кров у того затруєна, іскра в серці погасла.

Найдужче Миська ображало те, що Стодоля покликав на цю розмову саме його. Виходило так, що він йому довіряв найбільше. Гак, його вуйко, тут не до уваги, але, скорше за все, і Сум, і Дзідзьо вже завербовані.

Пустився легенький дощик, Стодоля запропонував переночувати в обдертій шопі покинутого хутора. Тут було трохи старої, злежаної соломи, і, поки вони намощували собі сідала (Стодоля розстелив плащ-намет), Гак приніс горілки й закусити. Миськові довелося вечеряти з гебістами й запродавцями. Ті троє позмінно тримали стійку надворі; здається, ніхто з них не лягав спати, тому Мисько облишив думку про втечу.

Наступного дня Стодоля продовжив його обробляти. Знов говорив про безвихідь підпільної боротьби,

про те, що наступну зиму повстанці навіть не матимуть де перебути: господарі вже не погоджуються давати їм місце для сховку, а більшість старих кривок загрожені. Усіх переловлять, переб'ють, винищать до ноги. Шкода, бо ці люди ще знадобилися б Україні.

Місько таки не витримав і запитав у Стодолі те, чого не міг не спитати: як так вийшло, що його бачили біля купчинецької сільради убитим, а він живе? Стодоля сказав, що більшовики уміють творити всілякі дива, в чому Місько ще матиме нагоду переконатися, а поки що нехай скаже відверто, чи згоден він співпрацювати з ним, зі Стодолею.

— Я тебе, Міську, не силую, — наголосив він. — Але хочу попросити, як колега колегу, про одне. Якщо не погоджуєшся, то заприсягнися, що нікому не скажеш про нашу зустріч, і йди собі з Богом. Як дурний, то йди, а як ні...

— Ти провідник, — сказав Місько. — Тобі видніше, як нині бути.

— Я знав, що ти мудрий. Але знав і те, що ти чесний хлопець і відданий Організації. Тільки я мусив обрати саме тебе.

— Чому?

— Провідник Корнило сказав, що Буревій і на тебе лихої волі. Хтось нас, Міську, оббрехав безсоромно. Комусь ми заважаємо. А потрапити нині на слідство в СБ — сам знаєш. Винен — не винен, а забучкують. Живим не вийдеш.

— Це правда, — погодився Місько. — Нині так є. Стодоля дістав із планшета авторучку, аркуш паперу і написав на ньому кілька рядків.

— Підпиши.

Це була заява. Місько пробіг очима написане, і йому стало недобре.

ЗАЯВА

Я погоджуюся співпрацювати з органами МГБ та назавжди відрікаюся від ОУН і УПА. Я свідомий того, що за розкриття довіреної мені тайни підлягаю під засуд воєнного трибуналу.

Очерет

Міськові аж в очах потемніло. Спершу він навіть не втямив, що таке «очерет», і подумав, що це позначено місце постою в трощі. Але Стодоля відразу його спитав:

— Як тобі нове псевдо? Очерет — це я сам придумав.

Місько знічено знизав плечима. Йому чомусь було соромно перед Стодолею. Досі ворушилася квола підозра, що це маскарад. Може, Стодоля знов працює в СБ і перевіряє Міська в такий-от спосіб?

Його підозра не була безпідставною. Я сам проходив тритижневий вишкіл на працівника СБ і знав, що такий метод для нашої контррозвідки цілком прийнятний.

Місько взяв «вічну» ручку і відчув, як в'яне його рука. Зараз вона йому всохне. Ледве стачило сил поставити якусь закарлюку. Якби підписав собі смертний вирок, він би не чувся так зле.

Стодоля почекав, поки висохне чорнило, і заховав заяву в планшет. Потім дав агентові Очерету завдання, в якому той мусив бути зацікавлений не менше, ніж сам Стодоля. Місько мав вивідати, коли та яким зв'язком переходитиме понад Стрипою провідник Буревій. І вчасно повідомити про це Стодолі.

Хоч який був Місько пригнічений, але він знову спитав:

— То як же воно тоді вийшло — біля Купчинецької сільради?

— Не будь дитиною, все дуже просто, — сказав Стодоля.

— Як? — стояв на своєму Місько.

— Якщо ти вже зі мною, скажу. Коли тебе гарно вимастять кров'ю, покладуть під пліт і покажуть бодай одній бабі, то до вечора все село знатиме, що ти мертвий.

Замість сорому Міська дістала злість. Аби показати, що не боїться Стодолі й підписав заяву не від страху, а з власної волі, він запитав із викликом:

— А тебе чиєю кров'ю мастили? Голого? Шпака? Пластуна? Чи провідника Корнила?

— Ні, навіщо? — здивувався Стодоля. — У більшовиків це налагоджено фахово. У них завжди з собою горщик із свинячою кров'ю.

— То тебе намазали свинячою кров'ю? — нервово засміявся Місько.

Стодолю дратували його запитання, і він сказав:

— Іди вже. Іди й нікого не бійся. Тут ніякі засідки тобі не загрожують.

— Справді? З якого це часу?

— З такого, — сказав Стодоля. — Відколи я тут.

Прощаючись, він затримав Міскову руку в своїй і спитав:

— Ти не бачив мою Михасю?

Михася була його нареченою. Вона теж належала до Організації, але від активної праці відійшла, як і більшість жінок. Хоча досі переховувалася по чужих хатах.

— Не бачив, — сказав Місько.

— Якщо раптом де стрінеш, не кажи, що я живий.

— Добре.

— Нікому не кажи. Затямив?

— Та певно ж.

— Настане час, я сам скажу. А тепер іди й нічого не бійся, — повторив Стодоля. — Поки я живий, ніхто з наших не впаде над Стрипою. Нині я тут кермую, а не вони. Зрозумів?

Справді, і в Багатківцях, і в Ішкові, і в усіх довколишніх селах після облави було спокійно. Лише боївка кушового Кума недавно поколошматила дівчат та молодиць, котрі заплямували себе легкою поведінкою під час постою більшовиків. А самі босяки більше тут не з'являлися. Місько навіть Стрипу переплив човном. Та що ближче підходив до нашої криївки, то все важчав камінь на його душі. «Ти, горбалю, очеретяний вилупок, агент МГБ», — казав собі Місько, хоч він і гадки не припускав стати агентом. Заяву підписав, бо інакше Стодоля застрілив би його на місці, і тепер та заява лежала в його планшеті — *«відрикаюся від ОУН і УПА»* — і не відомо ще, де й скільки вона лежатиме. Може, й Міська уже не буде на світі, а відречення з його підписом залишиться на майбутнє, аби всі знали, що він зрікся Організації в її найтяжчу годину, зрікся присяги, зрікся України.

Так він і нам казав у криївці після зізнання — не можу, не можу собі простити. Ми з Сірком його заспокоювали, запевняли, що він усе зробив правильно, адже тепер ми знаємо достеменно, хто всипав трощу, хто всипав провідника Шаха на Драгоманівці, хто здав командира Бондаренка біля села Вівся, а з ними ще стільки найкращих людей.

Місько не заспокоювався, обзивав себе горбалем, провокатором, хомутом, дзядом і ще гіршими словами, бо чого ж це саме його покликав до себе Стодоля? Потім він притих, упав на прічі лицем до стіни і довго не обзивався. У Міської кудлатій голові визрівав якийсь рішенець, і я вже здогадувався який. Він заприсягнувся собі убити Стодолю.

Місько так і сказав, коли схопився на ноги й подивився на нас із Сірком гарячими очима:

— Другу зустріч Стодоля призначив мені біля кінського кладовища. Там я його й пристрелю, як пса.

Та ми були іншої думки. Ми переконали Міська, що спершу треба зустрітися з провідником Буревієм. Що скаже він? Може, це й добре, що так вийшло, адже тепер, після щирого зізнання, Місько став не їхнім агентом, а нашим. Він тепер може багато чого вивідати, потім ми зліквідуємо Стодолю. Придумаємо, як його знищити, бо якщо Місько застрілить юду біля стервища, то й сам упаде від рук охоронців. Ми вважали несправедливим обміняти життя друга Міська на життя зрадника.

Ніхто ж не знав, як воно повернеться далі.

15

І знов не чорноморець вивів дівчину на морозець, а вона сама вибігла до нього, як тільки смеркло. Не можу сказати, що Стефа дуже зраділа, коли я до неї прийшов у «хвилинку» з білим, як капітулянтський прапор, букетом хризантем. Вона спершу помітно збентежилася, потім, притуливши квіти до обличчя, кинула оком на відвідувачів за столиками і, ніяковіючи, шепнула, що має до мене пильну розмову. Тільки не тут, а деінде, в якомусь тихому місці, щоб менше хто бачив.

Я ледве не призначив їй зустріч на цвинтарі — на місці тихім, на місці спокійнім, де немає зайвих очей і вух, — та потім схаменувся, що затемна в таке супокійне місце не ходять. Ми домовилися, що я почекаю її після роботи в тому ж таки скверику, де недавно читав послання щасливого сім'янина Жука до нежонатого козака Нетяги.

Стефу мали підмінити на роботі о п'ятій вечора. До того я ще встиг провідати свого товариша-холостяка Кріса, а потім сів на трамвай і повернувся назад. Я чекав на Стефу біля великої, мов арена, клумби, і невдовзі побачив, як вона перебігає скверик. В одній руці у неї був білий букет хризантем, подарований козаком Нетягою на знак капітуляції перед жіночою плахтою, другою вона притримувала сумочку, що звисала

з плеча, і Стефа справді майже бігла на морозець до мене, роззираючись по боках, наче її хтось доганяв.

О, це була ще та пані, годі й упізнати. Найперше вражав елегантний чорний капелюшок, який, мабуть, дістався Стефі ще від бабці, котра придбала його за Польщі в Бережанах, найближчому місті до їхнього Поручина, де, як мені колись видавалося, тамтешні паненки піддавали жару навіть львівським та віденським модницям. Цьому капелюшкові бракувало ще чорної вуалі, але то вже було б занадто для пролетарського міста, яке понад півсторіччя боролось з буржуазними пережитками. Сіре коротке пальто відкривало її стрункі, обтягнуті білим нейлоном ноги в коричневих замшевих чобітках, і, може, через ту бархатисту замшу гнідого кольору я, грішний, подумав, що такі стрункі ноги бувають ще у породистих лошиць, необ'їжджених і норовистих. На обчасах Стефа повищала майже до мого зросту, та, незважаючи на таку відзігорну поставу, вона була дуже знічена і не знала, з чого почати розмову. Ми кілька разів пройшлися довкола клумби, я вже злегка сп'янів од її гіркувато-солодких парфумів і зрештою сам підказав Стефі, з якого боку до мене зайти.

— Не мучтеся, — сказав я. — Вас попросили наглядати за мною, еге? Веліли дивитися, чи я не заходжу до вас з якимись людьми, і якщо заходжу — то з ким і про що ми говоримо. Ви їм не дивуйтеся, Стефо, вони ще й не такого могли від вас зажадати. Наприклад, завести зі мною роман... Не пропонували?

Вона округлила на мене свої ясні очі, але я вів далі:

— Так-так, ці люди безсовісні, їм немає діла до того, що я вже в літах, а ви молода та ще й заміжня кобіта. Їм аби домогтися свого...

— Ви ясновидець? — перебила мене Стефа.

— Чому ясновидець?

— Прецінь усе так і є.

— А що тут угадувати?

Я зупинився, бо вже завважив, що, кружляючи довкола клумби, заклав руки за спину й нагнувся трохи вперед. Тож випростався і став лицем до Стефи.

— Що тут угадувати? — повторив я. — Яка ще розмова могла бути до мене в такої жінки?

Ми стояли на відстані подиху одне від одного.

— Якої? — спитала вона.

— Такої вродливої жінки.

— Навіть так? Тоді я пристаю на їхню пропозицію.

Стефа подалася ближче до мене і раптом притулилася своїми губами до моїх. Я ледве не задихнувся. Її губи були теплі, м'які і шовкові, як у лошати. Вони навіть пахли молодого травою.

— Ви одного не вгадали, — мовила вона рівним голосом, ніби між нами нічого не сталося. — Я не заміжня.

— Ви казали...

— Казала, що вийшла заміж. Але то було давно.

Тепер я пригорнув це лоша до себе, і якщо під ту хвилину за нами стежили, то могли аплодувати своєму успіхові: зі Стефи вийшов перфектний агент.

Листопадовий вечір дихав передзим'ям, і я запропонував їй зайти десь погрітися. Ми завернули до найближчої кав'ярні з вельми доречною на такий момент назвою — «Еврика». Тут було б навіть затишно, якби не так накурено: підхмелений нарід потопав у диму. Та серед цих потопельників для нас знайшовся окремий столик, і кмітлива кельнерка, побачивши, що Стефа з квітами, запитала, чи в неї не день народження. Ні, відповіла Стефа, у нас весілля.

Я дедалі більше дивувався цій відзігорній пані, яка так спритно змішала правду і вигадку, суще і бажане, що я повірив у справдження потаємних сподівань. Принаймні мені здалося, що від сьогоднішнього вечора я ступив в іншу ріку.

Стефа замовила собі келих червоного вина, а я погодився на склянку міцного чорного чаю, чим украй здивував милу кельнерку: весілля без чарки, що Мартин без Одарки. Ми зі Стефою змовницьки подивилися одне на одного, і я перший не витримав її збитошого погляду.

— А ви закодований, що не п'єте? — спитала вона. — Бо на хворого не показуєте.

— Авжеж, — сказав я. — Закодований.

Це була правда. Колись СБ присвоїла мені особистий код «252». Ним я підписував протоколи допитів. Тепер мені здається, що ці шифри потрібні були не лише для втаємничення імен. Крім усього, людям із м'яким серцем такі папери легше підписувати числами. *«Добро справи вимагає ліквідації не лише провокатора С., але й цілковитого викорінення усієї його родини, позаяк її члени знають багатьох підпільників в обличчя»*. Поставно під таким вердиктом псевдо — і за ним видно людину, котру багато хто знає. А за кодом не так. «252» — число, за яким начебто стоїть хтось безособовий чи, може, навіть багато людей. Скажімо, стільки, як це число позначає — 252. Дурниця, звичайно, але менше з тим.

— Так чудно, — сказала Стефа.

— Що?

— Ми нічого не знаємо одне про одного. А тепер ніби й запитувати не випадає.

— Так, — погодився я. — У всякому разі не тут. Мені досить того, що навпроти сидить дуже гарна жінка.

— Ви мене знов провокуєте, — сказала вона.

— На що?

— На поцілунок. Адже це входить у мої обов'язки.

— Що ви їм про мене скажете? — спитав я.

— Що? — Стефа, надпивши з келиха, замислилася і знов кинула на мене збитошний погляд. — Правду.

— Цікаво.

— Скажу, що ви дуже порядна людина. Настільки порядна, що я закохалася по вуха.

— У порядних не закохуються, Стефо, — сказав я. — Вони не повірять.

— А в яких закохуються?

— Цього ніхто не знає.

— Навіть ви?

— Навіть ми з вами, Стефо. Ніхто не знає, чому дівчина виходить до одного босою на мороз, а від іншого тікає на край світу.

— Тоді що таке кохання? — спитала вона.

— Це босі ноги на снігу, Стефо.

Занепокоєний останніми подіями над Стрипою, крайовий провідник Буревій уже й сам шукав зустрічі з підпільниками, котрі вийшли живими з трощі. Кушовий Кум сказав, щоб ми удвох із Міськом прибули на мертвий пункт¹ біля Великого Ходачкова, де нас зустріне зв'язковий Буревія. Та, коли ми явились на пункт у призначений час, тут нас очікував сам окружний провідник. Незважаючи на високий пост в Організації, він був молодший за нас із Міськом, показував ледве за двадцять, але тримався поважно, суворо, хоча й без гонору.

Біля Буревія було ще два есбісти з нашої округи — одного я добре знав ще з 1945-го. Ми з ним разом проходили вишкіл на працю в СБ, тільки Броз таки став, як казали, майстром свого справунку, а я не зміг. Відпросився на іншу працю, бо звик воювати відкрито з ворогом, але не міг дивитися, як на допитах падали на коліна й пускали нюні вчорашні побратими. Це було не моє. Через таку слабкість Броз ніколи не дивився на мене з погордою, а лише з розумінням. Усі знали, що настав той скрутний і непевний час,

---

¹ Мертвий пункт — одноразовий пункт, яким не користуються постійно на лінії зв'язку.

коли СБ посіла провідне місце в Організації і потребувала людей особливої закваски. Хоча сам Броз зовні був лагідним, гарним хлопцем, з такою симпатичною родимкою на щоці, яку б у нього позичила кожна дівчина. Він був стрункою спортової статури, до якої гарно прилягав совіцький офіцерський кітель з навхресним опаском (наші есбісти полюбляли наряджатися в совіцьку форму), і райтки із явно завуженими «вухами» на стегнах сиділи на ньому фасонисто й елегантно. Форма совіцька, а пістолет-кулемет висів на плечі у Броза таки німецький — короткий, з акуратною дерев'яною кольбою, теж елегантний МР-40, якого ми називали по-панібратському «емпій».

Другого есбіста на псевдо Змій я знав менше, але про його нещадність начувся багато. Казали, що він задушив молодшого рідного брата за те, що той вступив до комсомолу.

З вигляду Змій був похмурий, мамулуватий — височезного зросту, широкоплечий, причому його праве плече було помітно вище за ліве. Змієві більше пасувало би псевдо Удав, бо він, як виконавець вироків, користувався переважно удавкою. Зашморгував петлю у винуватця на шиї, потім закидав його, як лантуха, за спину через праве плече і чекав, поки тіло ослабне й перестануть тріпатись ноги. При цьому Змій підіймав «робоче» плече скільки міг угору, тому воно й зробилося вищим за ліве. Хтось у Змія був запитав, чи не болять у нього серце від такої роботи? Ні, відповів Змій, плече, буває, побольоє, а серце ні.

Провідник Буревій попросив нас із Миськом розповісти докладно про події над Стрипою у присут-

ності Броза і Змія. Я зрозумів, що саме вони переводитимуть слідство в цій справі.

— Почніть, друже Міську, з моменту прибуття до вас світлої пам'яті провідника Корнила, — чемно попросив Буревій.

Місько розповів усе, що бачив і знав, а найширше зупинився на зраді Стодолі, на зустрічі з ним і на тому, як він, Місько, мимоволі теж став агентом.

Праве плече Змія легенько сіпнулося. Він перевів погляд на Броза, тобто поволі повернув голову, бо риб'ячі очі у Змія не рухалися.

— Продовжуйте, — ввічливо сказав провідник Буревій до Міська, який затнувся на слові «агент».

Далі розповідь якраз стосувалася провідника Буревія: як Стодоля заповзвся його убити чи радше захопити живим з допомогою «агента Очерета».

— Але тут він прорахувався! — Очі у Міська знов стали гарячими. — Якраз я його вб'ю біля кінського цвинтаря.

— Не гарячкуйте, — сказав провідник Буревій. — Для ліквідації є спеціальні люди. А ви, друже Міську, і далі продовжуйте зустрічатися із Стодолею так, наче ви на правду є агентом. Зустрічайтеся і вивідуйте все, що можна.

Потім провідник Буревій звернувся до мене:

— А що ви можете додати до устійнення цього становища?

Я сказав, що Місько все висвітлив правильно. Він добре зробив, що пішов на стрічу зі Стодолею, бо тепер ми знаємо, хто всипав трощу і звідки нам чекати нового удару.

Мене підтримав Броз. Змій сидів надутий, як сич, а Броз сказав, що в особі Міська ми маємо в руках

добрі козири. Якщо він, звичайно, не поведе подвійну гру.

— Але у двійняка і ризик подвійний, — делікатно всміхнувся до Міська Броз.

Ми всі разом обговорили план подальших дій. Лише Змій не встрявав у розмову. Було видно, що думка провідника Буревія чи Броза для нього є остаточною і сумніву не підлягає.

Аж тут Буревій обернувся до мене й запитав, чи я ще не готовий працювати в Безпеці.

— Ні, друже провідник, — сказав я. — Для цього в мене м'яке серце.

Треба було бачити посмішку на понурому обличчі Змія. Так, мабуть, посміхався кит, коли проковтнув Йону. Грішник потрапив у череву кита, щоб покаятися.

— Хіба для справи не можна про нього забути? — спитав Буревій.

— Про кого?

— Серце.

— Можна, — сказав я. — Коли вже забракне людей такого замісу і цього потребуватиме Організація, я спробую.

— Прийнятна відповідь, — холодно кивнув Буревій. — Для початку даю вам допоміжне завдання. Після кожної зустрічі зі Стодолею друг Місько складатиме вам докладний звіт, який ви протоколюватимете. Усе до найменших подробиць.

Я подивився на Міська. Його це зовсім не збентежило. Він і так, без наказу, розповідав би нам із Сірком усе про зустрічі з агентом Стодолею. Місько не взяв під увагу лиш те, що протоколювання — це вже переслухання підслідчої справи.

— Ви ж знаєте, що сатана ховається у найдрібніших шпаринах? — спитав провідник Буревій.

Цього разу Змієва посмішка скидалася на вищир — під його важкою верхньою губою зблиснув кривий зуб.

— Знаю, — сказав я.

— Друг Місько виявив також агента Гака, котрий привів його до Стодолі, — провадив далі провідник Буревій. — Кого ще, окрім свого вуйка Гака, він міг завербувати?

Я сказав, що насамперед свого молодшого брата Сума та Дзідзя, бо це одна брашка. Вони нерозлучні. Мені важко було повірити у зраду Дзідзя, проте добро справи вимагало ставити під сумнів кожного.

— І все? — холодно подивився на мене Буревій. — У нього, кажуть, є наречена.

— Так, Михася. Вона відійшла від праці, але досі пробуває на нелегальному становищі. Переховується від більшовиків по чужих хатах. Батька її вивезли до Сибіру.

— Це ще нічого не означає, — похитав головою провідник.

— Але ж Стодоля просив не казати Михасі, що він живий, — зауважив Місько. — Виходить, вона ще нічого не знає.

Буревій і Броз глянули на Міська як на дівка. А Змій так скривився, наче був китом і Йона почав гарцювати в його череві.

— Розстріляв я офіцера і любов свою! — раптом голосно продекламував Броз рядок із Сосюриної балади «Перстень».

Броз до безтями любив Сосюру, незважаючи на заломлення поета, і часто його цитував з певним

натяком на ситуацію. Але тут натяк був двозначний. Свою любов міг занапастити через зраду Стодоля, і так само її міг розстріляти Броз, бо я знав, що він небайдужий до Михасі. Броз закохався у неї того ж таки 45-го, коли ми разом із ним та Стодолею заквартирували в селі Божиків, де жила родина Михасі. Ця красуня мала тоді псевдо Волошка, була секретаркою бережанського провідника Струма і певний час друкувала матеріали навіть для Лемеша¹.

Побачивши вперше Михасю, Броз теж згадав Союру. Він подивився у її темно-сині очі й зворушено проказав:

«В день такий на землі розцвітає весна і тремтить од солодкої муки».

«В який такий день?» — сухо спитав Стодоля.

Броз відповів, що він має на увазі гожий весняний день, такий, як сьогодні.

«Хто тремтить?» — знов прискіпався до нього Стодоля.

Броз пояснив, що він бачив на осокорі велетенське відьмине гніздо². Совіцька парашутистка невдало приземлилася на дерево і тремтіла від «солодкої муки».

Між двома залицяльниками Михася віддала перевагу суворолицьому Стодолі, і Броз зі своєю тонкою поетичною натурою та дівочою мушкою на щоці мусив із тим змиритися.

Насамкінець провідник Буревій сказав:

¹ Леміш — один із псевдонімів Василя Кука, визначного діяча ОУН, який після загибелі Романа Шухевича став головним командиром УПА.

² Відьмине гніздо — омела.

— Ви, друже Міську, і далі контакуйте зі Стодолею та вдавайте, що чекаєте моєї появи над Стрипою. Водіть його за носа, поки у слухний момент з вами зв'яжуться наші люди.

Потім він знов звернувся до мене:

— Ви вмієте друкувати на машинці?

— Не бездоганно, але можу, — сказав я.

— Всі протокол... тобто звіти, — виправився провідник Буревій, — мусите друкувати. Друг Броз подбає за машинку для вас.

— Добре, будем сі старати.

— Поставите собі корисну річ... замість патефона, — з холодною іронією додав провідник.

Йона полоскотав черево кита — верхня губа Змія легенько затремтіла, оголивши кривого зуба.

Ми всі розійшлися кожен своїм шляхом. Я ще мав коротку розмову з Брозом. Він сам по-дружньому відвів мене вбік.

— Ти... Ти давно бачив Михасю?

Мені здалося, що він аж занадто збуджений цією історією. Можливо, зрада Стодолі його навіть потішила, адже тепер Михася, нарешті, могла переконатися, як тяжко вона помилилася у своєму виборі.

— Давно, — сказав я. — А що?

— Нічого. Просто питаю. Хоча відтепер це в'яжеться цілої справи.

Збоку вайлувато переминався з ноги на ногу Змій. Я і йому подав на прощання руку. Долоня у Змія була тверда, як подошва, і порубцьована сирицевим шнуром. Він приязно посміхнувся кривим верхнім зубом. Якщо по правді, Змій мені подобався дедалі більше.

До своєї кривки ми з Міськом поверталися пізно вночі.

Світив щербатий місяць, скрізь було тихо. Лише раз ми насторожилися, коли в Семериківцях завалували собаки. Та, прислухавшись, ми спокійно пішли собі далі. Собак розбудив хтось із наших. На заїжджих більшовиків вони гавкали зовсім інакше, і ми вже давно розрізняли той гавкіт.

Частина друга

СЛІДСТВО

]

Стодоля був би упав від руки Міська ще того вечора, коли вони зустрілися в полі біля кінського кладовища, але Місько мав уже інше завдання — і далі грати ризиковану роль перекинчика. Стодоля ще не дуже вірив новоспеченому агенту Очерету, бо прийшов до скотомогильника знов із трьома шміраками й відбезпеченим «бобиком». Але побачивши, що Місько явився на зустріч сам, кинув автомат на плече, привітався за руку. Він і цього разу був у зелених райтках, кітелі і в боксових чоботях із закованими всередину халявами. Лише на голові мав обновку — гебістський кашкет із синім верхом прикривав його хвилясту чорну чуприну. У повному виряді був він не випадково.

— Хочу, Міську, познайомити тебе з нашим начальством, — сказав Стодоля. — Мусиш побачити, що це люди без ріг і хвостів.

Вони пішли через поле за Багатківський ліс аж до Юзефівки¹, першого села, що вже належало до Микулинецького району. Трійця їхніх сторожів тупцяла позаду, і Міськові було від того мулько — наче хто силою підпихав його в спину.

---

¹ Нині Йосніпівка.

Переходячи повз Багатківські хутори, Стодоля показав рукою вбік.

— Гадаєш, я не знаю, що он там криївка Одчайдуха і Буркуна? — спитав він. — Але ніхто з них не впаде, поки я живий. Знаю, де ховається кущовий Кум, де Сулима, де є багато хто. Але ми з тобою, Міську, врятуємо їм життя. Ми врятуємо сотні наших людей, досить з нас крові.

— Чи вдасться? — схвально промовив Місько.

— Вдасться! По правді кажу: поки я тут, ні з кого волосина не впаде.

— А провідник Буревій?

— Він сам собі виніс присуд, — сказав Стодоля. — Буревій хотів мене вбити. І тебе теж. Тому в нас немає вибору.

Він озирнувся на трійцю, що брѳохала вслїд за ними, поправив на плечі автомат і додав:

— Ціль освячує засоби. Одного мусимо принести в жертву, щоб врятувати сотні.

— Ти певен, що так і буде? — спитав Місько.

— Скоро ти сам у цьому переконаєшся.

У Юзефівці біля крайньої хати Місько побачив більшовицькі стійки — зо три десятки солдатів, а далі дві великі вантажні машини. Бодай в одному Стодоля йому не брехав: над їхньою Стрипою було тихо-спокійно, а вже на межі сусіднього району товклися більшовики.

Стійкові скрізь розступалися перед Стодолею, аж поки вони зайшли в хату. Міська потішило те, що три їхні супроводжувачі лишилися надворі, як і годилося сторожовим псам. У хаті горїла нафтова лампа, вікна зсередини були щільно завішені. Міськові здалося, що тут повно людей, лиш немає господарів,

яких, видно, спровадили до сусідів. На ліжку, на лаві, ослонах сиділи більшовицькі старшини, проте на столі не було ні наїдків, ні горілки, лишень лежало три розкритих коробки «Казбеку». Дим стояв аж до стелі. Але всі вони були гарно вбрані, з підшитими білими комірцями, дехто з медалями чи орденами на грудях.

Старшини чемно привіталися з Міськом і посадили його ближче до череватого крем'язня з двома великими зірками на жовтих погонах. У підполковника було їжакувате, настовбурчене волосся, низький басовитий голос, але він справляв враження чоловіка незлого.

На цьому місці, протоколюючи звіт, я перебив Міська:

— У чому ви побачили доброту підполковника Хорсуна¹?

— Ну як... — розгубився Місько. Його спантеличило і моє запитання, і те, що, списуючи звіт, я звертався до нього на «ви» відповідно до правил переведення допиту. — У підполковника я не помітив злостивого ставлення до мене як до колишнього ворога.

— Колишнього? — спитав я. — Ви, друже Міську, вважаєте себе його колишнім ворогом?

— В очах підполковника — так, — сказав Місько.

— Добре, продовжуйте.

Другим помітним старшиною був довготелесий чорнявий капітан, років на десять молодший за підполковника, літ, може, тридцяти. Але всі йому приділяли більше уваги, ніж Хорсунові, бо він приїхав

---

¹ Тодішній заступник начальника Тернопільського управління МГБ.

із Києва, з міністерства ГБ. Прибув заради такого цабе, як Місько. Щоправда, інший на його місці встидався б зізнатися, що він із Києва, бо капітан не тямив розмовляти українською. Хорсун ще якось намагався говорити п'яте через десяте, а цей кацапчук ні бе, ні ме, ні кукуріку.

Єдиний серед них, хто вмів говорити по-нашому, — це лейтенант Свердлов¹, невисокий опасистий блондин із кирпатим картопляним носом.

Осторонь сиділи якийсь майор і ще двоє старшин, котрих Місько не запам'ятав, бо вони до нього не зверталися, тільки, розвісивши вуха, слухали.

Підполковник Хорсун запитав у Стодолі, яке в Міська псевдо.

— Очерет, — відповів Стодоля.

— Да нет. Я спрашиваю о подпольной клічке.

— Місько.

— Так ето не імя, а псевдонім? — здивувався Хорсун.

— Є таке ім'я, — пояснив Стодоля. — Але в Міська це псевдо.

— Отлічно! — сказав підполковник Хорсун, хоч важко було здогадатися, що саме йому сподобалося. Чи ім'я, чи псевдонім, чи сам по собі Місько як такий.

Капітан із Києва зізнався, що він ніколи не чув такого імені, ось, наприклад, Стодоля — чув, про Стодолю є навіть п'еса, але його більше цікавить, як ніні живуть «бандьори». Адже вони начебто вже не воюють, більше сидять у криївках. На що вони сподіваються?

Міськові пощастило, що першу скрипку взяв на себе Стодоля. Він розповів, що, справді, з кінця

¹ Петро Свердлов — знаний чекіст, уродженець Умані.

минулого, 1946-го, року розпочалася велика реорганізація УПА. Бійці й командири перейшли в підпілля, яке має струнку і розгалужену мережу. Це підпілля називають збройним, бо кожен бандерівець постійно готовий до збройного опору.

Невже бандерівці надіються перемогти таку могутню державу, як СРСР? — не міг второпати капітан із Києва. Ні, сказав Стодоля, такої цілі нині ніхто не ставить, бо бандерівці є реалістами. Навіть воюючи великими збройними з'єднаннями УПА, вони боролися насамперед за ідею.

Та ще дотепніше, на думку Міська, Стодоля розповів київському москалеві, як «бандьори» живуть у криївках. У них там стоять горщики з ковбасою, залитою смальцем, повно всіляких консервів, вудженіни, сала, цілі бідони меду, горілки, то вони вип'ють, повечеряють добре, патефон накрутять та й свищать.

— Как ето — свищать? — не зрозумів капітан. — Свищать, што лі?

— Та ні, розважаються, — сказав Стодоля.

Тут я знов мусив утритися, щоб перебити дурну небилицю.

— Що ж тут, друже Міську, дотепного?

— А що! Слушайте далі, — Місько теж звертався до мене на «ви» під час звіту. — Москалі як почули про ковбасу та горілку, то один з отих, що мовчав цілий вечір і тільки лупав очима, захопився за голову: «Да ми їх, бля, ещо і за пять лет не усмірім!» А лейтенант Свердлов, той взагалі таке бовкнув, що капітан з міністерства ГБ потягся до кобури. «Вас як послухати, то й самому хочеться податися в бандьори?» — сказав Свердлов. Це він так пожартував, але ніхто не сприйняв його жарту, бо й у підполковника Хорсуна

їжак на голові ще дужче наїжачився. Тоді один із тих, що сиділи мовчки, прогугнявив з кутка: «Нічево, усмірім, усмірім! Відалі, как ані драпалі ат нас в камішах? Кое-кто сапагі патерял».

Тут Місько похнюпився, бо чи не він загубив ті чоботи в очереті, але я не бачив у тому нічого стидкого; сам не раз хотів покинути свої чоботи в болоті, тому сказав доброзичливо:

— Зрозуміло, давайте, друже Міську, по суті.

До суті більшовицькі старшини перейшли, коли стали радитися, як і куди ліпше заманити провідника Буревія, щоб захопити його живим. Тоді вони переловлять усіх кого треба: провідник лише писатиме значнішим підпільникам записки, мовляв, прийди на зустріч тоді-то й туди-то, а там їх уже підждатимуть.

Стодоля сказав, що Буревія можна заманити в криївку до братів Юрів, але Місько заперечив. Це може тільки насторожити провідника, адже Юри не в такій довірі у нього, Буревій, чого доброго, запідозрить лихе. Тому Місько висунув свою пропозицію: вони з другом Сірком викопають свіжу криївку на хуторі Подорожчина в господаря Романа Рогальського, котрий піде на це з дорогою душею. Буревій, звісно, швидше погодиться прийти до нової криївки, ніж спотикатися по старих, zagrożених.

Хорсун ледь не поліз до Міська цілуватися, так йому сподобалася ця пропозиція. Підполковник почав вихваляти його за агентурну тямущість і хитрість, аж Стодолю взяли завидки, і він перебив Міскові один ласий гешефт. Хорсун одразу хотів було віддячити агентові, ще більше його заохотити до подальшої праці, і він запитав: чи не потрібні

Міськові гроші? На перший раз підполковник може виділити йому п'ять тисяч карбованців.

Місько, ковтнувши слину, кивнув, що так, гроші йому не зашкодять, але тут вихопився, як Пилип з конопель, Стодоля і сказав, що ні, не треба давати ніяких грошей. Бо Місько, гляди, не втримається і засвітить їх, дасть чи сестрі, чи своїй дівчині, і тоді дехто відразу зацікавиться, на чому це він розбагатів. Ні-ні, так можна провалити всю операцію, сказав Стодоля, і підполковник Хорсун цього разу схилився на його бік.

Але тут і я не міг не поставити свого запитання:

— Тепер поясніть мені, друже Міську, чого ви так легко спокусилися на ті п'ять тисяч? Хіба не ганебно брати їх із рук ворога?

— Мене гроші цікавили менше за все, — сказав Місько. — Та я хотів показати їм, що ласий до грошенят, як і кожен запроданець. Адже я грав роль Юди, а не святого апостола. Та й чому б не витягти з них кругленьку суму, якщо самі дають?

— Логічно, — погодився я. — Слухаємо вас далі, друже Міську.

Далі скурвий син Місько таки вициганив у підполковника Хорсуна офіцерського паса, такого новенького, що Сірко відразу взяв його на нюх, коли перед ранком Місько повернувся у нашу криївку. Він тільки-но спустився під землю, як Сірко повів своїм собачим носом і сказав: «Е, друже, та від тебе новенькою шкірою тхне». Тож Місько ще до звіту розповів нам, як попросив у підполковника Хорсуна плащ-намет, але той дав лише паса, пообіцявши привезти наступного разу плащ.

Стодоля і тут гнув свою лінію, мовляв, як Місько пояснить своїм хлопцям, де він узяв того паса, але

Місько сказав, що він його міг запопасти у стонадцяти місцях. Наприклад, виміняти чи конфіскувати в котроїсь із тих молодиць, що легко поводитися під час постою більшовиків у селі. Там дехто загубив не лише паса, а й підштаники, — вколов у самісіньке серце Місько старшин, а найперше того, що патякав про загублені чоботи в очереті.

— Маладець, шельма, — знов похвалив його підполковник Хорсун, а на прощання ще дав і коробку «Казбеку», побажавши «ні пуху ні пера», наче Місько вирушав на полювання.

Стодоля знов проводжав Міська аж до Багатківського лісу, де, здається, мав свій тимчасовий осідок. Услід за ними так само пленталися три сторожі, але Стодоля на них не зважав. Він дістав із торби алюмінієву баклажку, обтягнуту темно-зеленим сукном, відкрутив накривку і потяг три добрих ковтки.

— Будеш? — простягнув баклажку.

— Ні, мені ще далеко йти, — відмовився Місько. — Та й нині, сам розумієш, мушу мати світлу голову.

— Як знаєш, — сказав Стодоля і ще потяг два ковтки.

— Ти тепер із совітами, а баклажка в тебе німецька, — зауважив Місько.

— Я в них у пошані, вони нормальні хлопці. Хіба ні? Місько тільки пересмикнув плечима.

— Ти ж бачив, це звичайні люди, у яких своя правда, — сказав Стодоля.

І тут не витримав Сірко:

— Та чули вже! — раптом вигукнув він, витріщивши на Міська руді очиська. — Чули ми про цю їхню правду!

— Яку? — не зрозумів Місько.

— Яка начебто у кожного своя! Ти вже казав.

— І що?

— Правда одна, ось що, — сказав Сірко. — Плюнь тому в очі, хто плодить тисячу правд!

Я не перебивав його, бо хотів запитати у Міська те саме: чи він також вважає, що скільки людей на світі, стільки й правд?

— Мова ж не про мене, а про Стодолю, — ображено пояснив Місько. — Чи про кого я розповідаю?

— Годі вам, — примирливо сказав я. — Що ви, друже Міську, відповіли на те Стодолі?

Він почухав потилицю, пригадуючи, на чому його перебили. Мені здалося, що Місько міркує, як би його делікатніше передати розмову. Але далі я зрозумів, що він не бреше. У його становищі вступати зі Стодолею в дискусію не випадало. Назвався вовком — мусиш підвивати.

— Хорсун нормальний, — погодився Місько. — А капітан із Києва — вар'ят натуральний.

— Ми їх усіх обведемо кругом пальця, — сказав Стодоля.

Підігрітій горілкою, він цілу дорогу заспокоював Міська:

— Ти не переживай. Вив'яжемося з цього завдання і заживемо як люди. Можемо намазати до якогось великого міста на схід, де нас ніхто не знає. Матимемо роботу, гроші і все, що захочемо.

— Думаєш, то так легко?

— А чому ні? Більшовики до нас ставляться, як до своїх.

— Це тепер вони такі добрі, — сказав Місько. — А після того, як зловлять Буревія, ще не відомо, якої заспівають. Жили витягнуть.

— Хай тільки спробують. Ми, Міську, раптом щось піде не по-нашому, і від них намажемо. Хай тоді лікті гризуть.

Стодоля знов почав виправдовуватися, чому він перекинувся до совітів. Причина не лише в тому, що Буревій хоче їх застрілити. Найгірше те, що Організація вже викінчена. Кращі люди погинули, багато перейшло до більшовиків і нині водять провокативні боївки під виглядом повстанців. Щодня чуємо, що тут або там заскочені в криївках підпільники стріляються, докінчують себе гранатами. Люди перетворилися на офірних овець. Хіба не час покласти цьому край?

Місько слухав його і думав, що в кожній людині, десь там, насподі, сидить чорт самовиправдання. Цей гаспид готовий наснувати тисячі простих і зрозумілих причин, аби чоловік міг пояснити свій найтяжчий гріх. Якщо не виправдати, то бодай пояснити.

Край лісу вони пристояли. Три постаті теж зупинилися. Близько, як тіні. Місяць зайшов, і в темряві сторожі тримали ближчу дистанцію. Один із них закурив, полум'я сірника, сховане в пригорщі, кинуло світло на худе гостре лице. Місько напружився. Може, здалося?

— Бурлака? — пошепки спитав він у Стодолі.

— Ти його знаєш?

— Бачив колись. Але ж він також загинув.

— Так, — сказав Стодоля. — Ще торік.

— Раніше з тобою його не було.

— Не було. Це зараз йому закортіло пройтися.

Стодоля теж закурив. Не поспішав прощатися, мовби чогось ще не доказав. Місько й собі дістав

коробку «Казбеку», та, покрутивши її в руках, простягнув Стодолі.

— Візьми. Забагато підозрілих подарунків як на один раз.

— Може, й так. — Стодоля взяв цигарки й заховав у кишеню. — Не треба нам зайвих підозр. Хлопці як? Не питають, куди ти ходиш?

— Вони знають, що я маю дівчину.

— А про мене що кажуть?

— Нічого. Тебе немає. Ти мертвий.

— Про Михасю щось чув?

— Ні, вона десь ховається.

— Скучив я за нею, Міську. Так скучив, що сил немає.

— Чому не признаєшся до неї?

— Боюся, чи зрозуміє.

— Якщо кохає, то зрозуміє, — сказав Місько.

— Так думаєш?

— А як?

Наступну стрічу Стодоля призначив Міськові через три дні також на «мертвому пункті» біля осичняка, що ріс острівцем недалеко від хутора Драгоманівка.

Прощаючись, Стодоля затримав його руку в своїй.

— Міську... — зам'явся, добираючи слова.

— Кажі.

— Якщо здумаєш крутити на два боки, твоя заява про співпрацю з ГБ може ненароком потрапити до рук Безпеки. Там довго не розбиратимуться.

— Вкуси себе за сраку, — сказав Місько.

Далі він сам пішов через поле, і коли озирнувся, то ще бачив, як край лісу спалахували вогники від цигарок. Він подумав, що легко міг би скосити їх усіх

чотирьох з автомата, але через наказ провідника Буревія пішла якась інша гра, зтягнута і не зовсім зрозуміла. Гаспид, який сидить у кожній людині, не любить, щоб усе було напрямки — часом він плете свою павутину стежок і доріг, на які спокушає тебе безнастанно, аби ти прийшов до цілі з фатальним запізненням.

2

Через три дні Місько пішов до Стодоли на зустріч, а ми з Сірком zostалися вдвох у кривці, і Сірко вперше сказав, що Місько якийсь не такий.

— Він сі змінив по тому, як підписав заяву і став водитися з гебістами, — довірливо дивився на мене Сірко своїми рудими очима. — Кажу йому, давай спляю звізду на куплі¹ від паса і виб'ю тризуба. А Місько гнівається: мовляв, як він піде з тотим тризубом до полковника Хорсуна?

— Підполковника, — поправив я, ніби вже й Сірка брав на протокол.

— Один біс, — сказав він. — Змінився Місько.

— Ти би теж сі змінив, якби довелося ходити в більшовицьке кубло й повсякчас лисичити. Думаєш, то легко?

— Не знаю. Але я застановляюся собі на думці, як то чоловік стає зрадником. Аво, візьми хоч би й Стодолю. Ми ж його он скільки знали, а й подумати не могли про таке.

— Хлоп втомився і хоче легшого життя, — сказав я.

— Якого легшого? — не зрозумів Сірко. — Як можна втікати від того, що тобі назначено. Я вдячний Богові, що дав мені таку дорогу. Іншої не хочу.

---

¹ Купля — пряжка.

— Люди бояться смерті, — сказав я. — І це природно, бо вони приходять у світ, щоб жити. Вони хочуть бути щасливими.

Я вже говорив як провокатор.

— Дурний, хто так думає, — заперечив Сірко. — Скільки того щастя подумаєш? Пучку. Більше не влізе.

— Це як?

— Ось видиш повітря? — спитав він. — Скільки тобі його треба? Рівно ж стільки, скільки вдихають легені. Аби й хтів зачерпнути більше, то уві що? Так і щастя, так і житте. Візьмеш його стільки, скільки вмістять відведені тобі дні. Захочеш більше — тільки людей насмішиш.

Я подумав, що Сірко теж «якийсь не такий».

— Знаєш, що найстрашніше для чоловіка, окрім ганьби? — спитав він.

— Сам страх, — сказав я.

— Та де! Найстрашніше бути смішним. Смішними мають право бути курка, індик, кішка, свиня, коза, але не чоловік. І в скруті, і в гаразді житте все'дно пробіжить, як вода. Але щастя й зажиток розвіють-ся, а ганьба сі лишить навіки. Або ганьба, або честь.

Сірко трохи розпорошувався у думках, але загалом я його розумів.

— Ти правильно кажеш, Сірку. Тільки не всі такі. Кожен те видить по-своєму.

— Це не про нас. Хіба ми, як вступали в Організацію, не знали, що ставимо на перше місце, а що на десяте?

— Люди змінюються, — сказав я. — Або їх змінюють обставини.

— Теж дурне, — стояв на своєму Сірко. — Яким я був, таким сі лишу. А про тих мені не кажи. Я за Міська думаю.

— А що за Міська думати?

— Щоб... щоби його там не викрили, — притишив голос Сірко. — Бо мені здається, що Місько так розуміється на агентурі, як вовк на звіздах.

Я здогадувався, що Сірка хвилювало не тільки це. Після того, як розсипався наш пункт зв'язку над Стрипою, закон конспірації вимагав ставити під пильну підозру найближчих і найвідданіших людей. Це розумів і Сірко, тому останніми днями він демонстративно не показував носа з криївки. Дізнавшись про те, що зі Стодолею нині пов'язаний Гак, Сірко відмовився зустрічатися з Сумом і Дзідзьом. У нас закінчувалися запаси харчів, хтось мусив іти по них на села, але Сірко готовий був сидіти на сухарях і воді зі Студенки, аби лиш не вибиратися зі сховку. Він цілими днями лежав на прічах, перечитував «Мазепу» нашого крайнина Богдана Лепкого і тим був наїджений і щасливий. Нещасною йому бачилася тільки Мазепина Мотря, бо Сірко час від часу співчував їй уголос:

— Бідна, бідна дівчина.

Я не мав іншої ради, як іти на села самому. Хоча харчовий контингент збирали по людях Гак, Сум і Дзідзьо, у мене теж не було охоти з ними стрічатися. Тим більше з Гаком, котрий уже роз'їжджав на ровері по Багатківцях серед білого дня. Бачили наші люди, як його, п'яного, затримав біля сільради сам оперуповноважений Орехов, та після короткої балачки відпустив під три вітри. Зрештою, що нам Орехов, якщо Міська привів до Стодолі Гак? Дивно було, що його досі не забрала Безпека, і я бачив тут лиш одну причину: поспішна ліквідація Гака не влягалася в якийсь особливий план провідника Буревія, який він замислив щодо Стодолі. Хоча, з іншого боку,

безглуздя було і в тому, що перевертні досі збирали по селах збіжжя, м'ясо, картоплю, мед, молоко, а то й гроші. Збірку провадили таки для Організації, але серйозного нагляду за тим не було. На кого я ще покладав там надію, то це, звичайно, на Дзідзя...

Вийшовши з колючих нетрів чортополоху, я роздивився на небо, прислухався, сапнув носом вечірньої прохолоди і під монотонний спів цвіркунів рушив полем на Раковець. Еге, якраз. Націлився на Раковець, та ноги самі чомусь повернули у протилежний бік — на Ішків, а там попід лісом принесли мене на хутір Дворище. Якщо Стодоля запевнив Міська, що тут ні з кого волосина не впаде, допоки він живий, то чому б не скористатися такою благодаттю. Ніде ні засідки, ніякого дідька рогатого аж до Юзефівки, де більшовицькі старшини знов інструктують бідного Міська, втовкмачуючи в його кудлату голову агентурні штуки. Хитрощі, на яких наш Місько розуміється, як вовк на звіздах. Я знов подивився голодним вовчим поглядом на зоряне небо й подумав, що теж мало що в тому тямлю. З усіх сузір'їв добре розпізнавав лише Великого Воза, який і зараз стояв над Стрипою із заломленим дишлем.

Зупинився біля кущів жовтої акації і придивився до вікна, з якого пробивалася смужечка світла. Такої пізньої пори вдома був, звичайно, і коваль Васюта, але йти на Дворище вдень не випадало. Хоч мені дуже хотілося б застати його доньку вдома саму. Я чесно зізнався собі, що хочу бачити насамперед Зоньку, яка так ласкаво обігріла мене після виходу з трощі, а на прощання, солодка, дала слоїк меду. Досі чув на губах її поцілунок «за всіх хлопців». За всіх — то за всіх, але поцілувала Зонька мене.

Постоявши кілька хвилин та прислухаючись до зоряного безгоміння, я тихо підійшов до завішеного зсередини вікна. З одного боку щільного запинала таки лишився вузесенький просвіток, через який можна було зазирнути до хати.

Затамувавши подих, я прихилився одним оком до тієї шпарини і враз відсахнувся назад. Те, що я побачив, ошелешило мене дужче, ніж би я вгледів там Міська, який пішов на зустріч з більшовиками. Ні, за столом при вкрученій до найменшого вогнику лампі любенько собі бесідували Зонька із Брозом. Чомусь це штовхнуло мене в самісіньке серце. Я позадкував аж до кушів акації і заховався за ними. Лише тут подумав, що десь поруч на чатах може бути Змії зі своєю удавкою. Мені стало так муляко, наче в спину вперся дишель Великого Воза. Стрілила думка, що я можу опинитися в зашморгу на високому плечі Змія.

Не знаю, чому це так мене схвилювало, адже з Брозом ми добре собі ладнали, а останнім часом взагалі займалися однією справою. Але я ніяк не сподівався побачити його в Зоньки саме цього вечора. Чого він до неї прийшов? Почитати Сосюру — «тіні... губи... мрійна шаль... в небі місяць і печаль» — чи розпитати, коли саме і в якому стані я вийшов із трощі? Під ту хвилину мене зовсім не доймали ревності, я більше переймався думкою, що Броз навідався до Зоньки устійнити деякі подробиці мого виходу з облави.

У такому разі проситися до хати коваля Васюти було не з руки, і я, дякуючи Богові, що не зіткнувся зі Змієм, тихенько собі почвалав до Ішкова. Сім зізд Великого Воза світили дорогу самотньому голодному вовкові, що відважився піти на село у пошуках якого-небудь поживку.

Десь далеко позаду в очеретах дружно заграла жаб'яча оркестра.

Вона сповіщала, що стоптана троща не вимерла, життя брало своє. Якби я зараз сидів біля Зоньки на місці Броза, то декламував би не Сосюру, а молодомузівця Василя Пачовського: «Оркестра грала нам сумне: забудь мене, забудь мене».

Забудьте всі, бо я йду своєю, призначеною мені дорогою, і я щасливий. Прожив ще один відведений мені день, узявши щастя скільки подужав. А його, друже Сірку, зовсім не мізер, не пучка. Аво, числи! Оркестра, сім зізд Великого Воза, які мені світять дорогу, та обличчя медової Зоньки по той бік вікна. Хіба це мало?

В Ішкові я зайшов до однієї гостинної хати, де нас завжди приймали з дорогою душею. Матвій Очкусь та його жінка Юстина, котрі втратили двох синів-близнюків ще на Гурбах¹, завжди віддавали повстанцям останнє, тому ми заходили до них якомога рідше. Але цього разу для повного щастя я змушений був провідати Очкусів, хоча й довелося їх розбудити. Наче дресирований дятел, я постукав «по-нашому» в шибку, і вуйко Матвій, не питаючи «хто там», пустив мене в хату.

Уже при каганчикові він упізнав приходька, поторкав мене за плече, щоб переконатися, чи я живий, чи намальований, і посадив до столу, на якому невдовзі з'явилася найсмачніша у світі їжа — це для тих, хто вміє міряти щастя, — житній хліб, сало, цибуля, квашена капуста, присмачена такою запашною оливою, що в мене запаморочилася голова.

---

¹ Під Гурбамн відбувся один із найбільших боїв між силами УПА та військами НКВС у квітні 1944 року.

Я їв, їв, їв, а вуйко Матвій дивився на мене, дивився, поки на око йому не набігла велика кругла сльоза. Я перестав жувати.

— Чого ви?

— Нічого. Їж, — сказав він.

Я хрумкав капусту, як зголоднілий кінь конюшину.

— У наших хлопчиків змалечку був добрий апетит, — сказав вуйко Матвій. — Юстина, було, намішає свиням дрібної бульби чи гарбузів із висівками, поки сюди-туди, а вони й виїдять цілий баняк.

— Не набалакуй на дітей, — озвалася цьоця Юстина, яка впливла десь од печі, мов тінь. Горе так висушило бідну, що від неї справді лишилася сама тінь. — Уже не їдять.

Вона поставила переді мною полив'яну мисочку.

— Зосталося троха фасольової зупки. Посьорбай гор'ячого.

— Я не набалакую, — вуйко Матвій тернув кулаком око. — Я тіко хтів пояснити, як вони такими козарлюгами вирости.

— Ну! — сказав я. — У Бережанах в гімназії були першими спортсменами. Я сі вчив з ними, знаю. Такі подібні були між собов, що не відрізниш.

— Та де! — заперечила цьоця Юстина. — То людям так, а мені вони зовсім ріжні. Як ішли з дому, Андрій сказав: «Не журіться, мамо, ми ще сі вернемо». А Славцьо обняв мене та: «А як сі не вернемо, то не плачте за нами, пишайтеся».

— Ото й не плач, — сказав вуйко Матвій. — Пишайся. Більшовиків під Гурбами тридцять тисяч було. З літаками, танками, гарматами. А наших удесятеро менше.

— Я не плачу, я ось що думаю. Якщо людям наші хлопчики були їднакі, то чи не могли там почислити одного вбитого за двох?

Цьоця Юстина подивилася на мене сухими очима, бо які можуть бути сльози у тіні?

— На війні всяке буває, — сказав я. — Не всі мертві поховані, не всі живі сі вернули домів.

Щоб відійти од цього жалю, я спитав:

— А що нині в селі? Босяків не чути?

— Ні, — сказав вуйко Матвій. — Ото як постріляли наших в очереті, стало геть тихо. Ні ревізій, ні стягнень. Певно, не перед добром така тиша.

— А з наших ніхто не заходив?

— Давно. Я вже думав, що нікого й живого немає. Тільки чутки доходять їдна страшніша за другу. Біля Соснова впала криївка, пострілялися хлопці. Біля Вівся, на Драгоманівці, в Маловодах те саме. В їдної дівчини револьвер дав осічку, то зарізала себе бритвою. До чого воно так дійде?

— А що — ліпше до рук їм потрапити?

— Не знаю. Якщо замельдуватися¹, то, може, й ліпше, — опустив очі вуйко Матвій. — Бо згинете всі до одного. УПА вже немає. Ні в кого не повернеться язик дорікнути.

— Хто вам сказав, що УПА немає?

Він підвів на мене здивовані очі.

— Ну, де ж вона?..

— Армія, в якій воювали двоє ваших синів... а може, котрийсь із них досі воює... ця армія не звідомляла про свою капітуляцію.

¹ Замельдуватися — зголоситися з повинною до органів радянської влади.

Вуйко Матвій підвівся, обняв ззаду мене за плечі.

— Вибач, — сказав він. — Вибач старого телепня.

— Я знаю, вам людей шкода. Та поки ми є, жертв буде менше.

— Це я з жалю. Жаль потьмарює розум.

Авжеж. З жалю ми не розповіли Очкусям про двох повстанців, яких енкаведисти захопили живими під Гурбами. Про те розповіли селяни з сусідніх Антонівців: двох полонених близнюків зв'язали спиною один до одного, примоцували по боках дошки, щоб зручніше різати пилкою, і так перепиляли обох навпіл. Ніхто не знав, як звали тих хлопців, може, то були й не Славко з Андрієм, тому ми не казали про них Очкусям. Навіщо завдавати ще більшого жалю, якщо не всі мертві поховані, не всі живі вертають домів.

Поки ми гомоніли з вуйком Матвієм, цьоця Юстина зрихтувала мені на дорогу клуночка.

— Нічого такого нема, а бульби, цибульки, крупів поклала. Оливи скленку. Пацетко заріжемо туди далі на осінь. Зайдеш?

— Зайду.

«Якщо відведені мені дні ще вмістять цю осінь», — подумав я.

— О, Матвію, катни у пивницю, там ще трохи сальця сі лишило.

Хліба й сала вуйко доклав під самісіньку зав'язку, і я закинув на одне плече автомат, а на друге — повний клуночок щастя.

Уже в сінях вуйко притримав мене за рукав.

— Ти питаєш, чи заходив хто з наших, — заговорив він пошепки, наче боявся, що його почує цьоця Юстина. — З хлопців ніхто. Приходила тільки Михася.

— Михася? З Божикова?

— А яка ж! Вона так гірко плакала за Васильком, що й моя коло неї заслабла.

Мене вдруге за вечір щось штовхнуло у груди. Василем звали Стодолю. Виходить, Михася не знала, що він живий. Чи знала? Може, вдавала горе про людське око?

— Звісно, що плакатиме, — сказав я. — Вона ж його наречена.

— Який славний парубок був!

— Славний.

Я вище на плече завдав клунка і вийшов надвір.

Стояла тепла лагідна ніч.

Співали цвіркуни. Солодко пахло змолоченою соломою.

Попереду не було жодної засідки.

Великий Віз стояв над Стрипою, і сім його зізд світили мені дорогу.

Якби я був Брозом, то вигукнув би ніжним голо-
сом Сосюри: «Гей, ви, зорі ясні! Тихий місяцю мій!..
Де ви бачили більше кохання?»

Я був щасливий.

3

— Почніть, друже Міську, з того, як ви стрілися зі Стодолею біля осичняка, — попросив я.

— Бідна, бідна Мотря, — тяжко видихнув Сірко, який, лежачи на прічах, читав «Мазепу». Поклавши книжку на груди, він наставив вуха в наш бік.

Я налаштував машинку, заклавши в неї три аркуші цигаркового паперу через дві кальки. Місько поволі складав звіт, а я, мов дресирований дятел, вистукував на клавішах.

Коли Місько затемна прийшов до осичняка, Стодоля вже його наджидав. Біля нього, як завжди, крутилося троє шміраків, але Бурлаки серед них не було. Місько дивувався, чому Стодоля весь час призначає йому зустрічі на мертвих пунктах, адже і цього разу звідтам вони пішли на Юзефівку.

Дорогою Стодоля спитав, чи нічого не чути від Буревія. Місько сказав, що наразі нічого певного. Його це питання, як і мене, хвилювало не менше, ніж гебістів. Збігав час, а провідник Буревій не подавав жодного знаку. Не давалися чути і його спеціальні люди, які мали б зайнятися ліквідацією Стодолі. Це нас непокоїло, бо Місько, який розумівся на агентурі, як вовк на зіздах, міг рано чи пізно себе виказати. Довго водити за носа досвідчених службистів не так легко.

Аби заспокоїти Стодолю, Місько набрехав йому, що провідник Буревій ближчим часом точно переходитиме Стрипу — Сірко отримав штафету¹.

— Ти не міг її взяти з собою? — спитав Стодоля.

— Навіщо викликати зайву підозру? — відповів агент Очерет.

— Теж правильно.

Крізь густі стійки більшовиків вони зайшли до хати, де зібралися ті самі старшини, окрім капітана з Києва. Мабуть, представник міністерства ГБ, досконало вивчивши побут «бандьор», відбув до столиці.

Усі дуже тепло привіталися з Міськом, він зрозумів, що старшини напідпитку, хоч на столі нічого не було, окрім коробок «Казбеку». Рум'яний підполковник Хорсун, потиснувши Міськові руку, заточився і так пропоров погоном стіну, аж посипався тиньк.

Цього разу з Міськом говорив переважно лейтенант Свердлов. Хорсун сидів збоку, слухав і сам собі посміхався. Свердлов звертався українською навіть до підполковника. Цим він подобався Міськові. Стодоля теж сидів осторонь, багато курив і ловив кожне слово. У нього з'явилася нова запальничка — не з набою, фабрична.

— З ким ви бачилися останнім часом? — спитав Свердлов.

Запитання було не з легких. По-перше, Місько міг назвати когось із тих, кого вони вже завербували, й розконспірувати себе відразу. По-друге, називаючи лише мене й Сірка, Місько тим самим засвідчив би, що він нікуди не ходить, а сидить у криївці

---

¹ Штафета — таємне письмове повідомлення, записка.

й чогось вичікує. Тому, не довго думаючи, відповів, що ходив на зустріч до Піча й Занози, але ті на зв'язок не вийшли.

Місько знав, що Піч і Заноза, заскочені в кривці на Підгаєччині ще з двома хлопцями, підірвали себе гранатами. Знав це і Свердлов. Він дістав з планшета кілька знімків і поклав їх на стіл.

— Подивіться уважно, кого ви знаєте з цих людей?

Обличчя, забризкані кров'ю, були невиразні, але Місько двох упізнав.

— Це Піч, це Заноза, — сказав він. — Тепер зрозуміло, чому вони не прийшли.

— А ці двоє? — спитав Свердлов.

Ще раз приглянувшись, Місько відповів обережно:

— Може, десь бачив їх, але хто це — не знаю.

— Добре, зате ми знаємо, — засміявся лейтенант, ховаючи знімки.

Місько полегшено зітхнув, аж тут Свердлов спитав, коли ж таки Буревій переходитиме Стрипу. Невже немає жодних відомостей?

Виручив Стодоля. Він сказав про штафету і про те, чому Місько не приніс її сюди.

Тут я припинив друкувати звіт і, пошкрябавши себе за вухом, спитав:

— А чи не могли б ми самі змайструвати таку штафету від провідника Буревія?

— Ні, — сказав Місько. — Не забувайте, що Стодоля працював у Безпеці. І вже тут, на пункті зв'язку, отримував листи від Буревія. Зокрема, і той, де провідник докоряв йому за негідну поведінку. Тому Стодоля добре знає його почерк.

— Справді.

Я й сам це добре пам'ятав, але мені треба було поставити таке запитання.

— Бідна, бідна Мотря, — невідь до чого проказав Сірко, наче зіскочив з кілочка.

Я подивився на нього баранячими очима, а до Міська промовив:

— Гаразд, продовжуйте. Що було далі?

Почувши про штафету, яку Місько не виманив у Сірка, підполковник Хорсун знов похвалив його за агентурну кмітливість і, піднявши руку, клацнув двома пальцями.

— А падайте-ка сюда плащ-палатку! — вигукнув він.

Старшина, який сидів у кутку, підніс складений у тугий згорток плащ-намет і подав Хорсуну. Той врочисто простягнув подарунок Міськові.

— Я свайо слово держу, — сказав підполковник. — Насі на здаров'є і штови ти всегда вихаділ сухім із вади.

Місько подякував, удаючи неабияку радість, а Хорсун знов клацнув двома пальцями:

— Палагаєцца абмить, штов не прамакала!

На столі з'явилася сулія, гранчасті склянки, хлібина, нарізана ковбаса. Хорсун запропонував випити за обновку й за успіх їхньої операції. Він сам подав Міськові повен гранчак, і всі по черзі з ним поцокалися. Місько був не дуже голінний до цього діла, але тут наче який дідько підбив його під лікоть, і він перехилив склянку до дна. Через хвилину йому стало легко і весело.

— Поясніть, друже Міську, — суворо перебив я цього веселуна, — як саме легко вам зробилося?

Він розгубився і не знав, що сказати. Стромив п'ятірню у свого кудлатого чуба, глипнув на Сірка, мовляв, що ж тут не ясно?

— Бідна, бідна Мотря, — пробурмотів цей шолудивий пес Сірко.

— Мені стало так легко, що хотілося сміятися, — пояснив Місько. — Розумієте? Мені зробилося смішно, що ось я в самому лігві більшовиків, кручу-верчу свою гру, а вони мені, дурні, вірять. Вірять, може, ще більше, ніж Стодоля! Хвалять, дають подарунки, гроші... Я ледве не розреготався їм у лице!

— Які гроші? — знов перебив я цього п'яницю.

— Ну, я ж не доказав...

Після конячої порції самогонки підполковник Хорсун так розщедрився, що таки дав Міському премію, щоправда, не п'ять обіцяних тисяч, а поки що тільки дві. Стодоля, теж уже на доброму підпитку, цього разу промовчав.

— А што п'йот наш дарагой Буревій? — спитав Хорсун. — Водку алі, как істинний націаналіст, лакает малашний кісель? Многіє проводнікі к водке строгі.

— До горілки він справді суворий, — сказав Стодоля. — Але доброго вишняку може випити.

— Вішняк — ето настойка алі кампот із вішен?

— Наливка, — пояснив Стодоля. — Солодка, але на градусах.

— Атлічно, — сказав Хорсун. — Хотя в нашем случае ето не імеет значенія.

Місько ще не переказав їхню розмову до кінця, а я вже розгадав план захоплення провідника. Вони застановилися на тому, щоб Місько заманив його до нової криївки, підсипав у вишняк трутизни¹, а коли провідник засне, зодягнути на нього кайдани.

¹ Ідеться про снодійно-паралітичний препарат «Нептун-47», який радянські спецслужби використовували для захоплення підпільників.

Місько підтвердив мій здогад. Тоді я запитав, чому ж у такому разі він не копає нову криївку в Рогальського, куди начебто має привести Буревія. Адже Стодоля може потайки перевірити, чи він справді готується зустріти провідника, чи напускає туману. Місько був певен, що ніхто його не перевірятиме. Це мене насторожило. Чому він не хотів копати криївку, якщо господар Рогальський дав на це згоду? Чому вважав, що Стодоля йому довіряє? Місько не був ледацюгою, а тут затявся, як перегрітий кулемет.

Більшовики легко повірили йому, що задумане вдасться. Вони навіть знали приблизно, де переходується Буревій, і підполковник Хорсун обіцяв наробити в тому районі шуму, аби провідник швидше перейшов на Стрипу.

— Вони знають, де переходується Буревій? — звівся на прічах Сірко і, відклавши книжку, вражено подивився на Міська.

— Ну, я ж кажу, приблизно...

— Слухай, Мазепо! — визвірився я на Сірка, роздратований тим, що він стромляє носа в переслухання справи. — Ти би ліпше нам зупки зварив, ніж маєш нагонити паніку.

Сірко слухняно підійшов до примуса і став його накачувати.

— Бідна, бідна Мотря, — знов проказав цей зануда.

— Добре, — я пересмикнув каретку на машинці й націлив пальці на клавіші. — Продовжуйте, друже Міську. Почніть з того місця, де ви погодилися підлити отрути у вишняк провідника.

Домовленість була така, що, коли Буревій прийде до нової криївки на хуторі Подорожчина, Місько

зустрітеться зі Стодолею, візьме у нього затруєний вишняк і кайдани, почастиє провідника з дороги, а далі вони схоплять його ще теплою.

Гебісти були в такому гуморі, наче справу вже зроблено й лишилося тільки її запити. Вони хильнули ще по одній, і Міськові з незвички так захитався світ, що він злякався, чи не підсипали йому тої отрути, що тримали її для Буревія. Адже такі порошки вони використовували і на допитах. Та не тепер.

Підполковник Хорсун, побачивши, що Місько не твердо стоїть на ногах, наказав, аби його довели до Багатківського лісу, і знов побажав на прощання «ні пуху ні пера». Це мисливське і, як на Міська, дурне побажання підполковник Хорсун любляв особливо.

Вони зі Стодолею сіли в таксівку¹ разом із двома більшовиками, а третій був за кермом. Отже, все одно біля них, як завжди, виявилось троє наглядачів. Та це були рядові шміраки, які й гадки не мали, про що говорилося в хаті. Місько хоч і захмелів добряче, а плащ-намет із рук не випускав.

Таксівка зупинилася край лісу, вони вийшли, і Стодоля, креснувши новою запальничкою, закурив.

— Як чуєшся? — спитав він.

— Добре. А ти?

Стодоля затягнувся цигаркою, вогник освітив його кволу посмішку.

— Міську, не гнівайся, але ліпше буде, коли твій плащ залишиться в мене.

— А то чого? — Місько якимось ураз протверезів.

---

¹ Таксівка — легковий автомобіль.

— Я знаю тих дзядів, що з тобою сидять. Вони відразу розкусять, де ти був. Минулого разу пасок, тепер плащ. Не забагато?

— Правда твоя, — сказав Місько і простягнув плащ Стодолі.

Той узяв його під пахву, знов глибоко зотягнувся.

— І гроші, — сказав він.

Місько хотів скрутити йому дулю. Під самий ніс. Але сказав чемно:

— А ось по кишнях у мене ніхто не нишпорить. Совість не та... у тих дзядів.

— Як знаєш, — сказав Стодоля. — Я за тебе потерпаю. Аби твоя голова не коштувала тих двох тисяч. А грошей у нас буде скільки захочемо.

Він призначив Міськові наступну зустріч через три дні ближче до хутора Подорожчина, і вони попрощалися.

Стодоля сів у таксівку й поїхав, а Місько, спотикаючись, потяг піхотою аж на Семиківці.

На цьому можна було й закінчити звіт про ще одну зустріч Міська з більшовиками. Можна було. Тим більше, що Сірко зварив уже зупку і тепер на ронделі шкварчала така засмажка, дух від якої лоскотав аж у п'ятах.

Та я поставив ще одне запитання. Напевно, дурне, але менше з тим.

— Скажіть, друже Міську, чи не могли б ви назвати номер таксівки, якою більшовики довели вас до Багатківського лісу?

Місько подивився на мене, як вовк на сузір'я Великого Воза.

— Ні, а навіщо? Ніч була. Та й не думав я, що це так важливо. Хоча... коли авто відїхало, я подивився йому вслід і раптом мене шпигнула думка.

— Яка?

Він зам'явся.

— Яка, друже Міську, шпигнула вас думка?

— Я подумав... я подумав, що цього разу Стодоля не спитав мене за Михасю. Чи я бачив її, чи ні. Розумієте?

Я його розумів. Щось уловив і Сірко, бо, помішуючи на ронделі цибульку, він промовив собі під ніс:

— Бідна, бідна Мотря.

4

Я не міг збагнути, чому не озивається провідник Буревій. Чому мовчать його «спеціальні люди»? Уже два місяці Стодоля був серед більшовиків, а ми так безвідповідально зволікали з ліквідацією зрадника. Мені закрадалася крамольна думка, що хтось із наших зверхників був зацікавлений у тому, аби Стодоля ще трохи пожив. Щоб у селах над Стрипою більшовики не робили ніякого руху.

Але зволікати далі не було куди. Місько вже ходив по лезу ножа, він стомився лисичити, стомився брехати, що Буревій ось-ось з'явиться. Його могли розкусити й забучкувати раніше, ніж ми знищимо юду.

Треба було щось робити. Може, мене підштовхнула пригода на хуторі Дворище під вікном у Зоньки, бо я вирішив негайно розшукати Броза. Вийшов на нього через районного референта Безпеки Сулиму, сказавши, що маю надзвичайно цікаві матеріали для слідства. Через два дні Броз зустрівся зі мною біля села Бенева. З ним прийшов Сулима і, звичайно, Змій, який був тінню Броза. Потиснувши йому руку, я відчув на твердій, як подошва, долоні рубці від волокон¹, і мені здалося, що вони після нашої минулої зустрічі істотно погрубшали. Мимоволі

---

¹ Волокна — шнури із сиринці.

придивився до його міцного правого плеча, вигнутого, як кінське сідло. Воно таки було значно вищим за праве.

Я передав Брозові два примірники машинопису і, поки він перечитував Міськові звіти, поговорив з Сулимою. Він мені, як і Змій, подобався, хоч був цілковитою протилежністю здорованя. Низенького зросту, щуплий, сухий, Сулима нагадував стиснуту пружину. У ньому чулася якась прихована сила, яка показує себе лише в потрібну хвилину.

— Що там у вас? — спитав Сулима.

— Тихо, — сказав я.

— Чи надовго?

— Побачимо.

— Як вам тепер без Стодолі?

— Лінія порвана, — сказав я. — Треба ладнати нові зв'язки.

— Так, він умів це робити. Хто б міг подумати, га?

Я відклав свою відповідь до того моменту, поки Броз дочитає звіти.

Він дочитав. Один примірник машинопису мовчки подав Сулимі.

— Дякую, протоколи складено грамотно, — похвалив мене Броз. — Ти можеш працювати в Безпеці.

— Треба кінчати з юдою, — сказав я. — Місько вже весь на нервах. Чого ми чекаємо? Де ті спеціальні люди, про яких говорив провідник Буревій?

— У провідника під рукою цілий край, не район, — відповів Броз. — Можливо, щодо Стодолі в нього є ще якісь плани. А спеціальні люди — це ми. Я, ти, Сулима, Сірко... Де знайти кращих?

— Тоді зробимо це негайно. Поки Місько ще може виманити Стодолю на хутір. Поки йому ще вірять.

— Чому ви не викопали криївку в Рогальського? — спитав Броз. — А раптом Стодоля перевірить?

— Не повинен. Місько сказав йому, що коли хтось захоче це зробити, то викличе підозру і зіпсує всю справу. Лише тоді, коли на хуторі начебто з'явиться провідник Буревій, Стодоля прийде увечері на Подорожчину.

До нашої розмови приєднався Сулима, і ми втрьох виробили детальний план знищення юди. Для цього, як ми вважали, було достатньо, окрім Міська, п'яťох людей. Сулима сказав, що він виділить зі своєї боївки трьох найкращих хлопців, а ще двоє — то, певна річ, я і Сірко. Кому ж, як не нам, прикривати одчаяку Міська, який готовий був здійснити атентат¹ навіть самотужки.

Тепер Місько мав сказати Стодолі, що Буревій буде в новій криївці на хуторі Подорожчина увечері такого-то дня. Нехай Стодоля дає вишняк і кайдани, які Місько надійно заховає на подвір'ї Рогальського, в оборогу чи ще десь. Відтак вони зустрінуться затемна на умовленому місці, і там Місько скаже Стодолі, чи вже Буревій спить у залізі, чи треба ще почекати.

Та якщо все складеться найкращим чином, до того не дійде. У цей час у кущах біля господарства Рогальського лежатимемо ми вдвох із Сірком і будемо пантрувати, коли Місько вийде назустріч Стодолі. Він скаже йому щось приємне, мовляв, Буревій уже в кайданах, а підійшовши ближче, вистрелить у юду з пістолета. Відтак Місько відбіжить убік, ми з Сірком врепіжимо з автоматів по сторожах, які придуть хвостом за Стодолею.

¹ Атентат — убивство чи замах на нього.

Ще троє бойовиків страхуватимуть нас по два боки. Один чатуватиме ліворуч від господарства Рогальського на той випадок, якщо Стодоля відразу не впаде і кинеться тікати до ближніх хат хутора; двоє заляжуть з кулеметом праворуч і переймуть втікача, якщо той побіжить у поле.

Так чи так, а стріляти першими випадало нам із Сірком. Після Міська, звичайно. До того ж Броз доручив нам одну неприємну штуку — відрізати голову зрадника і принести її на впізнання до Броза. Обезголовлений труп, якщо вдасться, десь заховати, щоб його ніхто не знайшов.

На цьому завданні Броз наголосив у присутності Змія, і я побачив, як засвітилися його риб'ячі очі. Так, мабуть, блищали очі кита, коли він, нарешті, вирігнув зі свого черева розкаяного Йону.

Ми ще раз устійнили план атентату, і віднині я мав тримати зв'язок із Сулимою — вчасно повідомити йому число та годину зустрічі Міська зі Стодолею на хуторі Подорожчина.

Коли вже розходилися, Броз відвів мене вбік. Ворухнулася думка, що зараз він запитає, чого я заглядав у чужі вікна на хуторі Дворище. Але Броз сказав:

— Нам катастрофічно бракує слідчих. Лише по справі Стодолі треба допитати кільканадцять людей.

— Свідків?

Він усміхнувся своєю дівочою родимкою.

— Слідство покаже, хто свідок, а хто підсудний.

— І що?

— Ніхто тебе не примусить робити те, чого ти не хочеш. Цінний людський матеріал нам потрібен на всіх ділянках. Але це прохання не лише моє, а й провідника Буревія.

Цінний людський матеріал. Так казали в Організації без найменшого скепсису чи погорди. Це була похвала. Десь насподі свідомості скинувся здогад, кого я муситиму допитати. Але я його відігнав, той здогад. І сказав Брозові, що спершу завершимо атенат, а далі воно покаже.

— Гляди лишень, — застеріг він. — Абись не схибив.

— То треба побажати Міськові.

— І тобі теж, — сказав Броз.

5

За два дні до атентату Місько зустрівся зі Стодолею на мертвому пункті біля Багатківського лісу, і вони пішли на хутір Веселий, що, як і Юзефівка, належав до Микулинецького району. Через назву хутора Місько подумав, що там буде весело. Назирці за ними плелося в сутінках три живі тіні.

Дорогою Стодоля знов вихвалявся, як його шанують більшовики: вони не сунуть носа на Стрипу і, завваж собі, Міську, навіть зустрічі призначають в сусідньому районі.

— Правильно, — сказав Місько. — Бо якби хоч одна військова машина заїхала в наші села, то Буревій не прийшов би на Подорожчину.

Цими словами хитрий Місько хотів застерегти Стодолю, щоб той не здумав післязавтра пертися на хутір з більшовиками. Мовляв, якщо потягнеш за собою гебістську зграю, то бачитимеш Буревія, як свої два вуха.

— Видиш, Міську, у нас тут свій терен, — сказав Стодоля. — Ніхто нікого не чіпає.

— Самі собі пани, — підіграв йому чимраз хитріший та обачніший Місько.

— І Буревія ніхто б не чіпав, але сам винен.

Стодоля сказав, що він хоче тільки одного. Подивитися Буревію в очі й запитати, за що ти, хаме, затявся

мене застрілити, га? Що я тобі лихого зробив, окрім того, що спеціально для тебе налагодив такий пункт зв'язку, де чужа муха не пролетіла? Зачепило, що іноді вип'ю чарку? Та ж я розуму не пропивав! А ти, дяде, раз потяг вишняку і де опинився, га? В моїх руках.

— Ти впевнений, що він прийде сам? — спитав Стодоля.

— Так. Нині одинцем безпечніше, ніж з охороною.

— То правда. — Стодоля озирнувся на трьох шміраків, що тінями коливалися в сутінках. — Одинцем завжди вільніше чуєшся.

Він притишив голос:

— Думаєш, я їх боюся? То три мішки з половою. Захтів би втекти — вони б мене не догнали. Може, спробуємо?

— Не треба, — відмовився хитрий Місько. — Вони нам не заважають.

— Зараз ні. А як піде щось не по-нашому, то ми їм покажемо п'яти.

На хуторі Веселому біля хати, де їх чекали, так само стояла щільна варта. Вікна зсередини були завішені від своїх, бо хто тут ще міг ходити серед такого скупчення більшовиків.

Місько здивувався, що цього разу їх наджидало лише двоє старшин — підполковник Хорсун та лейтенант Свердлов. У гебістів теж були таємниці, які не всім начальникам дозволено знати.

Знову більше говорив Свердлов. Він знав мову, і від того була довірливіша гутірка. Тому підполковник віддав ініціативу лейтенантові.

— Ви на всі сто впевнені, що Буревій прийде? — спитав Свердлов.

— Ні, — відповів Місько. — На дев'яносто дев'ять. Ніде немає певності на всі сто.

— На що ви скидаєте одну соту?

— На те, що Буревій в останній момент щось запідозрить і не захоче йти до криївки.

— Що його може насторожити?

— Близька присутність людей чи навіть однієї підозрілої особи. Я вже не кажу про будь-яке переміщення більшовиків чи їхніх машин. Хутір Подорожчина — дуже тиха місцина.

— Що ви маєте на увазі?

— Маю на увазі те, — сказав Місько, — що там усього чотири хати. Тобто чотири господарства. І собаки добре знають усіх мешканців хутора, мають їх за своїх. Вони ніколи не гавкають.

— Як це — ніколи? — не зрозумів Свердлов. — Собака гавкає від голоду і просто так дзяволить, бо це ж собака.

— Саме так, — сказав Місько. — Дзяволить чи подає голос. Тоді собака стоїть на рівних ногах і тримає високо голову. А коли ви заходите на чиєсь подвір'я, в яку позу він стає?

— Хто?

— Пес.

Свердлов спантеличено подивився на підполковника Хорсуна. Потім перевів погляд на Стодолю.

— Ну, в яку? — Місько переможно дивився на лейтенанта.

— Обичну, — мовив той.

— Ні! — вигукнув Місько. — Пес присідає на задні лапи і тримає голову й шию рівно.

— І що? — спитав лейтенант Свердлов.

— Оце саме тоді собака й гавкає, — пояснив Місько. — Коли бачить або чує чужого.

— А вєдь он прав! — сказав підполковник Хорсун.

— Прав то прав, — погодився Свердлов. — Але до чого це?

— Тільки до того, — сказав Місько, — що, коли Буревій почує гавкіт собак, наша операція провалиться.

— А на нього вони не гавкатимуть?

— Ні, хіба дзвякотітимуть. До того, як він залізе в криївку.

— Я поняв, — сказав лейтенант. — Але ж нам треба буде забрати Буревія! Ви ж не принесете його нам на руках?

— Дасте йому ракетницю, — Місько кивнув на Стодолю, — й отримаєте сигнал, коли приїжджати на все готове.

Лейтенант з підполковником перезирнулися.

— Атлічно! — сказав Хорсун. — Прінімаєцца. Переходім к главному.

Свердлов узяв з лави коричневий шкіряний портфель і обережно виставив з нього на стіл пузату пляшку та невеличкий, може, грамів на двісті флакон. В обох посудинах була темно-червона рідина.

— Добре, — сказав він. — Переходимо до того, від чого на задні лапи падають люди. Мотайте на вус, — звернувся Свердлов до Міська, — бо від цього залежить успіх нашої операції. У великій пляшці маємо чистий вишняк чи, як казала моя бабуся, наливочку, а в маленькій пляшечці та сама вишнівка, тільки з порошком.

Свердлов довго пояснював, як скористатися напоєм, щоб самому не впасти в параліч, а Міська, хоч він цього разу нічого не пив, почав розбирати сміх.

Йому смішно ставало від того, що вишняку не питиме ні провідник Буревій, якого й близько не буде на хуторі Подорожчина, ні тим більше він, Місько, не питиме цієї бридоти, а Свердлов аж із штанів вискакує, так хоче втовкмачити в Міську макітру секрет застосування отруйного вишняку.

— Вам усе ясно? — спитав він у Міська.

— Ясно.

— Справитесь?

— Справлюся.

— Не переплутаєте?

— Не переплутаю.

— А якщо так, то получите!

І тут Міському стало зовсім не смішно, він раптом зрозумів, що його викрили, він провалився, провалив усю операцію — і свою, і їхню, — його кинуло в холодний піт, бо лейтенант Свердлов зненацька вихопив з портфеля кайдани і всією статурою подався до Міська.

— Руки!

Місько мацнув себе за пояс, але там не було гранати, автомат залишив біля стійкового на вході до хати; він кинув оком на кобуру Стодолі — ТТ був застебнутий на фібулу, не вихопиш, Хорсун і Свердлов теж тримали пістолети в кобурах засупонені, опечатані, не було в бідного Міська жодного виходу, хоч розженися та дурною макітрою сі влупи до стіни, і ще сто думок обпекло Міську голову, заки він зрозумів, що лейтенант Свердлов зодягає на його руки кайдани не для того, щоб заарештувати, а тільки хоче показати Міському, як вони діють, тоті кайдани, як ними користуватися, як вони защібаються над п'ястуками.

Коли Місько це зрозумів, йому попустило, але кров відпливла з лица і він сидів блідий, як сама блідота.

— Руки! — сказав лейтенант Свердлов. — Дайте ваші руки, я хочу вам показати, як надівають наручники.

Місько простягнув йому обидві руки, кайдани, клацнувши, замкнулися вище п'ястуків, але це вже скидалося на дитячу забавку, там не було чого вчитися, та й навіщо це Міському здалося, якщо він не збирався ні на кого зодягати кайдани, ні на провідника Буревія, який не відомо, де нині був, ні тим паче на себе.

На цьому місці я прийняв руки з клавіш машинки й хотів поставити Міському одне каверзне запитання, але почув не свій, а чужий голос:

— Горить, горить Батурин, отченьку.

Це озався Сірко, який лежав на прічах із «Мазепою» на грудях.

Я суворо поглянув на Сірка, дивуючись, як це він не встряв у розмову, коли Місько розповідав про тонку натуру та поведінку собак.

— Не заважай! — сказав я і знов звернувся до Міська: — А поясніть-но мені, чому ви раніше не казали, що, перш ніж зайти до хати, залишали свою зброю біля стійкового?

— Я гадав, що це й так зрозуміло.

Тоді я поставив своє каверзне запитання:

— А чи цікавилися підполковник Хорсун, лейтенант Свердлов або Стодоля новою криївкою, яку ви мали викопати для провідника Буревія?

— Ні, за неї мене більше ніхто не питав.

— Дивно. Ви ж її так і не викопали. Хоча друг Сірко, як і я, готові були вам допомогти.

— Горить, горить Батурин, отченьку, — пробурмотів Сірко.

— Як ви гадаєте, чому вони не цікавилися цим важливим питанням?

— Вони мені довіряють, — сказав Місько.

— Чим же ви заслужили таку довіру більшовиків?

— Не знаю. Самому смішно.

— Що ж тут смішного?

— Те, що Стодоля мені більше вірить, ніж своєму братові Суму чи Дзідзю. До речі! — Місько підняв угору вказівний палець на знак особливої уваги. — Цю брашку треба заарештувати того-таки вечора, коли ми зліквідуємо Стодолю. Бо, дізнавшись про атентат, вони відразу втечуть.

— Слушно, — сказав я, але змовчав про те, що бойовики Сулими вже готові схопити Сума і Дзідзя, лишень чекають сигналу. Те саме спіткало б і Гака, який став провокатором, але він шез бозна-куди.

— Он Гак уже втік! — вгадав мою думку Місько.

— Ви впевнені, що Сум і Дзідзьо завербовані Стодолею?

— На дев'яносто дев'ять. Щодо одної сотої покаже слідство.

— Звідки така тверда впевненість?

— Сум і Дзідзьо, не криючись, вештаються селами. Відколи стало тихо й немає засідок, вони п'ють, гуляють, ходять по весіллях та хрестинах. Це вже не революціонери, а музики.

— Горить, горить Батурина, отченьку, — зітхнув Сірко.

— Слухай, Мазепо! — гукнув я до нього. — Там ще лишилася фасольова зупка?

6

І ось настав той день, коли провідник Буревій начебто мав прийти на хутір Подорожчина, де Місько підпоїть його струеним вишняком і зодягне на руки кайдани. День цей для нас усіх був непростий, а для нього й поготів. Місько добряче перехвилювався, водячи за ніс більшовиків у їхньому лігві, й ось нарешті зближався момент, заради якого він два місяці ходив по лезу ножа. Його стан можна було зрозуміти.

Ще вранці я помітив, що Місько, як каже Сірко, «якийсь не такий». Після молитви ми сіли снідати, а йому нічого не лізло в горлянку. Був блідий, час від часу чухмарив свою кудлату голову, наче там у нього знов завелася нендза, якої ми позбулися ще навесні. Я згадав, як Місько колись нам доводив, що воші з'являються у людей не від бруду, не від браку гігієни, а від біди. Як тільки війна, в'язниця чи ще яке горе — вони вже тут. «Мені ще бабця мої казали, що нендза — вісник біди», — сумно кивав кудлатою головою Місько, і ніхто йому не перечив.

На хутір ми мали підступити затемна, за годину до того, як Стодоля прийде на зустріч із Міськом біля господарства Рогальського.

Удень перечистили зброю, перевірили амуніцію. Місько двічі розібрав і зібрав свого «вальтера», щоб

ніде не лишилося порошинки. Витяг із магазина вісім набоїв, зважив їх на долоні і знов заплішив у гнізда. Взагалі-то Місько мав би зробити один лише постріл, але треба бути готовим до всього. Ще не відомо, як поведуться більшовики.

Під землею час спливає набагато повільніше, ніж при білому дні. Стрілки на моєму німецькому трофейному дзигарику «Ruhla» ледь видніли під склом, померезаним павутиною тріщин, і я вже кілька разів прикладав його до вуха: чи не зупинився?

Попросив Сірка почитати вголос «Мазепу», але нам те читання гумору не піддало. Місько не міг сидіти на місці, а в рукавичці не дуже розходишся. Три дрібні кроки туди, три назад — оце і все ходіння.

Але й найповільніший час має свою межу.

Ми втрьох — Місько, Сірко і я — спершу пішли на збірку, де за кілометр від хутора мали зустрітися з бойовиками Сулими. Там була літня обора для худоби, яка пустувала, але поруч стояла стара буда під соломою. Ми підійшли до неї, заглянули всередину — нікого.

Свіжий вечір пах ранньою осінню. Швидко темніло небо, де-не-де з'являлися перші бліді зірочки.

— Сідаймо, ясновельможне панство, — припросив нас друг Сірко, який останнім часом постійно зривався на старосвітські манери часів Івана Мазепи. — Відпочинемо, поки генеральний хорунжий Сулима пришле нам підмогу.

Ми з Сірком вместилися в буді на соломі, а Місько і бровою не повів у наш бік. Ніби оглух. Він нервово поглядав десь у поле, позирав на годинник, переживав, що найкращі три хлопці Сулими запізнюються або й взагалі не прийдуть.

Ясновельможному панству в буді на соломі сиділося непогано. Довкола було так тихо, що я чув, як у Сірковій голові гомонить Полтавська битва. Але мене більше непокоїв Місько. Я ніколи не бачив його таким намагніченим. Ще недавно він готовий був сам зліквідувати Стодолю, а тут, бач, занервував.

— Міську, тобі там не зимно? — спитав я, аби переконатися, чи йому не відібрало мову.

— Зимно, — сухо озвався Місько. — Вечори вже холодні.

— Треба було зодягати кунтуші, — сказав зануда Сірко, наче він був під Полтавою. — Може, нам до ранку доведеться лежати на холодній землі.

— Ви можете помовчати? — дорікнув нам Місько. — Не чуємо, як хтось надійде.

— Гуляй, душа, без кунтуша, — пошепки мовив Сірко.

Знов запала тиша. Чомусь не сюрчали навіть усюдисущі цвіркуни. Не озивалася жодна нічна пташка. Потім я почув дивний звук — так ніби в Сірковому черепку тихо-тихесенько зарипіло кінське сідло під Карлом XII. Ні, то Сірко жував соломину.

І знов я вловив незнайомий звук. Цього разу десь далеченько. Там чікала якась нічна пташка. Місько підняв голову, нашорошив вуха і раптом так само зачікав, як та самотня пташина. Невдовзі ми почули, що до нас хтось іде. Із сутінок впливло три постаті. Три найкращі хлопці Сулими, серед яких я з великим подивом упізнав і самого Сулиму. Це мене підбадьорило.

Ми тихо привіталися, і Сулима сказав, що Броз попросив його покерувати операцією. Із прийшлих я ще впізнав Вербу, а третій назвався Сомом. Мабуть, тому, що мав тонкі вуса. Сом прийшов із ручним кулеметом.

Ми зайшли в буду. Сулима закурив, ховаючи вогник цигарки в рукав. Він сказав, що після атентату ми також відійдемо до цієї буди, на місце збірки. Якщо нам доведеться розсіятися, то щоб кожен одразу вертався сюди.

— Ви не забули, що вам доручив Броз? — спитав він.

— Ні, — сказав я. — Кинджал і торбу ми прихопили.

— Де думаєте заховати обезголовлений труп?

— Там недалечко є стара занедбана студня¹.

— Не засипана? Ви перевірили?

— Так.

— Не забудьте забрати планшет і все, що буде в кишенях.

— Звісно.

— Нам пора вирушати, — сказав Місько. — Стодоля завжди приходиться раніше.

— Встигнемо, — заспокоїв його Сулима і закурив ще одну цигарку. — Маємо цілу годину.

— Ще треба зайняти становища, — переступав з ноги на ногу Місько. — Я мушу вам їх показати.

— Хвилинна справа, — сказав Сулима.

— Легко сказати, — огризнувся Місько.

— За все відповідаю я.

Мені не сподобався цей зверхній тон Сулими. Відповідальність лежала на всіх нас. Сірко тут мав би щось вставити про Мазепу і Карла XII, але він змовчав.

Сулима докурив, пучками пальців здушив недопалок і заховав під солому.

— Рушили!

Попереду йшов Місько, випереджаючи нас на кільканадцять метрів. Хоч місяць нам не світив, але

¹ Студня — криниця.

я добре бачив, як Місько час від часу лапав себе за праву кишеню, де лежав «вальтер». Замість місяця нам присвічували зірки, які вже побільшали, і я набачив Великого Вожа, що стояв якраз над хутором Подорожчина дишлем до Багатківського лісу.

Хвилин за п'ятнадцять підійшли до крайнього господарства, де жила родина Рогальського. Терен був вигідний тим, що тут росли густі кущі свербивусу¹ і глоду — зручне місце для засідки.

Зайняли становища так, як планували ще з Брозом. Ближче до того місця, де Місько мав піджидати Стодолю, залягли ми з Сірком. По лівий бік від садиби Рогальського причаївся Верба, а праворуч, від поля, метрів за сто від нас, заховалися Сулима й Сом із кулеметом.

Потяглися довгі хвилини вичікування. Ми з Сірком лежали майже поруч, але понабирали в рот води. Інакше я б його запитав, хто це там у «Мазепі» казав, що чекання бою завжди тяжче за сам бій.

Великий Віз недавно стояв над хутором, а тепер, коли ми тут, він уже зупинився над лісом. Помиляється той, хто думає, що цей Віз не їздить. До лісу від хутора було з півкілометра, і він переїхав туди на двох колесах-зірках, показуючи дишлем на місце нашої збірки.

Не рухаючись, ми трохи померзли, і я подумав, що кунтуші чи бодай сірі свитки нам не зашкодили б. Крім того, мені муляв кинджал-запоясник, якого я вже давно не носив, а цього разу мусив узяти через мало-зрозумілу забаганку Броза. Хоча що тут розуміти? Броз доконечно не вірив нікому. Чесно кажучи, мені ще не доводилося обезголовлювати трупи, і я погано

¹ Свербивус — шпшшина.

собі уявляв, як воно робиться. Мабуть, живому ворогові легше відтяти довбешку, ніж мертвому, тим більше, коли та голова ще недавно говорила з тобою, приязно усміхалася, і в ній було стільки однакових з тобою думок, сподівань, присягань, молитов. Важко? А ти подумай у ту хвилину про занапашених цією головою провідників Корнила і Шаха, командира Бондаренка, друга Пластуна, Голенка, Шпака, Сокола, Лозу і ту дівчину, яка сама собі перерізала горло бритвою. Подумай...

Он же вона, та голова! Стодоля вийшов із-за кущів, і я впізнав його пружну, трохи розхитану ходу, хоч мав він незвичну для мене зовнішність. Подбав, сучий син, і про кунтуш — на ньому була куфайка з погонями, чоботи, райтки, а голову, яку я мав відрізати, прикривав високий гебістський кашкет. Він сторожко повів носом в один бік, у другий, і тоді я почув, як десь недалеко стиха кашлянув Місько.

Стодоля теж кахикнув неголосно, і вони поволі пішли один одному назустріч.

— Є? — спитав ще на відстані Стодоля.

— Є, — відповів Місько.

— Сам?

— Сам-один.

— Заснув?

— Так.

Місько вихопив пістолет і вистрілив йому в груди. Тієї ж миті відскочив убік, сховавшись за кущ свербивусу. Стодоля зігнувся і впав.

Одночасно з поля в наш бік посипалися стріли. Від лісу вдарило світло рефлекторів, завили двигуни автомобілів. Ми зрозуміли, що більшовики підготувалися до цієї зустрічі не згірше за нас.

Праворуч затарабанив кулемет Сом, по лівий бік ударив вогнем Верба. Ми з Сірком теж сипнули з автоматів у напрямку поля, звідки почали стрілянину більшовики.

Машини швидко наближалися, сліпили фарами очі. Не можна було гаяти ні секунди. Сірком ще випустив серію зі свого дзвінкого «шмайсера», і ми побігли забрати труп Стодолі. Тут нас приголомшила ще одна несподіванка. Трупа не було. Очевидно, Стодоля не сконав від рани, а після того, як упав, зібрався на силі й кудись відійшов чи відповз.

Не видно було й Міська. Ми з Сірком розгублено кліпали очима, потужні рефлектори світили чимраз ближче. Добре, що Сом з кулеметом, Сулима та Верба стримували їх вогнем, бо ми б там не протрималися ані хвилини.

— Міську! — крикнув я. — Міську, ти де?

Він не озивався.

Більшовики з поля підсувалися ближче. Сірком знов урепіжив по них зі «шмайсера» і в розпачі закричав:

— Хлопці, до переду! Ми їх тут всіх покладемо!

— Міську! — гукав я.

З машин шугнули вгору ракети, освітили поле й наші куці.

— Міську!

Треба було мершій відходити, а його не було. Ніхто не озивався. Від Стодолі теж не було і знаку.

— Цофаєм! — крикнув я до Сірка, і тепер перед нами була лише одна дорога. До обори, на місце збірки, яке призначив нам Сулима.

Ні кулемета Сом, ні автомата Верби вже не було чути. Ми з Сірком мусили тікати звідтам чимдуж, щоб не привести за собою куфайників до обори. Але,

відбігши метрів на триста, ще залягли в бур'янах і вдивлялися в поле, по якому металося світло фар. У тому світлі побачили, що більшовики йдуть через поле розстрільною. Одна машина під'їхала до місця атентату й освітила кущі, в яких ми недавно сиділи.

Того, що хтіли, ми ніде не побачили.

— Може, він уже там? — Сірко показав очима в той бік, де після атентату мали зібратися всі.

— Може, — сказав я.

Але надія була квола.

Ми нахильці пішли до обори. Коли світло фар било в наш бік, ми падали на землю й чекали, поки машина розвернеться.

Біля солом'яної буди застали Сулиму, Сома й Вербу.

Три найкращі бойовики Сулими, якщо до них зачислити і його самого, з надією дивилися на нас. Не побачивши в моїх руках торби з головою Стодоли, Сулима все зрозумів. Ні, не все. Він ще не знав найгіршого. Я доповів йому про перебіг невдалого атентату: Стодоля з місця замаху щез, Місько теж невідомо куди подівся.

— Чорт! — заскрипів зубами Сулима. — Шляк би вас витрафив! Якась вистава, а не ліквідація!

Ми з Сірком опустили голови, ніби були винуватцями в тому, що все так сталося.

— Слухай! — раптом скрикнув Сулима. — То виходить, що Місько теж є агентом? Може, він стріляв сліпим набоем¹?

— Не знаю, — сказав я.

— «Не знаю», — перекривив він. — А що ти знаєш? Може, тебе теж взяти на слідство?

¹ Сліпий набій — холостий патрон.

— Беріть, — відповів я. — Але давайте ще почекаємо. Раптом він прийде.

Сулима зайшов у буду й закурив. Сом із Вербою перезирнулися: здається, вони так і не зрозуміли, що сталося.

Ми з Сірком вдивлялися в ніч, ловлячи кожен звук. Не вірилося, що Місько є агентом. Але він не приходив. Ми бачили тільки далекі відсвіти фар у полі та біля хутора Подорожчина.

— Чорт! Чорт! — Сулима бив себе кулаками по колінах і курив цигарку за цигаркою.

Його найкращі бойовики Сом і Верба відмовчувалися. Коли провідник не в гуморі, ліпше мовчати.

Я не знав, що й думати. Знов і знов поновлював у пам'яті ту картину. «Є? — Є. — Сам? — Сам-один. — Заснув? — Так». Місько стріляє, відскакує, як і домовлялися, вбік, Стодоля, зігнувшись, падає. Що не так?

Та враз мені розвиднилося в голові і я обернувся до Сулими:

— А якщо Місько — агент, то кого вони там шукають на полі?

— Нас, — спокійно відповів Сулима.

— Нас? — на якийсь час мені відібрало тям: як це так — ми тут, а вони шукають нас там.

— Саме так, — сказав Сулима. — Шукають убитих чи поранених.

Його зовсім не зацікавила моя думка. Сулима був стурбований тим, що операція провалилася, завдання не виконано. Він би зрозумів невдачу, якби Стодоля не з'явився на зустріч чи прийшов відразу з галайстрою більшовиків. А якщо все відбулося за планом, якщо Місько стріляв уприпул і Стодоля впав, то де вони обидва пропали? Куди побіг живий

і де подівся мертвий? Кого шукали більшовики на місці атентату?

Було над чим сушити голову. Уже машини перестали освітлювати поле, а Місько так і не явився. Сулима сказав, що можна розходитися. Йому з Вербою і Сомом час вирушати, дорога неблизька. Він підійшов до мене, хотів щось сказати, аж тут ми всі разом повернули голови в бік хутора.

Там вирувало таке полум'я, що мені спершу здалося, ніби горить ліс. Та потім ми побачили, що то палає садиба Рогальського — хата, стодола, шопа, оборіг. Заграва охопила все небо, поглинувши зорі й Великого Воза. Ми чули гуготіння полум'я, тріск, людські крики і гвалт. Червоні відсвіти діставали наших облич, на яких відбивалася моторош нічної пожежі. Нараз перед нами освітився весь простір аж до хутора, але ми вже не мали надії когось побачити. Сягнувши своєї вершини, вогонь почав осідати, вряди-годи викидаючи вгору червоні віхті.

Сулима відкликав мене убік і призначив зустріч на тому пункті, де ми раніше зустрічалися з Брозом. «Невже візьмуть на слідство?» — подумав я. А чому ні? Якщо не розгледів у Міськові агента, то, може, й у самого рило в пір'ї? Логіка тут проста.

Полум'я осіло, але над Подорожчиною тремтіла багряна заграва.

— Варфоломійська ніч, — сказав Сулима.

Холодно попрощавшись, він з Вербою і Сомом пішов, а ми з Сірком ще довго стояли на тому місці, як бідні погорільці, котрим немає куди йти. Воно, властиво, так і було. Якщо пристати на думку, що Місько перекинувся до більшовиків, то як нам повертатися до своєї криївки?

— Горить Батурин, отченьку, — сказав я, але Сірко мене не чув.

— Не вірю, — похитав він головою. — Не міг Місько зрадити. Якби так, то більшовики раніше влаштували б засідку в кущах і почали б стріляти, коли ми підійшли до хутора. Кому потрібна була ця вистава зі Стодолею? Для чого підходив агент до агента? Щоб потрапити під наші кулі?

Я про це також думав, та все одно цілковитої певності не було. «Ніде немає певності на всі сто», — саме так сказав Місько лейтенантові Свердлову.

— Мені теж не віриться, — сказав я. — Щось тут не так. Але розумієш, Сірку, можна не вірити в чиюсь зраду, та це ще не означатиме, що ти йому віриш до кінця.

Сірко зиркнув на мене з насторогою.

— Ти не можеш говорити простіше?

— Маймо терпіння, — мовив я. — Якщо в мішку є шило, то рано чи пізно воно себе покаже.

— Ти як хочеш, а я повертаюся в нашу криївку, — сказав Сірко. — Може, й Місько туди прийде.

— Дай Бог, щоб він прийшов туди... сам.

Я зумисне розпалював Сірка, щоб він підкинув мені нових аргументів на користь Міська. Сумнів — важка гризота, я мусив його позбутися.

Сірко мовчав.

— Ти помітив, що Місько цілий день був сам не свій? — спитав я.

— Передчуття, — сказав Сірко. — Його напосіло лихе передчуття. Хіба ти не знаєш, що так буває?

— Думаєш, він упав?

— Скорше за все. Але якщо ти не віриш, то я тобі покажу.

Тепер уже я з підозрою витріщився на Сірка, наче він намірився показати мені загиблого Міська. Натомість Сірко поліз у кишеню, дістав якусь дрібну річ і поклав її на долоню. Я чомусь спершу подумав, що то зблиснула луска¹, може, навіть від сліпого набою, та потім побачив, що ні. На Сірковій долоні лежала жовта обручка. Вона була невеличкого калібру, на жіночий палець.

— Що це?

— Сьогодні вдень мені дав її Місько.

— Для чого?

— Попросив передати одній дівчині, коли з ним щось станеться.

— Нареченій?

— Виходить, так.

— Золота? — спитав я.

— А яка ж!

— Де ж він її взяв?

— Купив. Мабуть, за ті гроші, що йому дав Хорсун.

— Чого ж він нічого про це не казав, коли ми склали звіт?

Сірко знизав плечима.

— Видно, є в людей і таке, що не влазить до протоколу, — чи то повчально, чи з докором сказав він. — Є ж справи сердечні.

Тут Сірко помилявся. До протоколу вміщуються ще інтимніші зізнання, але в цьому я переконаюся трохи пізніше.

Золота обручка на мене справила враження. Я вирішив, що маю право на ризик, і пішов із Сірком до нашої криївки, яку оберігали колючі зарості чорто-

---

¹ Луска — стріляна гільза.

полоху. Якби зараз на моєму місці був Броз, він, напевно, прочитав би уголос рядки з Сосюриної балади про розстріляного офіцера: «Кров — у щоки, кров — у скроні... Сніг... і тіні лав... На простягнуену долоню перстень я поклав...»

Але це вже була інтимна лірика, яка справді не влягалася до протоколу.

Мене цікавило інше, і я чекав, що Сірко про це скаже сам. Та він, скурвий син, мовчав цілу дорогу. Ми вже перейшли міст, поминули Семиківці, і тут я не витримав, запитав:

— Хто його дівчина?

— Хіба ти не знаєш? — Сірко повернув до мене здивоване обличчя і зупинився. — Як? Ти не знаєш, хто Міськова дівчина?

— Ні. Мене мало цікавлять чийсь справи сердечні, — відповів я його ж словами. — А тепер хотілося б знати.

Сірко подивився на мене по-собачому довірливо і прохально.

— Пообіцяй мені, що це не змінить твоєї думки про Міська.

— Чого б це?

— Обіцяєш?

— Друже Сірку, — стримано сказав я. — Перестань крутити хвостом. Нам з тобою пливти в одному човні. Хто вона?

— Марійка, — сказав він.

— Яка Марійка?

— Василева сестра.

— Якого Василя? — спитав я, хоч гострий здогад випередив моє запитання.

— Стодолі, — сказав Сірко.

7

Потім ми дізналися, що більшовики ще й удень ходили тим полем, когось шукали. Кого? Стодолю? Міська? Чи обох разом?

Вранці на ближні села наїхало кілька сотень облавників. Трусили Багатківці, Ішків, Семиківці, Соснів, Денисів. Тероризували хутори. Тут і там прокотилися ревізії, арешти. Знов, як і раніше, людей проводили повз сільраду, з якої хтось дивився через вікно й показував, кого заарештовувати. Багатьох одразу брали на Сибір, декого везли до тернопільської катівні ГБ на допити.

Я думав, що в сільраді міг сидіти Гак, вуйко Стодолі, який був завербований, але ніде не давався чути, нікому не показувався на очі.

Розкрили кілька старих криївок, у яких, на щастя, ніхто не сидів. Більшовики навіть не приховували, що криївки всипані: приїжджали на подвір'я, вимірювали відстані й одразу починали копати.

Уночі з Багатківець проривався кущовий Кум із двома бойовиками. Наскочили на засідку. Тяжко поранений, Кум підірвав гранатою себе і двох шміраків, які намагалися схопити його живим. Бойовик Береза теж упав, а другий — Івасик — прорвався. Його доганяли танкеткою, взявши на фари, як зайця, але він утік.

Удень знайшли порожню криївку, в якій переховувався Кум зі своїми двома хлопцями. Івасик казав, що, окрім них, про цю криївку ніхто не знав.

Про нашу з Сірком знав Місько, але криївочка під будяками вистояла. Хоча в найближчих до нас Семиківцях перетрясли кожну хату. Чомусь обминули Раковець — може, тому, що з цього села був Стодоля. Виходило так, що він лишився живий, бо хто б це зважав на мертвого?

Загадок було доста. Вціліла також криївка братів Юрів, про яку знав Стодоля. Ми мали гріх припустити, що Юри теж завербовані. Поводилися вони звільна, теж не минали весіль та хрестин. Місько сказав би, що це вже не революціонери, а музики. Одначе пізніше виявилось, що ми помилялися. Коли згодом, уже по облаві, криївку Юрів накрили, ці «музики» дали більшовикам тригодинний бій, після чого підірвали себе гранатами.

Але я собі думав, що братів Юрів видав не Стодоля. Бо чого б він зволікав так довго, а не зробив цього раніше? Окрім криївок Кума і Юрів, більшовики знаходили тільки старі сховки, у яких давно ніхто не сидів. Деякі були вже розвалені або засипані. Це наводило на думку, що котрийсь із перебіжчиків намагається вихляти: хоче і перед совітами вислужитися, і не здавати колишніх братів по зброї. Але таку польку на два боки довго не потанцюєш, тут або — або.

Наша Безпека теж не сиділа на місці. Ще тієї ночі, коли ми мали зліквідувати Стодолю, було заарештовано його брата Сума і Дзідзя. Потім взяли наречену Стодолі Михасю. Його молодшу сестру Марійку з певних міркувань вирішили поки що не чіпати («на простягнену долоню перстень я поклав»).

Під час зустрічі з Брозом я нічого не сказав йому про золоту обручку, щоб не кидати ще більшу підозру на Міська. Якби він був агентом, то нашу з Сірком кривку під чортополохом знайшли б відразу після Варфоломіївської ночі.

— Пам'ятаєш, що ти обіцяв Буревієві? — спитав мене Броз.

Я здогадався, до чого він хилить, але вдав, що забув.

— Ти про що?

— Коли забракне людей крутого замісу і цього потребуватиме Організація, ти обіцяв перейти в СБ. Пам'ятаєш?

— Ну, — сказав я. — Що треба?

— Тебе призначено слідчим. Почнеш із переслухання свідків у справі Стодолі.

— Тільки свідків?

— На першій стадії — так. Знаю, що маєш м'яке серце, — Броз по-дружньому всміхнувся мені чорненькою родимкою. — Тому даємо тобі легшу ділянку роботи, де не треба застосовувати методи третього ступеня¹. Будеш їх допитувати, вдаючи шляхетного пана.

— Я так розумію, друже провідник, — перейшов я на офіційний тон, — що мені доведеться допитати Марійку?

— Спершу Михасю, — сказав він.

Ну, звісно. Брозіві не з руки було допитувати дівчину, в яку він колись закохався, а вона віддала перевагу іншому. Не годилося йому це робити і з огляду на упередженість. Броз добре знав приписи Служби Безпеки і не збирався їх порушувати. Хоча я був певен, що йому дуже хотілося б відверто поговорити

¹ Допит із застосуванням тортур.

з друкаркою Струма і навіть самого Лемеша, котру він зустрів два роки тому під псевдом Волошка, та виявилось, не для нього розквітала ця квітка. Тепер зрозумілим було б його запитання: ну, і на кого ж ви мене проміняли, подруго Волошко?

Броз сказав, що я мушу перейти до нової криївки, спеціально облаштованої для такої роботи. Далі опинатися не годилося, і я, будучи «цінним людським матеріалом» для Організації, дав згоду. Шкода було розлучатися з Сірком, та я мав надію, що невдовзі заберу його до себе в боївку СБ.

— Підеш? — спитав я.

Він подивився на мене довірливо й віддано, як може дивитися лише вірний пес.

— Я піду скрізь, куди покличе Організація, — сказав Сірко.

— Якщо маєш на прикметі доброго хлопця, можеш узяти його до нашої криївки, — порадив я. — Самому важко.

— Будем видіти.

Ми обумовили з ним запасний пункт зв'язку — ближче до села Бенева, а також місце, де можна лишити записку, і я взяв наплічник.

— Бувай.

Ми подивилися один на одного, і наплічник випав у мене з руки. Я міцно обняв Сірка, відчуваючи під своїми долонями його худесеньку спину, гострі лопатки.

— Пробач, — мовив я.

— За що?

— Що лишаю тебе самого.

— Хіба ж я дитина?

Я силувано всміхнувся, кивнув.

— Як захочеш фасольової зупки, приходь, — сказав Сірко.

Я підняв наплічник, а в другу руку взяв ще одну дуже важливу ношу — друкарську машинку. Спакував її в ту торбину, в якій мав принести Бронзові голову Стодолі. Виліз нагору, набрав повні груди холодного нічного повітря, аж запаморочилася голова. Трохи постояв, поки очі звикнуть до темряви.

Нависала така чорна ніч, що я не бачив неба над головою. Не було ні місяця, ні блідої зірочки. Мій Великий Віз згорів над хутором Подорожчина.

Але хай буде так, цього разу п'ятьма мені допоможе. Минув той час, коли над Стрипою не було ворожих залог і засідок, коли ми спокійно переходили навіть мости у Семиківцях і Соснові. Тепер я мусять шукати броду через Стрипу і темрява буде мені за вірну подругу.

Я старанно замаскував вхід до криївки і, зачіпаючись рукавами за колючий чортополох, потяг на Маловоди.

8

Р. 31¹.

ПРОТОКОЛ ДОПИТУ

Михайлина Стасів (друге ім'я Софія, кличуть Михася), дочка Штефана та Єлизавети з Прокопишиних, народилася 7. XI. 1926 р. в с. Божиків Бережанського району Тернопільської області, українка, освіта — сім класів гімназії, з родини рільників, незаміжня (наречена Василя Мандзюка — Стодолі). Член ОУН від 1941 р., псевдо Черешня, Волошка. Агентка УМГБ від серпня 1947 р.

Такою була обов'язкова «шапка» до мого переслухання Михасі, яку я теж знав з 1945 року. Перед допитом Броз дав мені деякі напучення, зокрема і формулювання «агентка УМГБ від серпня 1947 р.». Я зробив принципове зауваження: мовляв, ми ще не знаємо, чи Михася агентка, чи ні, це мусить підтвердити слідство.

---

¹ Р. 31 — код приналежності до Служби Безпеки.

Броз поблажливо всміхнувся на моє м'якосердя і сказав, що, коли це не буде доведено, ми зробимо об'єктивні висновки і знімемо звинувачення. Але не треба бути лемішкою, наголосив він, у кожному допиті все вирішує наступальність, суворий вимогливий тон і несподівані запитання, які виводять допитуваного з рівноваги, руйнують його заздалегідь побудовану систему захисту. Від уміння ставити неочікувані, каверзні запитання залежить успіх справи.

— Наприклад?

— Ти це вмієш! — наполягав він. — Не придурюйся.

— І все-таки?

— Наприклад, запитай, коли вона почала з ним спати.

— Це суттєво?

— Надзвичайно, — сказав Броз. — Не менш суттєво, ніж те, коли вони вперше зустрілися після того, як Стодоля став агентом. Чому, дізнавшись, що він живий, подруга Волошка не повідомила про це комусь із членів Організації?

— А може, після того вони не стрічалися?

— Такого не може бути.

— Звідки така певність?

— Коли прийшли її заарештовувати, вона вискочила через вікно і хотіла втекти. Добре, що у Змія довгі ноги.

— Он як!

Я уявив, як бідна Михася шодуху біжить городами, а їй навздогін спокійно, не поспішаючи, широчезним кроком ступає Змій. «Стривай, дитинко, є розмова», — лагідно каже він, і від посмішки тремтить його верхня губа над кривим зубом. Як у неї ще тоді не луснуло серце?

Однак я побачив не таку нещасну дівчину, як мені думалося. Хоч кажуть, що радість красить людину, а нещастя сушить, — це не про Михасю. Сині очі на смаглявому виду — то така, розумієте, рідкість, яка може вивести з рівноваги швидше, ніж каверзне запитання. І вже вивела не одного. У неї була збіса красива шия, теж смагла, як липовий мед, і від того білі пацьорки¹ на гладесенькій шкірі здавалися чистими перлами з далеких недосяжних морів. У короткій, майже хлопчачій зачісці, що в'юнилась темним шовком, теж було щось викличне і зухвале. На такі зачіски свого часу запровадили моду гонорові дівчата зі спортивного товариства «Сокіл».

Мені випало працювати з Михасею в дуже зручній криївці, більше схожій на бункер, — на дві кімнати. Перша з них була всуціль обшита дошками й вибілена вапном. По один бік, під глухою стіною, кріпилося двоє відкидних пріч, по другий — ще один лежак, лава, стіл із неструганих дощок та два грубих стільці. У куті гніздилася залізна піч із виведеним угору комином, схожим на зморшкувату шию змія Горинича. Надворі стояли ще теплі осінні дні, піч не топилася, на ній біля шиї Горинича лежали легенькі, зручні для вжитку кайданки, якщо можна так висловитися про в'язничне знаряддя. У протилежному кутку чи, певніше сказати, на покуті висів образок Божої Матері, вишитий синьою і золотою заповочтю. Подарунок чиєїсь матері, дружини, сестри чи коханої.

Друга кімната, до якої вів чималий, метрів на три, перехід, мала радше господарче призначення, де, крім

---

¹ Пацьорки — намисто.

кухонного начиння та харчових запасів, стояли два бідони з нафтою, діжка з водою і, що мене здивувало, навіть старенький ровер. Потішив чималий міх із кукурудзяною крупкою, бо я любив кулешу і вмів її готувати не згірше за добру господиню.

Лівобіч земляного коридору відкривалася ще одна темна пройма, яка вела до виходку¹.

На моєму робочому столі горіла нафтова лампа, друкарська машинка «Ундервуд» стояла на повстятій підстилці, бо то тільки дятел може собі вистукати де й коли йому заманеться, а цокіт машинки в криївці мав бути приглушений. За тими-таки правилами конспірації дозволялося друкувати тільки вночі, але нам під землею не було особливої різниці, де ніч, а де білий день, бо ми й так повсякчас працювали при лампі. Праворуч від машинки напихати лежав стосик цигаркового паперу та фіолетових кальок, які тут підлягали особливому контролю. Я закладав у машинку щораз по сім аркушів.

Протилежна половина стола була голою, на ній могли лежати хіба що руки допитуваного, як лежали зараз тонкі кисті Михасі. Її красиві руки не видавали хвилювання, пальці не тремтіли, як то властиво людям, що чують за собою провину і намагаються її приховати.

— Розкажіть, подруго Волошко, про своє життя до серпня цього літа, — чемно попросив я згідно з порядком протокольного переслухання. — Не поспішайте, часу маємо доста.

Біографія Михасі була багато в чому типовою для наших найкращих дівчат, у чомусь навіть взірцевою.

¹ Виходок — вбиральня.

Ще не мала й семи років, як пішла до народної школи, де навчалася на відмінно. Перед війною вступила до Бережанської гімназії. За перших більшовиків закінчила там п'ятий і шостий класи. Восени 41-го вступила до Юнацтва ОУН, зорганізувала у своєму селі осередок юначок. Належала до товариства «Сокіл», мала тоді псевдо Черешня. Проходила ідеологічний, санітарний і почасти військовий вишкіл.

Через війну навчалася з перервами, тому сім класів гімназії закінчила навесні 1944-го. Тоді й пішла працювати машиністкою до провідника Струма, який призначив подругу Черешню окружною господарчою жіночої референтури. Згодом цю сітку ліквідували. У травні 1945-го вона познайомилася зі Стодолею.

На цьому місці Михася могла б запитати, чи пам'ятаю я той день. Я пам'ятав. Нас тоді біля неї було троє. «В день такий на землі розцвітає весна і тремтить од солодкої муки». Але Михася не запитала; мені здалося, що той день більше хвилює мене, ніж її.

Спершу Стодоля їй не сподобався. Здавався зарозумілим і гордим. А потім вона відчула у ньому якусь особливу силу.

— Яку? — спитав я.

— Розумієте... — Михася так подивилася на мене своїми синющими очима, що я насилу витримав її погляд. — Він ясно бачив мету. Усі говорили про вільну Україну, але рідко хто уявляв, якою вона має бути. Ну, заможною, ну, квітучою... Василько бачив її по-своєму. Бачив її своєю. Як жінку.

— І якою ж саме?

— Чесною.

— Цікаво.

— Він казав, що йому не треба ніяких благ, окрім чесних взаємин. Чесних взаємин межі людьми, статтями, країнами, націями, церквою і Богом. Розумієте?

Уже до осені між ними склалися найтепліші стосунки, але Стодоля відійшов в інший терен і вони довго не бачилися. Тим часом Струм почав давати Михасі найважливіші доручення. Познайомив із провідником Лемешем, хоча той, маскуючись, сказав, що він є лише зв'язковим Лемеша. Бо й справді більше скидався на кур'єра, ніж на провідника такого високого рівня, — був низенький на зріст, мав тоненький, майже жіночий голос та лагідну вдачу. Михася друкувала для нього надсекретні матеріали й саме тоді отримала друге псевдо — Волошка. Потім Струм загинув, провідник Леміш десь відійшов, але й надалі передавав через зв'язкову Роксолянну рукописи для передруку.

Узимку Михася отримала листа від Стодоли. Він писав, що не може без неї жити. Вона теж сумувала. Та потім Стодоля довго не обзивався і Михася почала відвикати від нього. Мабуть, то було не кохання, казала собі. Але у квітні їй передали від Стодоли ще одного листа. Він писав, що поранений, і просив приїхати до нього в район Лучки. Михася поїхала, і в шпитальці її почуття теж оздоровилися. Вони з Васильком не могли намилуватися одне одним. Лікар Смик сказав, що витяг із Стодоли дев'ять відламків бомби без наркозу. Пропонував йому випити шкалик самогону для знеболювання, але той відмовився. Сказав, що борці за волю України не п'ють дурману. Чули-сьти, який у вас наречений? — Лікар Смик уперше назвав її нареченою Стодоли.

Після того вони знов довго не бачилися. На Великдень у село Божиків приїхав провокатор Арсен

з більшовиками. Вони шукали Михасю, але не застали вдома. Відтоді вона почала переховуватися і до дому майже не з'являлася. Михасю знайшла Роксоляна і сказала, що Леміш просить її легалізуватися і йти вчитися далі. У Бережанах на той час гімназію совіти зліквідували, була вже школа, і Михася пішла до директора з'ясувати, чи її візьмуть на навчання бодай з осені. Вона збрехала, що довго хворіла, через те не приходила раніше. Тут нею так зацікавилися, що де не взявся старший лейтенант районного ГБ Хоботов і влаштував допит.

Досвідчена Михася викрутилася, але знала, що це не надовго, і знов почала переховуватися. На Трійцю зустрілася зі Стодолею, він сказав, що більше її не відпустить від себе. Запропонував перейти в його село Раковець, а потім забрав її в очерет, де вона також друкувала деякі матеріали. Там було гарно, як у раю. Вони каталися на човні, купалися, вигрівалися на сонці...

Я вирішив, що настав час перебити цю ідилію каверзним запитанням.

— Подруго Волошко! — звернувся до Михасі, переборюючи сум'яття і вдаючи цілковиту байдужість. — Коли ви почали жити зі Стодолею як жінка з чоловіком?

Її нітрохи не збентежило моє запитання.

— Ви маєте на увазі статевим життям? — незворушно перепитала вона, дивлячись мені в очі.

— Так.

— Я саме до цього й підійшла, — Михася вдала, ніби чекає від мене якогось уточнення, але я мовчав.

— Там, у трощі, — сказала вона.

— Він був у вас першим?

— Прошу?

— Стодоля був першим вашим чоловіком?

— Так, звісно.

— Що було далі?

— Нам було добре удвох. Ми багато сміялися, жартували, а потім він, сміючись, якось так недоречно спитав: а що б ти зробила, якби довідалася, що я став агентом?

Михася й тепер усміхнулася, стонула плечима.

— Що ви йому відповіли?

— Я сказала, що сама б його застрілила.

— А він?

— Засміявся і сказав, що я мухи не годна вбити, не те що людину. «Мухи — так, — погодилася я. — А зрадника — без вагань. І припини дурні жарти». Василько пригорнув мене, поцілував і сказав, що я найсильніша дівчина в нашій революції. А якщо не найсильніша, то вже точно найвродливіша.

З тим був згоден і я.

Потім Стодоля знов відпровадив Михасю до своїх у село Раковець і, як виявилось, дуже вчасно. Видно, хтось доніс більшовикам, що в трощі таборують підпільники (казали, що це зробив провокатор Ох), бо наступного дня над Стрипою з'явилося два літаки, які скинули на очерет кілька бомб. Чепігу вбило, трьох посікло, і серед них — Стодолю. Він дістав небезпечне поранення майже в пах, зачепило артерію, і через велику втрату крові Стодолі довелося довго відлежуватися. Після видужання провідник Буревій відсторонив його від СБ і доручив налагодити лінію зв'язку над Стрипою.

— Подруго Волошко, — втрутився я. — Як це сприйняв сам Стодоля? Чи він без жалю залишив Безпеку,

чи мав серце на провідника Буревія за те, що позбувся видного місця?

— Він не з тих, щоб жалітися. Але якось прохопився переді мною, що хтось несправедливо клепає на нього Буревієві. Що провідник стягнув його з посади окружного СБ не через поранення, а через брехливі наклепи, обмови. І після того почалося те, що мені не могло навіть приснитися.

— Що? Що почалося?

— Василько почав пити горілку. Раніше він брився алкоголем, я вже казала, що не вживав його навіть замість наркозу, а тут... маєш. Він і курити почав, і лаятися так, як ніколи не вмів. На мої докори відповідав: якщо мене мають за пияка, то мушу бути таким. Най буде чесно, як є.

— А хто, на думку Стодолі, міг зводити наклепи на нього перед провідником Буревієм?

— Цього він не знав. Принаймні мені такого не казав ніколи.

— Ну, хтось же мав на нього зуб?

— Не знаю.

— А ваша думка яка з цього приводу?

Михася подивилася на мене здивовано і трохи з цікавістю.

— Ви про що?

— Стодоля міг комусь заважати? — спитав я.

— Чим він міг заважати?

— Різне буває. Комусь могло не подобатися хоч би те, що в нього є ви.

— Облиште, — сказала вона. — Так можна зайти далеко.

— Добре, продовжимо, подруго Волошко. Чи змінилися ваші стосунки з Стодолею після того, як

він відійшов від СБ і почав працювати на пункті зв'язку?

Ні, змінився лише її Василько, який продовжував випивати, але до неї був ніжний і... чесний. Коли наприкінці осені всі відходили на зимові осідки, Михася була впевнена, що Стодоля забере її до своєї криївки, але він повівся інакше. Сказав, що то було б зовсім негарно для Михасі, адже всі знають, ким вона йому доводиться. Одна справа, коли ти сидиш у криївці зі своєю дружиною чи якоюсь підпільницею, і зовсім інша, якщо береш із собою кохану — тоді накличеш поговор.

І Стодоля сам запропонував, аби вона пішла зимувати до Сулими, бо тому якраз кров з носа потрібна була машиністка. Там Сулима був не сам, з ним ще сиділи Верба і Боцман. У криївці з чужими чоловіками Михасі велося марудно. Її часто морозило, постійно боліла голова. Особливо чулася зле у дні жіночої хвороби. Крім усього, під час допитів їй довелося бути свідком таких процедур, від яких Михасю нудило аж до блювоти. У неї на очах людей карали буками, одного разу Боцман заломив дівчині руку і так мазнув по писку, що її заюшила кров. Та дівчина була агенткою, але все одно дивитися на таке Михасі було огидно. З чоловіками на допитах траплялося ще гірше. Якось привели із зав'язаними очима знайомого вуйка, котрий після буків зізнався, що брав на список родини підпільників. Коли виводили його з криївки, очей уже не зав'язували — він підлягав ліквідації.

І хоч до справедливих вироків Михася ставилася з розумінням, свою роботу вона виконувала з останніх сил. Сулима вже шкодував, що за машиністку взяв собі таку зніжену панночку, але мусив терпіти

її до весни. Він навіть передав Стодолі записку, яку той потім показав Михасі.

«Не можу дочекатися, поки зійде сніг, аби відпустити на волю твою синьооку ластівку. Дівчина вона гарна, але, повір мені, не для нашої справи. Я в цьому виборі помилився так, якби був узяв собі за кур'єра рака».

Як зійшов сніг, на початку квітня Сулима звільнив її від обов'язків машиністки і відпустив, узявши з Михасі слово, що вона не скаже Стодолі, де є криївка, в якій вони зимували. Але Стодоля про те й не допитувався. Після чотирьох місяців розлуки, які видалися Михасі за рік, вона впала йому на груди й розплакалася: «Ти ж, Васильку, казав, що не відпускатимеш мене далеко від себе. Чом же так сі повів зо мнов безсердечно?»

«Зате чесно», — відповів Стодоля.

Відтоді Михасю не залучали до відповідальних завдань в Організації і вона переховувалася на власну руку — довший час у Раковці, часом у Вівсі, Соснові, Денисові. Саме в Соснові почула від одного господаря з Багатківець, котрий привіз на молочарню сметану, страшну звістку про облаву на очерет і вбитих хлопців. Серед тих, що їх виставили на показ біля Купчинецької сільради, впізнали Стодолю.

— Ви не ходили до Купчинців, аби самій переконатися, що Стодоля загинув? — спитав я.

Вона кинула на мене здивований погляд.

— Ні. Мене ж там могли схопити.

— А хтось із його рідних ходив? Мати, сестра Марійка?

— Вони не могли туди ходити. Бо теж приневолені ховатися. Потім Васильків брат, Сум, сказав нам,

що Стодоля впав. Про це говорили всі в церкві, коли правилася панахида по наших хлопцях. Я ходила до церкви з Васильковою мамою, вона давала на службу Божу і дуже плакала.

Михася теж плакала за Стодолею. Я бачив, що й зараз вона все брала близько до серця і час від часу розтирала пальцями скроні.

— Але потім, подруго Волошко, ви дізналися, що Стодоля живий. Розкажіть, як це сталося.

Тиждень через три у Раковці її знайшов Гака, вуйко Стодолі, і сказав, щоб увечері наступного дня Михася прийшла до Багатківського лісу до нього на зустріч — має щось дуже важливе їй розповісти. Михася пішла, але на умовленому місці Гака не було. Узлісся освітлював місяць, Михасі здавалося, що її видно з усіх боків, а сама вона нічого не бачить у тінях дерев, і від того її обсіла гостра тривога. Вона злякалася, коли неподалік тріснула гілка, почувлися кроки і серед тіней з'явився чоловік, зовсім не схожий на Гака. У Михасі ледве не стало серце, коли він підійшов ближче і вона впізнала Стодолю. Окрім того, що вона не сподівалася побачити його живим, Михасю вразив на ньому кітель з погонями капітана. Навіть не всі гебісти носили погони, часто мали напівцивільний виряд, а Стодоля вбрався до неї у нові боксові чоботи, зелені райтки і кітель із нараменниками капітана. Це було схоже на сон.

Спершу Михася не відчула ні радості, ні прикраси, бо в ній усе стислося від несподіванки.

— Стривайте, подруго Волошко, — перебив я. — Мені здається, тут ви не зовсім щирі. Адже ви не могли не припускати, що Стодоля живе. Невже це була для вас така несподіванка?

Вона потерла пальцями скроні.

— Люди говорили, що з троці хтось вийшов живий і перекинувся до більшовиків... Іноді мені закрадалася думка, що то міг бути Василько.

— Чому? — спитав я. — Тому що він уже вам казав, що міг би стати агентом?

— Ні, то був жарт.

— Чому ж тоді вам закрадалася думка, що Стодоля живе?

— Тому... Тому що я кохала його і хотіла, аби він жив, — сказала вона. — Я знала, що за перехід до більшовиків його чекає найсуворіше покарання з боку Організації, але серце моє хотіло, щоб він жив.

— Добре. Ви з ним зустрілися. І що? Біля нього були босяки?

Ні, більшовиків-сторожів чи провокаторів Михася не бачила. Може, вони й були десь поблизу, але на очі не показувалися. Стодоля повів її далі в ліс до покинутого хутора, і там вони розмовляли в обдертій шопі.

— Знаю, — сказав я, пригадавши ту шопу з розповіді Міська.

— Що знаєте?

— Знайоме місце. Там можна переспати на соломі.

Михася трохи знітилася від нечемного натяку, але швидко опанувала себе й повела розповідь далі. Так, вони сіли там на соломі, і вона спитала у Стодолі, як таке могло трапитися, що він став зрадником. Стодоля знов усе зіпхнув на Буревія, мовляв, той хотів його застрілити задурно, навішав йому купу гріхів, яких він не коїв, а так нечесно. Загинути знеславленим через обмову — то була б дика несправедливість. Хіба ні?

Михася сказала, що так, проте можна ж було діяти зовсім інакше. Можна було все пояснити провідникові Буревію, а якби він не зрозумів, то вийти на самого Лемеша. Вони з Лемешем добре знайомі, Михася пояснила б йому, що йдеться про наклеп, і вищий провідник відвернув би загрозу.

Стодоля сказав, що, може, так і зробив би, хоч не вірить у справедливе слідство, бо добре знає нинішні методи дізнання, до яких вдається Безпека. Але шукати правди серед своїх він не встиг і вчинити інакше його примусили обставини. У троці Стодоля провалився в багно до самого підборіддя і так простояв, тримаючи гранату в зубах, цілу ніч. Він до того закоцюб, що, коли до нього підійшли більшовики, вже не зміг висмикнути шплінт із гранати, тому його схопили живим.

Стодоля вирішив, що це сама доля так повелася з ним, адже, загинувши, він не дізнався б розгадки, яка його непокоїла. Хто і для чого очорнив його перед Буревієм і чому провідник так легко повірив тим наклепам, що готовий був знищити колишнього окружного Безпеки? Тепер шлях до таємниці був тільки один — захопити живим Буревія і відверто поговорити з ним сам на сам. Стодолі вдалося переконати підполковника Хорсуна, що він заманить крайового провідника в пастку і що така велика риба, як Буревій, варта того, аби ближчим часом більше нікого не чіпали над Стрипою і взагалі не робили тут зайвих рухів.

«Ти ж сама бачиш, — сказав Стодоля Михасі, — що, відколи я біля них, у наших селах не впала жодна криївка, не заарештовано жодного підпільника чи когось із його родичів. Всипа на Драгоманівці — то не моїх рук діло».

«Васильку, — дорікнула йому Михася, — і ти справді думаєш, що все обмежиться одним Буревієм? Та вони з тебе душу витрусять, поки не витягнуть усе, що ти знаєш».

«Ні, — заперечив Стодоля. — Більшовики тепер до всього ставляться зовсім не так, як раніше. До мене приїжджали високі начальники аж із Києва. Вони кажуть, що ОУН припустилася великої помилки в тактиці, тому гине так багато людей. Вони хочуть зупинити це кровопролиття».

Михася сказала Стодолі, що через його зраду тепер на них обох впаде велика неслава. Але він був упевнений, що ніхто не довідається про те, що він живий. Для того ж більшовики і зробили виставу з його загибеллю, аби все залишити в таїні.

«Васильку, — сказала Михася. — Окрім семи святих тайн, нічого таємного більше немає на світі. Про це рано чи пізно довідаються всі. Яка ганьба! Господи, яку неславу ти накликав на нашу голову!»

Стодоля дістав із кобури важкий ТТ і, знявши його з безпечника, приставив дулом до скроні. Потім передумав і швидко простягнув пістолет Михасі. Вона й не спам'яталася, як він опинився в її руці.

«Колись ти сказала, що застрілила б мене сама, якби дізналася, що я став агентом, — нагадав він. — Зроби це!»

Вона звела пістолет на рівень його голови й торкнулася вказівним пальцем холодного цингеля.

— Ви не вистрілили, подруго Волошко, — сказав я. — Не змогли.

Михася опустила голову і знов стала розтирати пальцями скроні.

— Вам болить голова? Можемо зробити перерву.

Вона вдячно кивнула. Я показав їй на прічі, застелені теплим коцом.

— Можете прилягти.

Михася сіла на прічі, зняла мешти зі збитими носами, які носила на босу ногу. Я подав їй подушку й верету накритися.

Поки відлучився у своїй потребі, вона вже спала. Це мене здивувало, бо в такому нервовім напруженні людина не вельми дружна зі сном, а Михася дихала рівно і глибоко, наче й не було ніякого допиту під протокол. Мовби то не вона наводила пістолет на свого коханого, торкаючись холодного цингеля. Її дихання я майже не чув, зате бачив, як рівно й високо здійсмаються Михасині груди під тонкою сукенкою.

Ще з одним приписом я не знав, як мені бути. Перш ніж і собі прилягти, мусив зодягти на неї кайданки, тим більше, що підозрювана вже мала за собою одну спробу втечі під час затримання. Мусив, але не здійнялася рука будити її з такою претензією: перепрошую, подруго Волошко, я забув зодягти вам кайдани.

Загасивши лампу, я ліг на прічі під стіною навпроти, але, на відміну від Михасі, довго не спав. Обмірковував протокольні записи, зважував кожне слово, бо від нього, одного слова, залежало дуже багато. У криївці стояла непроглядна темрява, та мені здавалося, що, прислухаючись до Михасино дихання, я бачив, як рівно здійсмаються її груди. Спокійний сон мав би свідчити про чисте сумління, але тут він означав щось інше. Або неймовірну втому, або нервову виснаженість, або цілковите примирення з тим, що вже сталося і чого не минути.

«Я кохала його і хотіла, аби він жив». Це не кохання, думав я. Це сліпа пристрасть, яка затьмарює розум.

«Не можу дочекатися, поки зійде сніг, аби відпустити на волю твою синьооку ластівку». Хіба це немилість? Ні, це щось зовсім інше.

«Вона друкувала надсекретні матеріали для Лемеша і тоді отримала друге псевдо — Волошка». Дістала псевдо за сині очі...

«Особливо чулася зле у дні жіночої хвороби». На цьому я розумівся мало і не міг шукати якогось зв'язку, тому знов зачепився за власні слова, які не вніс до протоколу: «Комусь могло не подобатися навіть те, що в нього є ви».

Це була не найдурніша думка з усіх, що навідали мене перед досвітком.

Я ще й ока не стулив, як постукали у вентиляційний короб.

9

Сигнал був умовний — стукіт дресированого дятла.

Я засвітив лампу, взяв на пічці кайдани й підійшов до Михасі. Вона теж, почувши сигнал, прокинулася. Відразу мене зрозуміла й простягла руки, на яких замкнулися кайдани.

Я підняв люк. Крізь отвір спершу потягло свіжим повітрям, потім протиснувся довгов'язий чолов'яга. Це був Змій. Він подав мені тверду, як підошва, долоню і, розглядаючись по кутках, поворушив волохатими ніздрами — оцінив побачене ще й на нюх. Молодчина! Іноді носом утямиш більше, ніж очима. Особливо в криївці, де ночують чоловік і жінка.

Змій уважно придивився до Михасі, вдаючи, що не помічає кайданів на її руках.

— Що чути? — спитав я.

Він знизав широчезними плечима, одне з яких було вищим за друге й нагадувало кінське сідло.

— Всьо файно, — сказав Змій.

Відповідь була малозрозуміла: те, що для Змія означало файно, для когось могло бути зле.

— Про Міська не чути? — спитав я.

— Ні.

— Дивно.

— А що тут дивного?

— Ну, мало що.

— Скоро впливе, — кинув Змій.

— Аби ж то.

— Я прийшов по матеріали, — нагадав він.

— Запротокольовано ще зовсім мало, — сказав я.

— Мушу взяти те, що є.

Я здогадався, що неповний протокол знадобився для того, щоб зіставити Михасині свідчення з показами, які дають інші затримані — Сум, Дзідзьо чи хто там іще. Відклавши один примірник надрукованого тексту, решту я подав Змієві.

— А той? — спитав він.

— Один мені потрібен, щоб звіряти нові свідчення з попередніми.

— Отак?

— А як інакше?

Змій таки був трохи твердолобий. Для тієї роботи, яку він виконував, великого розуму, звісно, не треба, але я бачив, що Броз відводив йому значно важливішу роль, ніж простого виконавця.

— Файно є, — мовив Змій і, косо глипнувши на Михасю, поліз нагору. Трохи там пошарудів, замаскуючи вхід, і важкою ступою погулав далі.

— Усе гаразд, — обернувся я до Михасі. — Спіль.

— Можемо продовжити, — сказала вона. — Мені ліпше.

— Добре. Маємо ще годину-півтори.

Ми повернулися до того моменту, коли Михася націлила пістолет на Стодолю.

Ні, вона, звичайно, не вистрілила. Але була мить, коли Михася хотіла вбити його і себе. Хтось ніби притримав її за руку. Вона опустила пістолет, Стодоля взяв його і заховав у кобуру.

«Ти слабонька дівчинка, доньцю, — сказав він. — Тому така мила».

Михася гарячково шукала виходу з безвиході. Вона запитала Стодолю, чи не може він застрілити того підполковника, відтак утекти і переховуватися так, щоб його не знайшли ні чужі, ні свої, поки в цю справу втрутиться Леміш. За вбивство високого начальника МГБ багато чого пробачиться. Ні, про це не може бути й мови, відповів Стодоля, біля підполковника постійно крутяться старшини й кілька десятків москалів охорони.

— Тоді втікаймо зараз, — запропонувала Михася. — Удвох.

— Куди?

— Будемо переховуватися разом! Васильку, я тобі обіцяю, що вийду на Лемеша. Ми все залагодимо. Тікаймо, поки ніч і немає твоїх наглядачів.

Стодоля дивився на неї розгублено, Михася навіть у темряві побачила вагання на його виду і, щоб більше заохотити Василька, взяла його обличчя між свої долоні і стала обсипати цілунками. Він теж вицілював її всю, — доньцю, доньцю, сердешна моя, — так ніжно голубив, що Михася сприйняла його пес-тощі як безумовну згоду, і, коли його рука попливла по стегну й вище, вона навіть не думала пручатися. Михася відчула таку гостру радість, якої ще ніколи не відчувала у мить їхнього зближення.

Потім вони лежали обличчям одне до одного, переживаючи ту глибоку нероз'ємну втіху, одну на двох, яка мусила б поєднати їх і спільною думкою, і метою. Михася не мала сумніву, що так буде, ніжно гладила його щоки, чоло, торкалася пальцями вуст.

— Доньцю, прости... — сказав він.

Ці слова її насторожили, але Михася ще думала, що він вибачається за свій помилковий крок, і не сподівалася почути того, що Стодоля промовив далі:

— Не буде по-твоєму.

— Що?

— Не вийде так, як ти хочеш. Я не можу того зробити.

— Чому?

— Доньцю, доньцю... Ти й досі живеш у минулому, в іншому світі. У тебе все ідеальне — любов, церква, Організація, провідники, Леміш... А воно так не є. Світ змінився, і люди сі змінили.

— Васильку, не треба...

— Ні, я хочу, щоб ти знала. Нині більшовики повсюди мають своїх агентів. Вони все знають про Організацію. Вони навіть краще за нас із тобою знають, де переховується Леміш. А знаєш чому? Бо біля Лемеша теж є їхній агент.

— Не може бути!

Стодоля розповів, як п'яний гебіст із Дніпропетровщини одного разу виматюкався і сказав, що Леміш зараз сидить біля Болехова разом зі своєю жінкою Мариською. Насправді вона не Мариська, а Уляна Крюченко, родом із того села, що й цей балакучий гебіст. Виходить, Лемеша, якби хотіли, могли б захопити чи зліквідувати хоч сьогодні. Але не хочуть. Чому?

— Вони все брешуть, — сказала Михася. — Я не стрічала більш ідейного провідника, ніж Леміш.

Стодоля засміявся приглушеним сміхом.

— То було колись, — сказав він. — Тепер в Організації ідейних нема.

— Ти помиляєшся.

— Ні, я знаю. Зосталися ті, кому немає дороги назад. Але то їм лишень так здається, що вороття немає. Більшовики дивляться на це інакше. Вони кажуть, що ми могли б з ними боротися без жертв. Якби поздавалися живі, то мали б кращі можливості виборювати Україну.

— У тюрмах, у Сибіру? — спитала Михася.

— Вони кажуть, що будуть зміни. Україна стане самостійною, і вони також працюватимуть для її добра. Через те жалкують, що гине багато найкращих людей.

— Васильку, — сказала Михася. — Вони бачать тебе наскрізь, знають усі твої думки, тому так і говорять. Невже ти їм віриш?

— Вірю чи не вірю, а я суджу по собі. Здався живий, одначе нічого поганого не зробив і не думаю робити. Нікого не продав. У тому становищі, в якому я є тепер, можу більше зробити для України, ніж сидючи у криївці.

— Васильку, хто всипав трощу? Ти ж, будучи вже серед більшовиків, міг довідатися?

— Чесно? До того причетний і я.

— Ти-и-и?

— Випадково. Коли впала криївка біля Вівся, у вбитого командира Бондаренка знайшли мою записку. У ній я писав, що в червні ми з хлопцями перебираємося в очерет. От і все. Не думай про мене погано. Мені теж тяжко.

— Я знаю, — сказала Михася. — Я тебе розумію.

Він усміхнувся, погладив її коротке шовкове волосся.

— Якби ти знала, як я тужив за тобою. Не раз цілував те пасемко, що ти подарувала мені тоді в трощі.

— Воно досі з тобою?

— А де ж!

Він дістав з-за пазухи срібне сердечко, яке носив на ланцюжку разом із хрестиком. У ньому тримав пасемко Михасиноного волосся, яке вона відрізала йому на згадку після того, як вони поріднилися в троці.

— Я давно хотів з тобою зустрітися, але не міг. Мені конче треба вирішити одну справу.

— Яку?

— Хочу, щоб ти поїхала зі мною.

— Куди?

— Спочатку в Тернопіль. Потім ми самі вирішимо, де нам жити. Я вже домовився з підполковником, що виїду до Харкова чи ще до якогось великого міста і житиму як захочу.

— Не розумію... — Михася була приголомшена.

— Що тут розуміти? Я хочу, щоб ти їхала зі мною. Зараз. Ми підемо до Юзефівки, а там нас забере таксівка.

— Васильку...

— Віднині ми житимемо разом, — сказав він.

— Ні...

— Ніхто нічого не знатиме. Ми одружимося так, що до певного часу навіть твоя мама не знатиме.

— Я у загсі шлюбу не братиму, — сказала Михася. — Не хочу, щоб мене бачили, записували.

— Ми повинчаємося в церкві. Захочеш — на людях, а ні — таємно. Знатимуть лише священник і Бог. Доньцю, ти не пошкодуєш. Я змінився, майже не п'ю горілки, хіба для годиться, ходжу на вечірню до церкви. Більшовики дивуються з мене, вони думали, що я садист, душогубець, а побачили віруючого чоловіка.

— Де ж ти ходиш до церкви? — спитала Михася. — В Тернополі?

— Ні, там, де я нині замешкав. В одному селі. Доньцю, ти все побачиш сама, їдьмо зі мною.

— Не тепер, — сказала вона.

Він підвівся, обхопив руками голову.

— Я пропаду без тебе.

— Васильку, зрозумій, я не можу, — Михася теж підвелася, сіла навпроти, поправляючи на грудях сукенку. — Стільки всього відразу.

— Я пропаду, — повторив він. — Так і знай.

— Не пропадеш. Їдь до Харкова чи куди тобі ляже дорога, а я залишуся тут. Усе, що знаю про тебе, збережу в таємниці. Поки що я не можу й думати про краще життя далеко від дому.

— Ліпше б я застрілювся ще там, в очереті...

— Не кажи так. Може, все ще зміниться і ми будемо жити разом. Бо нині мені здається, що все добре в житті сі скінчило.

— Ти не кохаєш мене. Тому так і кажеш.

— Неправда. Я кохаю тебе, але піти з тобою не можу. Мусить щось змінитися, аби ми жили разом.

— Що?

— Не знаю. Щось важливе.

Михася замислилася, потім спитала у нього:

— Васильку, а мене ти кохаєш?

— Якби не кохав, то чого б я признавався до тебе? Щезнув би безвісти. І ти б ніколи не довідалася, що я живу. Але я прийшов до тебе. Ти ж нікому не скажеш про нашу зустріч?

— Про когось іншого сказала б відразу. А тобою, Васильку, най Бог керує.

— Бог? Якби я тебе не любив, узяв би силою.

— Як же ти жив би зі мною, якби взяв силою?

— Ліпше, аніж без тебе, — сказав він. — Але я хочу, щоб ти зробила це з власної волі. Щоб усе було чесно. Зробиш?

Михася заплакала.

— Не треба, не плач, — попросив він. — Мушу йти і хочу, щоб ти усміхнулася мені на прощання. Усміхнулася й пообіцяла прийти ще.

Михася погодилася. Він призначив побачення на тому самому місці через три дні. Якщо раптом його не буде, то через чотири о тій-таки порі.

Провів її на узлісся і там попросив:

— Чуєш, доньцю... Щоб менше було підозр, найми у церкві службу по мені.

Михася подивилася на нього здивовано. Це було зовсім не схоже на того Стодолю, котрий прагнув у всьому чесних взаємин.

— Бога повчати не можна, — сказала вона.

Перед ранком я припинив друкувати згідно з правилами конспірації. Не лише провокатори, але і якийсь пастух чи грибник міг випадково зачути стукіт машинки.

Перед тим, як лягти спати, Михася попросила дозволу нагріти води, бо арештованим не годилося користуватися сірниками, тим більше там, де стояли бідони з нафтою. Вона запитала у мене ще мідницю, щоб помитися, потім щось довго робила у виходку, і я вже думав, чи не почалася у неї тота хвороба, під час якої Михася так зле почувалася на зимівлі у Сулими.

Але вона повернулася до нашої кімнатини бадьора й, усміхнувшись, простягла мені обидві руки, щоб дотриматися ще одного припису щодо поводження з арештантами — зодягнути кайдани. Мені стало від того ніяково, і я похитав головою: ні, з такою синьою ластівкою я поки що впораюся без залізя.

— Ви мені вірите? — синіми очима вона подивилася мені в самісіньке серце.

Я зняковів ще дужче і відказав:

— У мене, подруго Волошко, дуже чутливий сон. І гостре вухо.

— Он як! Тоді на добраніч.

— Солодких снів, — побажав я Михасі, бо попереду був день, а не ніч.

Вона загорнулася у верету й відвернулася лицем до стіни.

Я ще пополоскав та замочив півкорця кукурудзяної крупи, щоб удень приготувати кулешу. Потім задув лампу і вмовився на свої прічі.

Не скажу, що відразу заснув, знов-таки прислухався до Михасино дихання, воно було рівне і тихе, як у дитини, котра ще й не знає, що таке сумління. Мене навідували різні думки, про які, може, й говорити соромно, тут мене всяк зрозуміє, але про одну я все-таки мушу сказати.

Якщо Бог — це любов, то що таке кохання? Може, кохання є тінню Бога?

Прокинувшись, я відразу глянув на прічі, де спала Михася, і похолов. Її не було. Притьма схопився на ноги і вже хотів було кинутися до люка, аж тут уловив своїм «гострим вухом» гуготіння примуса. Щоб упевнитися, що все гаразд, я перейшов до господарчої кімнатки і побачив, що моя кулеша вже готова, розсипана на дві мисочки. Михасі, яка стояла біля примуса й помішувала дерев'яною ложкою на ронделі шкварочки, лишилося тільки засмачити мою улюблену страву. Взагалі-то арештантам теж не годилося готувати їжу, але хто хоч раз відійде від правил, той неодмінно порушить їх і вдруге.

— Доброго ранку! — привітався я до Михасі, хоч було вже полудне. Так у нас змішалися пори доби, що вранці вона побажала мені доброї ночі, а я їй ополудні — доброго ранку.

Михася сказала, щоб я хутчій умивався, бо сніданок, вважай, на столі.

Вона злила мені з кухля на руки над мидницею і подала рушник. Щось було в тому зворушливе. Десь я бачив таке чи й сам переживав сто років тому. Мабуть, ще в минулому житті. Хтось так зливав мені на руки. Мама? Сестра? Чи, може, й сама Михася, коли ми втрьох прийшли в гості до господаря Штефана Стасіва в село Божиків, а перед тим, як сісти до столу, нам зливала на руки його донька Михася, котру ще називали Черешня. Потім чи не сам Леміш дав їй псевдо Волошка... за сині очі.

— А я прокинулася, бачу — крупа замочена, — ніби виправдовуючись, сказала Михася. — Догадалася, що на кулешу, хоч у нас кукурудзянку не замочують, лиш полощуть.

— То щоб нафту ошадити, — пояснив я. — Замочена кукурудзянка враз розкипає.

Михася зняла з примуса рондель і поставила на вогонь банячок.

— Знайшла тут ще трохи сушениць, — сказала вона. — Буде узвар.

Відтак посипала кулешу шкварками і ми сіли снідати.

— Михасю, — назвав я її на ім'я. — Ви дуже щира.

— Про що ви?

— Можна розповідати стисліше.

— Хочу, щоб мене зрозуміли.

Поки ми розмовляли, сушениці закипіли, і Михася загасила примус. Банячок поставила на землю, щоб швидше холонув.

— Вив'яжемося з цієї справи, і треба буде сходити до Очкусів, — мовив я. — Цьоця Юстина хвалилася, що заріжуть паце, кликала на гостину.

— Я недавно заходила до них, — сказала Михася. Вона й тут була щирою. — Після облоги на трощу

я ходила по багатьох людях. Не хотіла вірити, що Василько загинув.

Я сподівався відволікти Михасю на іншу гутірку, але вона й тут згадала Стодолю. Цікаво, що б вона сказала, якби дізналася про невдалий замах на нього? З одного боку, я не мав права їй цього розповідати, а з другого — може, Михася щось знала про Міська? Якщо Стодоля переконував її, що докола повно провокаторів, то міг прохопитися і про Міська. Він не йшов мені з думки, я досі не вірив у його зраду.

Так само я часто згадував Сірка, якого полишив самого. Якби в цій кріївці знайшовся «Мазепа», я б залюбки його перечитував, щоб почуватися поруч із Сірком.

«Бідна, бідна Мотря».

До вечора ми з Михасею відпочивали. Я знайшов на полиці старі газети й, лежачи на прічах, шарудів ними, як їжак у сухому листі. Я вже думав, що Михася заснула, коли почув її голос:

— Гадаєте, вив'яжемося?

Я подивився на неї. Михася лежала із заплющеними очима і, здавалося, запитувала крізь сон.

— Мусимо, — сказав я.

Хоч надія була слабкою. Надія була хіба що на поблажливість Броза.

Але й від нього тут залежало мало. Усе вирішували неспростовні факти, які Михася сама наводила проти себе. Робила це безоглядно, з якимось незрозумілим мені задоволенням. Можливо, сподівалася, що відверті зізнання пом'якшать її провину, а може, навпаки, свідомо кидала виклик долі.

Ми повечеряли кулешею з узваром, і Михася попросила продовжити переслухання. Мені здавалося,

що вона відчуває у тому більшу потребу, ніж хто. Для неї це було щось схоже на таїнство сповіді, хоч тут їй ніхто не збирався відпускати гріхи. Тут за них суворо карали.

II

—Розкажіть, подруго Волошко, про ваші подальші взаємини зі Стодолею. Після того як ви дізналися, що він перекинувся до більшовиків.

Вона знов почала з того, чого я від неї не вимагав.

По тому, як Михася дізналася, що Стодоля живий, вона стала почуватися значно ліпше. На людях того не показувала і далі вдавала нещасну, плакала за Васильком. Більше того: у глибині душі вона намагалася його виправдати і врешті-решт переконала себе, що Стодоля менше винен за тих, хто примусив його рятуватися втечею до більшовиків. Михася була впевнена, що він нікого не видає, інакше впало б чимало кривок, адже Стодоля знав більше, ніж хто.

Та разом з тим її мучила думка, що рано чи пізно ця таємниця впливе. Сум, Дзідзьо, Гак ходили селами, майже не криючись, збирали харчові припаси, пили-гуляли, і Михася не мала сумніву, що вони теж уже завербовані, тим більше про Гака вона знала напевно. А якщо так — то з лихої чи доброї волі хтось із них заговорить. Ще швидше таємниця могла сприснути з язика Гакової дружини Параски, яка вже перестрічала Михасю в Багатківцях, закликаючи пожити в неї.

Становище було зовсім хитким, і лихе передчуття не полишало Михасю. Та вона мусила змиритися з тим, що є, мусила вичікувати, поки відбудуться якісь

зміни. Михася й гадки не мала викривати Стодолю перед Організацією, була впевнена, що його відразу знищать, не заглиблюючись у тонкощі справи.

— Подруго Волошко, — втрутився я на цьому місці. — Уже не вперше чую від вас про якісь зміни. Ви і Стодолі казали, і нині кажете, що очікували якихось змін. Що після них ви змогли б із ним жити. Як то розуміти?

— Які зміни? — перепитала вона. — Ну, різне могло статися. Наприклад, розпочалася б війна між Заходом і Советським Союзом... Тоді більшовики повтікали б, а наші пробачили б Василькові, бо він нікого не видав...

— Ви справді вірили в такі зміни?

— А чому ні? Про цю війну нам весь час розповідали наші провідники. Мовляв, тримайтеся, ось-ось американці підуть на совітів і тоді ми виборемо Україну.

— Я не про те. Ви справді вірили, що наші пробачать зраду?

— Так, — кивнула вона. — За чесного розслідування могли пробачити. Адже Василько, будучи серед більшовиків, хотів допомагати своїм. Хотів, щоб не гинули люди. А ціль освячує засоби. Хіба ні?

— Не завжди.

— Я вірила в це. Але... — вона сумно всміхнулася, торкнувшись перлів на смаглявій шиї.

— Але що?

— Насправді мене ніколи не залишало передчуття, що все це закінчиться катастрофою. Відчуття прогару не відпускало мене ні на мить. Переслідувало навіть уві сні.

Я саме докінчив сторінку. Відклав убік списані аркуші і вставив сім чистих із шістьма кальками.

Виходило всього тринадцять. Дідькова дюжина. Але на «Ундервуд» це не впливало, апарат працював бездоганно. Совіцькі машинки, які ми позичали з їхніх установ, часто пробивали у цигарковому папері діри.

Поки я ладував аркуші під валик, вирішив поставити запитання поза протоколом:

— А такий засіб, як захоплення провідника Буревія, теж освячується шляхетною ціллю?

— То зовсім інше, — сказала вона. — Буревій хотів убити Василька задурно.

— Може, вам потрібна перерва?

— Ні, я готова продовжити.

— Добре. Тоді розкажіть, подруго Волошко, про ваші побачення зі Стодолею.

Наступного разу Михася зустрілася з ним пізнього вечора там-таки, у Багатківському лісі. Тільки цього разу її неприємно вразила одна обставина: вдалині у сутінках вона помітила, як зблиснув вогник цигарки.

— Васильку, вважай, там хтось є, — пошепки сказала Михася.

— То зі мною, не бійся.

— Хто вони?

— Босяки.

— Навіщо ти їх привів?

— Так має бути. Біля капітана мусить бути охорона.

— Від мене?

Він засміявся. І сказав так мило, по-їхньому:

— Від тебе, моя солодка, мене ніхто не заступить. Можеш робити зі мною що хочеш.

Та жодні слова уже не могли її вивести зі злого гумору.

Стодоля завів Михасю до шопи і, кинувши автомат на соломку, став на коліна. Він обняв її ноги, припав обличчям до лона, а Михасі здавалося, що за ними підглядають у кожну щпарину. Коли його руки зажадали більшого, вона відсахнулася і сказала, що нині не в тому стані, аби злягатися, як тварина.

— Ти хочеш, щоб за нами зирили ті шміраки?

— Сюди ніхто не посміє підійти, — ображено мовив він.

— Бо ти що їм сказав? Що з тобою хто? Курва?

— Побійся Бога.

— А хто?

— Агентка.

— Ого! То ти й мене їм віддав? Може, після себе ще й босяків закличеш сюди?

— У нас немає часу на сварки, доньцю.

— А ти до кого поспішаєш?

— Ще раз хотів просити тебе. Їдьмо зі мною.

— Не тепер, — уже спокійно сказала вона. — Ми ж домовилися.

— Хочу забрати тебе не лише тому, що люблю. Знаєш, що я подумав?.. Якщо наші дізнаються, що я з більшовиками, то потягнуть тебе на слідство.

— Хай тягнуть.

— Доньцю, вони тебе вб'ють.

— За що?

— Знайдуть за що. Я їх знаю, сам був таким, хіба ти забула?

— Най убивають, — сказала Михася. — З тобою поки що не поїду.

Їй раптом стало його шкода. Вона присунулася ближче до Стодоли, розстебнула на ньому кітель.

— Васильку, хто тобі сорочку пере? Хто тобі їсти варить? На чому ти спиш? По тобі не видно, що на перині.

— Їдь зі мною, побачиш, — одне повторював він.

— А навіщо ти носиш їхні погони? Ти ж знаєш, на цих зірочках, на їхніх медалях наша кров...

— Так треба. Зате босяки, яких ти злякалася, переді мною тремтять.

— За що вони дали тобі ці зірочки?

— Мене більше хвилює, як зодягнута ти, — сказав він. — Подивися, якою ти стала.

— Якою?

— Не бачиш? Ця чорна хустина, ці стоптані мешти... Де твої чобітки? Де серпанкові блюзки?

— Васильку, отямся. Хустина в мене позичена.

— Вибач... Не знаю, що мною колотить. Або знаю! Як не поїдеш зі мною, то що тут будеш робити?

— Побачу, — кинула Михася. — Деся притулюся.

— До кого?

— Хто покличе.

Дражнячи його, вона засміялася:

— Може, той-таки Сулима. Покличе на зиму.

Це розгнівило Стодолю.

— Ти забула, як тобі в нього було? Знайшла ідеал... Ще не відомо, що з ним станеться завтра.

— Невідомо. Але про тебе я теж наперед нічого не знала.

— І зараз не можеш знати. Я ще так виправдаюся перед людьми, що будеш пишатися мною. Ось побачиш. Але нині будь обережна, доньцю. Уникай людей з революції. Не стрічайся ні з ким.

— Чому? Чому я ні з ким не можу стрічатися?

— Бо як раптом дізнаються про мене, то скажуть, що ти вивідувала.

— Мені вже нічого не страшно.

— Тоді скажи мені правду, — попросив Стодоля. — Якби я поїхав надовго, ну, може, на рік... Ти знайшла б собі іншого?

— Знаєш, у чому моя біда, Васильку?

— Скажи.

— У тому, що я вже нікого не зможу кохати, крім тебе.

— Справді?

— Нікого, — повторила вона.

Я прибрав руки з клавіш і склав їх на грудях. Уважно дивився на Михасю, яка примовкла, перебираючи перли на шиї.

— І ви, подруго Волошко, справді більше ні з ким із підпільників не стрічалися? Ви послухалися Стодолю? — спитав я.

— Ні, чому ж... Я стрічалася з багатьма. Дехто й сам до мене приходив.

— Хто?

— Яюсь у Раковець до мене прибїгла зв'язкова Соня. Вона сказала, що більшовики схопили Магдалину.

— Санітарку?

— Так. Магдалина випила отруту, але її відкачали. Біля неї знайшли бандажі, марлю. Москалі здогадалися, що десь недалеко є ранений. Соня попросила, щоб я збігала до Соснова і сказала про це підпільниці Теклі. Аби та далі передала людям з Організації. Адже під тортурами Магдалина могла заломитися й сказати, кого і де вона перев'язувала.

— І ви ходили до Соснова?

— Звичайно. Я все переказала Теклі.

— Більшовики знайшли пораненого?

— Не чула. А Магдалину повезли до Тернополя.

— З ким ви ще зустрічалися?

— Ну, з ким... — Михася теребила перли на шиї, і я боявся, щоб не обірвалася нитка й вони не розсипалися. — Я ще провідувала Півонку. Її наречений Рись теж загинув. Трохи раніше, біля Вівся.

— Чому теж?

— Бо я вдавала перед Півонкою, що Стодолі немає живого. І коли вона плакала за Рисем, я так само плакала за Васильком.

— Вам не соромно було проливати нещирі сльози?

— Я плакала щиро. Бо Василько був на правду пропавший. Рись упав, як герой, а мій занастив себе у неславі.

«Мій». Мене аж пересмикнуло це слово. Я мимоволі надрукував замість нього «Стодоля», котрий «занастив себе у неславі». Так було правильно. Принаймні формулювання грало на користь допитуваної. Але прямодушне слівце так мене зачепило, що наступне запитання перекреслило всю поблажливність до Михасі.

— А ви не думали про те, що криївку біля Вівся міг всипати ваш суджений? Що наречена ката лила крокодилячі сльози перед нареченою жертви?

Не знаю, чому я так розхвилювався. Можливо, тому, що після падіння криївки біля Вівся я теж плакав. Уперше в дорослому житті заплакав тоді за командиром Бондаренком, чий голос озвався в мені й тепер: «Працювати і славно вмерти».

— По-вашому, це не є святотатством? — спитав я.

Її рука сіпнулася на шиї, і сталося те, чого я боявся. Нитка тріснула, білі перлини бризнули на стіл, на підлогу, розкотилися в усі боки.

— Нічого, нічого, — розгублено мовив я. — Зараз ми їх вибираємо.

Михася сиділа незрушно.

— Невелика втрата, — озвалася тихо. — Вони штучні.

Я почав збирати намистини, спершу на столі, а потім узяв лампу і, присвічуючи, став вибирувати на підлозі. Михася теж присіла біля мене, шукаючи перли, що білими цятками поблискували на затоптаній підлозі.

— Так, треба все вибирати, — сказала вона. — Бо ще хтось погано про нас подумає.

Мене ці її слова також збентежили, а коли, колінкуючи, ми ненароком торкнулися скронями, по мені пройшов струм.

— Скільки всього їх було? — спитав я.

— Не пам'ятаю. Може, з півсотні. Та це не має значення.

— Має.

Я забрав у неї перли, склав усі до купи й полічив.

— Сорок вісім, — сказав я.

— Десь так і було.

Михася розщібнула замочок на обірваній нитці, вийшло дві половинки, і ми вдвох нанизали намистини. Я з'єднав нить акуратним вузликом, кінчики припалив сірником і подав Михасі цілий разок.

— Маєте. Таке, як було.

— Дякую, — промовила вона. — Будьте ласкаві, почепіть мені. Тут прикра защібка.

Я став позад неї, обвів перловим разком шию і довго не міг зчепити кілечка защібки, яка справді виявилася прикрою. Від гладенької шкіри Михасі струменів теплий лоскіт, і пальці мої злегка тремтіли.

— Ну, ось... Здається, вийшло.

— Дякую.

Мені не хотілося сідати за машинку. Здавалося, що все розпитано й запротокольовано. Залишилося написати обвинувальний висновок. Але то вже належало не до моєї компетенції.

Годилося тільки надати підсумкового завершення допиту Михайлини Стасів, оскільки ставити крапку на такій суворій ноті, як святотатство нареченої ката, було б і не зовсім логічно, і несправедливо до арештованої, котра на всі запитання відповідала з граничною щирістю.

Тому я знов сів на своє робоче місце, Михася — навпроти.

— Найбільшою вашою провинною, подруго Волошко, я вважаю те, що ви не повідомили Організацію про перехід Стодолі до більшовиків. Яка головна причина спонукала вас до замовчування зради?

— Я боялася, що викриття Стодолі призведе до його негайної ліквідації. Через те вирішила спершу вийти на провідника Лемеша і залагодити справу без жертв.

— Тобто згодом ви зізналися б, що Стодоля є перекинчиком?

— Якби мені вдалося зв'язатися з провідником Лемешем, то я неодмінно мусила б йому повідомити, що Стодоля тимчасово перебуває у більшовиків, але нікого не видає.

— Чому ж ви не робили помітних спроб у пошуках провідника Лемеша? Натомість таємно зустрічалися зі Стодолею.

— Я вже пояснювала мотиви такої поведінки. На своє виправдання можу сказати лиш те, що в моїх показах немає жодного слова брехні.

На цьому можна було ставити крапку. Хоч би що я дописував до протоколу допиту Михайлини Стасів, які б пом'якшувальні обставини не шукав, за суворими законами Організації вона підлягала знищенню.

Мені залишалося тільки поставити під протоколом загальник:

«Арештована складала зізнання добровільно.

Постій, дня 17. ІХ. 1947 р. «252».

«252» — таким був мій особистий код.

Все. Єдине, що могло врятувати Михасі життя, — це її згода допомогти СБ захопити або зліквідувати Стодолю. Проте сама вона, мабуть, більше сподівалася на молитву. Михася відійшла в куток, опустилася на коліна і, склавши на грудях руки, звела очі до Диви Марії.

12

Події часто випереджають наші плани. Було далеко за північ, коли Михасі стало недобре. Ми вже закінчили переслухання, вона хотіла прилягти, та раптом затисла долонею рота й побігла до виходку. Її знудило.

Нічого дивного. Зимуючи у Сулими, вона чулася казна-як під час допитів сторонніх людей, а тут самій довелося складати зізнання, вивертаючи душу. Щоправда, поводження з Михасею було найшляхетніше, але сама процедура коштувала неабияких нервів. Михася повернулася зовсім змарніла. Обличчя взялося прозеленню.

— Вибачте, — сказала вона. — Чогось недобре мені.

Михася лягла, по-дитячому підібгавши коліна до підборіддя. Я накрив її веретою.

І треба ж! Тільки-но погасив світло, щоб вона спочила, як постукали у продухвину. Мусив запалити лампу і зодягнути на хвору Михасю кайдани.

Цього разу зі Змієм прийшов Броз. Я здогадався, що сталося щось незвичайне. Це було видно і з Брозового збудженого обличчя, мовби натхненного якоюсь поетичною строфою («Васильки у полі, васильки у полі, і у тебе, мила, васильки з-під вій...»). Він розглянувся по криївці, зупинив погляд на Михасі і жестом показав, аби я зняв з неї кайдани.

Вона сиділа, опустивши голову і тримаючи закуті руки на колінах. Здавалося, її не цікавило, хто прийшов. Михася була певна, що прийшли по неї, і знала, який жереб її чекає. Знімаючи кайдани і торкаючись її рук, я не відчув того струму, що раніше перетікав у мене від доторків до Михасі. Пальці мої тремтіли. Поклавши кайдани на пічку, я обернувся до Броза.

— Ми завершили переслухання, — сказав я.

Він підійшов до столу, взяв перший примірник тексту і пробіг його очима. Пробіг, схоже, через рядок, наче не сподівався вчитати там щось нове, ще йому не відоме. Потім поклав аркуші на стіл і кивнув Змієві, аби він усе заховав до своєї торби. Зараз Броза хвилювало щось інше, набагато важливіше за мій протокол. Нарешті він показав очима, щоб я вийшов за ним до господарчого закомірка. Тут Броз навіть не дочекався, поки я запалю каганчика, потяг мене за рукав далі в куток і пошепки мовив:

— Стодоля мертвий.

— Як?

— Усі обставини ще не з'ясовані, але його знайшли вбитого біля хутора Подорожчина.

— Де саме?

— У бур'янах. На картоплищі.

— А Місько? — вихопилось у мене.

— Про Міська нічого не чути. Напевно, втік з більшовиками.

Зайве було сперечатися з Брозом, що Місько не міг цього зробити, але виходила химерна штука: той, хто пішов виконувати атентат, безслідно щез, а того, кого мали зліквідувати, знайшли через кілька днів мертвого у бур'янах.

— Інформація перевірена? — спитав я.

— Абсолютно.

— Тоді це міняє...

— Нічого не міняє, — перебив мене Броз. — Треба уточнити купу деталей. Треба дізнатися, хто саме застрілив Стодолю. Довідатися, де подівся Місько. Чого і з якого боку нам очікувати. Якщо Місько з москалями, то попередити людей, з якими він контактував. Ми втрачаємо час.

У мене засмоктало під грудьми.

— Треба негайно навідати Сірка, — сказав я.

— І не лише Сірка. Всю правду ми можемо дізнатися хіба від самих більшовиків.

— Тобто?

— Після загибелі Стодолі вони неодмінно захочуть вийти на Михасю.

Я зрозумів Броза з півслова і цілком схвалив його намір. Михасю треба було відпустити уже як нашу агентку. Контактуючи з більшовиками, вона може дізнатися, що сталося на хуторі Подорожчина. Якщо Стодолі вже немає на світі, подруга Волошка цілком належить нам. Може, не цілком, але я був певен, що вона з нами працюватиме. Так, її репутація заплямована, вона зрадила Організацію і підлягає найсуворішому покаранню, але ще являє собою людський матеріал, придатний до використання.

— Зрештою, це розпорядження «п'ятсот сімдесят дев'ятого», — довірливо шепнув мені Броз.

Я прикинув собі, що «579» — код щонайменше окружного провідника СБ¹.

— Резонний крок, — схвалив я.

¹ «579» — насправді це код провідника Буревія.

— З нею буде проведено інструктаж, і хай працює.
У мене спав камінь з душі. Тепер я точно знав, що
Михася вийде з цієї криївки із зав'язаними очима.

— Тоді, заки ніч, я піду?

— Так, — сказав Броз. — Зв'язок той самий.

Ми вийшли до «світлиці», де Змій намагався розважити Михасю, але в нього нічого не виходило. Вона чулася кепсько і хотіла, щоб усе це швидше скінчилося. Та їй ще судилося почути новину про Стодолю і вдруге пережити його смерть. Не хотілося, щоб це сталося на моїх очах, тому я швидко почав збиратися в дорогу. «Васильки у полі, васильки у полі...» Десь там, у полі, подруго Волошко, і знайшли мертвого Василька.

Пакуючи свій наплічник, я боявся глянути в її бік.

— Машинку забирати? — спитав я у Броза.

— Най лишається тут, — сказав він. — Справу не закінчено.

Уже взявши автомат, я раптом побачив на підлозі в тому кутку, де висів образок Богородиці, білу цяточку. Підійшов, перехрестився, попросив у Діви Марії заступництва в дорозі. Потім опустився на коліна і, непомітно підбравши перлину, сховав її у кишеню.

13

Вітаю тебе, друже Пластуне! Якщо ти видиш мене з нічного неба, то можеш переконатися, що я тебе пам'ятаю і твій компас веде мене до села Бенева. З ним, твоїм компасом, друже Пластуне, я бачу далі, ніж через цейсівський далековид¹, і незабаром знайду старезну дупласту вербу, яка тільки й стоїть ще для того, аби ховати у своєму череві цидулки.

Якщо із другом Сірком усе гаразд, то він неодмінно мав би мені повідомити, що то за притичина сталася біля хутора Подорожчина. Як це так вийшло, що Стодолю знайшли мертвого в бур'янах, а наш Місько провалився крізь землю.

Вітаю і тебе, старенька вербо, давно не бачилися, ти вже вибач мені, що лізу тобі за пазуху, ніби якийсь збитошник, котрий видирає пташині гнізда. Але ж ти, подруго Вербо, знаєш, чого я до тебе прийшов.

Є, є, є!!! А це означає, що Сірко живий.

Я дістав із дупла записку. Вона не схожа була на ті грипси, які носила колись нам Зоря, влітаючи їх у свою довгу косу, — писані на жовтому вощаному папері, скрученому в рурку, складеному в гармошку. Це був звичайний аркуш, вирваний з учнівського

---

¹ Цейсівський далековид — німецький бінокль.

зошита, і на ньому Сірко написав кілька рядків великими літерами, знаючи, що читатиму його повідомлення, швидше за все, уночі.

«Є дуже поважні новини. Стодолю вбито. Про Міська ходять різні чутки, але правди не знає ніхто.

Рукавичка наша вистояла. Хотів би говорити ближче.

Якщо можеш, прийди скорше».

Іду, брате, іду! Ось уже повернув на Семиківці. А там до тебе палицею кинути. З досвітком буду. Диви, маю компас. Зараз перейду лісок, а там поле... Васильки у полі, васильки у полі... Нема васильків. Відцвіли. І навіть будяки поскидали малинові шапки перед панною осінню. Стіною стоять над нашою криївкою, охороняють кошового Сірка, який колись урятував Мазепу від розправи розгніваних запорожців. Любить Сірко гетьмана й дотепер.

Перш ніж постукати в короб продухвини, я уважно оглянув вхід до криївки. Хто не знає його — не помітить, хоч знадвору ніхто не маскує люк. Рідко кому вдається облаштуватися так просто і зручно. Бо здебільшого як? Після того, як заходять до криївки, треба, щоб хтось подивився зверху, чи все там лягло на місце, чи не лишилося сліду. Якщо сховок на садибі в господаря, він перший за це подбає, а якщо далеко в полі чи в лісі — там секрети свої. Це ми втрюх із Соколом та Міськом придумали собі таку криївочку, щоб більше ніхто про неї не знав. Викопали ночами й ніде не лишили знаку, бо вибрану землю носили й висипали в річку Студенку. Місько

радів: аво, яка файна рукавичка вийшла, більше ні в кого такої немає. Точно, що рукавичка. Не життя, а казка. Потім Сокіл згинув на Драгоманівці, на його місце прийшов Сірко. А Місько пішов і не повернувся. Немає Міська.

Тук-тук-тук! Агей, хто в рукавичці живе?

Тихо. Потім люк на ширину долоні підіймається вгору і треба швидше озватися, бо замість доброго слова Сірко може привітати гранатою.

У кривці ми обнялися, хоч раніше не мали такої звички. Тепер чимдалі ставали чуйнішими. При світлі лампи розглядали один одного, ніби не бачилися сто років. Сірко дивився на мене рудими очима довірливо й віддано. Я роззирнувся по кутках: чи нічого не змінилося в нашій рукавичці? Може, десь тут заховався Місько і вони вирішили мене розіграти? Ні, все як було. Немає Міська.

— Голодний? — спитав Сірко, коли я поклав наплічник та автомат на своє місце і відстебнув з паска два «калачі». Гранати Ф-1.

— Потім. Розкажуй, — попросив я.

— Ти можеш їсти і слухати. Маю для тебе гостинця. Це тобі не фасольова зупка.

Сірко дістав із ящика, якого ми шанобливо називали креденсом¹, слоїк залитих смальцем шкварок.

— Ого! — сказав я. — Хтось зарізав паце. Чи не Очкусі?

— Ні, — сумно похитав головою Сірко. — Вуйко Матвій і цьоця Юстина поїхали.

— Куди?

— На Сибір.

¹ Креденс — шафа для посуду.

Мене глибоко зачепила ця звістка. Вона не була несподівана, когось із наших людей майже щодня вигонили з хати й везли на «білі ведмеді», але вуйка Матвія і цьоцю Юстину ми мали за рідних.

— Їх забрали того-таки дня, що й Рогальських, — сказав Сірко. — Хату Рогальського і господарку¹ спалили, ти сам бачив, а всю родину повезли на «ведмеді». Буде де прихилитися бідним.

— За що? — здивувався я. — Криївку на Подорожчині Місько так і не викопав.

— Знайшли стару. Я дещо розвідав. Був у Маркіяна Павука.

— Ти ходив на Подорожчину?

— А що мав робити? Це Маркіян Павук знайшов Стодолю. Але я тобі нічого не розкажу, поки не поїси. — Сірко підсунув мені виделку з відламаним зубцем й окраєць хліба.

— А ти?

— Я вже їв.

Збрешу, коли скажу, що я дуже проханий. Тушковане м'ясо у смальці саме просилося до рота, і я глитав його, як після великого посту.

— Це тобі Павук дав? — спитав я.

— Чого це Павук?

— А хто?

Сірко помовчав, наче забув, хто його пригостив шкварками.

— Цей-во, хто... Зонька... — він сором'язливо опустив голову.

— Ти був і на Дворищі?

— Я багато де був. Скрізь, де треба, я був.

¹ Господарка — тут господарство.

Сірко розповів, що через день після нашого невдалого атентату по всіх довколишніх селах поповзла чутка, начебто Маркіян Павук із хутора Подорожчина знайшов убитого Василя Мандзюка, себто Стодолю. Пішов на своє картоплище чи, як казав Павук, на бараболянку, подивитися, чи її не затоптали анцихристи, що перед тим прочісували поле, і наткнувся у високому бур'яні біля обніжка на вбитого більшовика. Роздивившись, Павук дуже здивувався, бо спершу подумав, що то Славко, брат Василя, тобто Сум, якого він знав краще, ніж його старшого брата. Вони були дуже схожі. Маркіяна здивувала на Славкові зелена куфайка з погонами капітана, гебістський кашкет із синім верхом, що спав йому з голови.

Павук перейняв їздового, котрий фірою віз бідони на молочарню до Соснова через Раковець, і попросив переказати комусь із Мандзюків, щоб забрали вбитого Славка. Прибігла їхня сестра Марійка і, заламавши руки, сказала, що це не Славко, а Василь.

«Чому він у совіцькому виряді?» — спитав Павук.

«Не знаю, — відповіла Марійка. — Може, для конспірації».

Наплакавшись, вона накрила обличчя Стодолі хустиною і попросила Маркіяна Павука наглядати за вбитим, аби його не розтягла звірина, а сама побігла шукати фіру, щоб забрати брата й поховати на цвинтарі.

Тим часом звістка пішла по хатах, і на Подорожчину ще приходили люди подивитися на вбитого. Кожна смерть хвилювала багатьох, чії сини були в підпіллі. Тим більше, що Стодолю вже виставляли мертвого біля Купчинецької сільради, а тут такий химерний трафунок — один і той самий чоловік

загинув удруге. Всі впізнавали старшого сина Мандзюків Василя, хоч смерть наклала на нього свою примарну маску. Лежав у куфайці з погонами капітана, в зелених суконних райтках та боксових чоботях із закованими всередину халявами. Мав одну рану на грудях і дві в голові, на скронях.

— Хто його видів з наших? — спитав я.

— Виділа Міська сестра.

— Улянка?

— Так. І ось що дивно. Вона подивилася на мертвого Стодолю й сказала: «Так йому й треба! Через цього голотника впав мій брат».

— Так і сказала? Що Місько впав через Стодолю?

— Но!

— Хто це чув?

— Маркіян Павук. Я говорив з ним через три дні по тому.

Сталася й ще одна несподіванка. Поки сестра Стодолі Марійка шукала фіру, під вечір приїхали вантажівкою більшовики й забрали труп. Хтось їм повідомив про знахідку. Вони забрали й Маркіяна Павука, завезли в Золотники в районне ГБ, протримали цілу ніч у холодній, але вранці відпустили. Допитувалися, де подівся автомат ППС і пістолет Стодолі. Павук після побоїв зізнався, що «бобик» у нього, а пістоля він не бачив. Зате вони вранці привезли Павука додому, забрали автомат, а чоловікові поки що дали спокій.

— Схоже на правду, — сказав я.

— І тому є тверді докази, — зрадив Сірко, що так швидко мене переконав. — Через те я й написав тобі, що Стодолю вбито.

Ми склали до купи всі аргументи.

Перше — більшовикам не було ніякого сенсу імітувати ще одну смерть Стодолі. Та якби вони це робили і підмовили Марійку, Улянку чи кого там іще, ситуація мала б інакший вигляд. Навіть якщо для такої інсценізації знаходять схожого небіжчика й перевдягають його в одужу того, кого хочуть засвітити убитим, то мертвого не взувають у чоботи. Його важко взути. До того ж куфайка з капітанськими погонами на Стодолі, гебістський кашкет були новиною для тих, хто його знав.

Друге — убитий не міг бути братом Стодолі Славком Мандзюком, тобто Сумом, бо того Безпека взяла у ніч атентату і він сидів під арештом.

Третє — мертвий був зодягнутий так, як описував його Місько.

Четверте...

— Кажеш, одна рана в грудях, а дві у скронях? — перепитав я Сірка.

— А я чекаю, поки ти згадаєш про це! Дві рани в голову не прості. Павук каже, що вбитий мав дві дірки у скронях від одного пострілу.

— Він застрілився?

— Не інакше. Застрілився з пістолета ТТ.

— Але пістоль десь подівся.

— Не десь, — сотав з мене жили Сірко. — Його підібрав Маркіян Павук разом з автоматом, але про це шміракам не зізнався. «Бобика» віддав, а ТТ приховав.

— І він тобі його показав?

— Ні, — ледь не зловтішно похитав головою Сірко. — Мене випередили. Забрали за день до того.

Він, скурвий син, чекав, поки я запитаю, хто забрав у Павука ТТ, але я на зло мовчав. Нехай не тягне ящірку за хвіст.

Не дочекавшись мого запитання і втративши надію, що я згорю від цікавості, Сірко змушений був продовжити:

— Хто забрав? — спитав він сам себе замість мене і відповів: — Наші. Не минуло й доби після Золотників, як на бідного Маркіяна Павука наскочили хлопці з СБ. Вислухали його уважно, не били, не погрозували, похвалили, подякували, а потім один із них спокійно так попросив: женіть, мовляв, пане Маркіяне, ТТ по-доброму, ми знаємо, що він у вас. Ну, Павук і віддав.

— А хто приходив, він не знає? — спитав я.

— Та ні, вони не звітували перед Маркіяном. Але якщо мені скажуть, що до когось приходив один низький і нахрапистий, а з ним двоє високих і спокійних, то я вам, панонцю, із заплученими очима скажу, що то був Сулима зі своїми хлопцями. З Вербою і Сомом, бо один був з тонкими вусами.

— Сулима?

— Ну, не генеральний хорунжий гетьмана Мазепи, а таки наш, — Сірко подарував мені довірливу усмішку, наче відкривав бозна-яку таємницю.

— Зрозуміло, — сказав я.

Картина справді була ясною. Тепер щодо Стодоли все склалося до купи. Я бачив до найменших подробиць, як він загинув. А головне — не лишалося жодного сумніву, що Місько хотів його вбити. Він вистрілив не мимо, а таки в Стодолю, що підтверджує рана у грудях. Вистрілив із «вальтера» і відскочив убік. Тим часом москалі теж почали стрілянину, Місько змушений був тікати. Поранений Стодоля упав, та потім звівся на ноги й побіг у протилежний від Міська бік, щоб вискочити з поля обстрілу. Добігши

до обніжка, він знов упав у бур'ян, і тут його за-
скочила думка, що може потрапити до рук тих, кого
зрадив. Сили полишали Стодолю. Він дістав ТТ і ви-
стрілив собі в скроню. Куля пройшла навиліт. Ганеб-
но, але... чесно.

— Так, — підсумував і Сірко. — Після стрілу Місь-
ка Стодоля зістав ранений і пустив собі кулю в пульс.

— Ви тут без мене добре попрацювали, друже Сір-
ку, — я нарешті спромігся на похвалу.

— Стараємося, панонцю. Але все це уже відомо
нашій СБ.

— А що не відомо?

— Дрібниці.

— Які?

Сірко більше схилився до думки, що Міська теж
немає живого, і вирішив виконати його волю. Взяв-
ши обручку, він розшукав сестру Стодолі Марійку
Мандзюк. Вона теж належала до Організації і під
псевдом Веселка раніше працювала зв'язковою у то-
го-таки провідника Струма. Після його загибелі по-
вернулася в Раковець і вже рік переховувалася.

Сірко знайшов Марійку вдома, що його насторо-
жило, бо це могло означати, що вона перестала боя-
тися більшовиків після того, як до них перекинувся
її брат. Могла й сама бути агенткою, хоч Сіркові не
хотілося вірити, що Міськова дівчина завербована.
І як таке могло статися після того, як секретар рай-
кому Холявка власноручно застрелив їхнього бать-
ка Йосипа Мандзюка, а хату більшовики спалили?
Ця обгоріла халупа досі стояла без покрівлі, лишень
сяк-так накрита соломою.

Вдома ще була їхня мати Анна, а також дев'ятилітній
братик Влодко, тому Сірко викликав Марійку надвір.

Вони зайшли під дашок оборогу, і там Сірко, мовби не маючи іншого приводу для розмови, почав з того, що має передати їй одну річ від Міська.

— Хіба він живий? — спитала Марійка.

— Думаю, що ні, — сказав Сірко. — Через те я тут. Місько просив вам дещо передати, подруго Веселко.

Він дістав золоту обручку і простягнув Марійці.

— Що це?

— Обручка.

Вона машинально взяла її, та, потримавши в руці, відразу повернула Сіркові.

— Ні, я не візьму.

— Чому?

— Він убив мого брата.

— Звідки ви знаєте?

Вона спохопилася, що сказала зайве, але відповіла спокійно:

— У селі так говорять.

Сірко вдав, що пропустив обмовку повз вуха, і спитав:

— Ви бачили вбитого Василя?

— Бачила.

— У чому він був зодягнутий?

— Як за...

О Боже, як таку гуску могли тримати в підпіллі! Вона ледь не сказала: «як завжди». Але схамінулася:

— Якось дивно. Він був зодягнутий у чуже, москальське...

Тут де не взявся їхній найменшенький братик Влодко. Схоже, він ховався у возівні, підслуховуючи їхню розмову. Малий не витримав, вискочив і потяг Марійку за руку.

— Ходи до хати, бо й тебе вб'ють! — по-дорослому сказав він. Потім вовченям подивився на Сірка й закричав: — Не приходіть до нас! Чули-сьти? Не приходіть!

— Жаль, — мовив Сірко до Марійки, ховаючи перстень. — Місько щиро любив вас.

— На ньому кров брата мого.

Вона пішла за Влодком, котрий щосили тягнув її за руку, вовкувато та настрашено озираючись на Сірка.

— Не приходіть! Чули-сьти? — зіпав малий. — Не приходіть, бо я сам вас постріляю!

Він міг. Я добре запам'ятав це хлоп'я, хоч бачив його лише раз. Колись ми вдвох зі Стодолею зайшли до них додому і тільки-но сіли до столу, як малий ухопив братів автомат, спритно його розбезпечив, шарпнув замок. «Ти обіцев, що й мені такий прине-сеш!» Анна вирвала у нього «папашку» й дала тако-го запотилчника, що Влодко відлетів до порога. Але навіть не скривився.

— Нащо було обіцети? — почухав він потилицю.

— Аж труситься до зброї, — задоволено сказав Стодоля.

— Кілько літ маєш? — спитав я.

— Семей минув.

— Ще стільки — і матимеш.

— Коли то буде? — Влодко дивився спідлоба, вовкувато, і я думав, що з нього виросте справжній вовк.

Два роки минуло, лишилося п'ять. Тільки немає вже брата Василя, і Славка, Сума, мабуть, не буде; мусиш, Влодку, покладатися лише на себе.

Сірко переймався іншою думкою і довірливо чекав на мій висновок з приводу його візиту до подру-ги Веселки.

— Вона щось знає про Міська, — сказав я. — І про Стодолю знала давно.

— Всі вони там однією мотузкою зв'язані. Їхній вуйко Гака, його жінка Параска, Марійка, Сум... Ціла агентурна сітка.

— А Гака не чути?

— Навіть Параски не видно в Багатківцях. Зійшла з дому.

Сірко налив нам обом по кухлю настою зі сверби-вусу і, смакуючи його, як Мазепа смакував найкоштовніше вино з батуринських льохів, запитально дивився на мене: «Тепер твоя черга розповідати».

— Отже, Міська убили, — сказав я, бо настала моя черга не лише розповідати, але й тягти з Сірка жили. — Якщо Марійка впевнена, що Місько стріляв у Стодолю і запитала: «Хіба він живий?» — то, виходить, вона багато чого довідалася від більшовиків.

— Виходить, так, — погодився Сірко.

— Хотів би я з нею поговорити про Михасю.

— Навряд чи вона щось скаже. А хіба ти не говорив із самою Михасею? — втупився в мене Сірко не так очима, як носом — брав, хитрюга, на нюх.

— Ну, то зовсім інше, — ухильно відповів я. Поки що не годилося розповідати про таємниці слідства навіть Сіркові. — Марійка могла б додати до справи чимало суттєвого.

— Могла б. Якби захтіла. Але, схоже, вона запізнилася.

Зрозумівши, що я не збираюся розкривати перед ним секрети, Сірко вирішив витягти з рукава козирного туза.

— Зате нам лишилася пам'ятка від Стодолі, — сказав він.

— Яка? Звідки?

— Ну, я ж теж не в тім'я битий. Якщо Сулима здогадався, що Стодоля мав пістоля, то з розповідей Міська я точно знав, що він носив при собі планшет. Тому так і сказав Павукові: «У вас, вуйку, ще має бути планшет. Він вам не потрібний, у нього навіть куряче яйце не покладеш». Павук трохи покректав, поогинався, сказав, що з такої доброї шкіри можна підошви до чобіт викроїти, але якщо Сіркові так припекло, то він пошукає. І приніс із стайні планшет з тонким довгим опаском.

Скурвий син! Замість того, щоб відразу показати мені таку цінну знахідку, він вихвалявся своєю кмітливістю. Добре, хоч не віддав за планшет Міськів перстень, а запропонував Павукові бофони¹.

— І він узяв? — спитав я.

— Та ні. Сказав, що за такі купила, як знайдуть, ніні везуть на Сибір.

— А ти?

— Пообіцяв, що планшет ми беремо в рахунок обов'язкової грошової збірки.

— І де ж він?

— Хто? Павук? — вирішив мене доклати цей хитрий мазепинець.

— Планшет!

— А-а-а...

Сірко, покректуючи, як і Маркіян Павук, дістав зі свого наплічника темно-коричневу старшинську планшетку.

¹ Символічні грошові знаки Бойового Фонду, якими оунівці розраховувалися з населенням за матеріальну допомогу. Передбачався обмін бофонів на реальні гроші за Самостійної України.

— Але вона майже порожня, — сказав він. — Тут тільки учнівський зошит, чисті аркуші й одна анонімна записка.

Розстебнувши бронзову фібулу, я відкрив планшетку й жадібно вигріб усе, що в ній було. Чистий учнівський зошит, олівець і... одна записка.

Дорогий Васильку!

Завтра не зможу до тебе прийти, бо на цей час мене запросив на стрічу С. Мушу піти, щоб не викликати підозру. Ти ж не ревнуєш, коханий? Не треба, ти знаєш, що стосунки з С. у мене холодні.

Хочу попередити, щоб ти був обачніший у своїх зв'язках з нашими людьми. Мене дивує, що про тебе знають усі родичі. Записку передаю Марійкою, бо вуйна Параска має сверблячий язик.

Лишаюся над Стрипою, щоб бути ближче до тебе.

Цілую. Твоя М.

Я прочитав записку і подивився на інтригана, який назвав її анонімною. Та він просто знущався з мене! Записка була найпевнішим доказом того, що про зраду Стодолі (та й Гака) знали, окрім Михасі, ще Сум, Марійка, їхня мати Анна Мандзюк, Гакова дружина Параска... Знали, але жоден із них не повідомив нікому з Організації.

— «Покликав на стрічу С.». Це не ти часом? — вщипнув я Сірка за його хвоста, всуціль покритого реп'яхами.

— На жаль, ні.

— А хто це — здогадуєшся?

— Думаю, що генеральний хорунжий... Золотниківської СБ.

Тут не було чого й думати. Сулима покликав «синьооку ластівку», щоб посадити її у клітку.

Малоприємним у цьому дорогому планшеті було ще й те, що ближчим часом я знов мусив попроситися з другом Сірком. Доправити Брозові такий речовий доказ входило в мої прямі обов'язки.

Михася повірила Брозові, що Стодолі немає живого, бо не може бути два дива поспіль. І ще: якби Василько жив, навряд чи її відпустили б. Вона відразу пішла до Мандзюків у Раковець і тут почула ще більше. Марійка розповіла, що наші влаштували на Василя засідку на хуторі Подорожчина, де його вбив колишній її наречений Місько Пасічник із Соснова. Він і сам упав у тій перестрілці. Більшовики забрали тіло Василя до Тернополя й там поховали на цвинтарі, а Міська десь прикопали, як пса.

— Чує моє серце, що вони й Славка з'їли, — сказала Анна. — Василь лежить у Тернополі, а Славцьо, мабуть, на Степку.

Степком називали дике нічийне поле, порите глибокими рівчачками, де Безпека (так говорили люди) страчувала й закопувала провокаторів. Там завжди водилося багато лисів, які часом гавкотіли або й завивали, як ті вовки.

— Я їм цього не забуду! — голосила Анна. — Синочків моїх, таких соколів, поїли.

— Заспокойтеся, мамо, годі, — просила Марійка.

— Віділлються їм мої сльози!

Вони всі втрьох так наплакалися, що Михасі розболілася голова і вона прилягла на бамбетель¹,

¹ Бамбетель — дерев'яна розсувна лава-канапа.

а Марійка з матір'ю ще довго роз'ятрювали одна одну. Лише малий Влодко мовчав і вовкувато дивився на матір, сестру, Михасю, ловлячи кожне слово. Анна сказала, що нікому не подарує невинної крові своїх синів. Як доведеться, повідає всіх, кого знає, най не думають, що вони такі розумні, а Мандзюки дурні. Кожному прийде своя черга. Ні Василь, ні Славко нікого не всипали, а якщо їх постріляли задурно, то вона, Анна, сама може всипати кого завгодно, аби перепало всім порівну.

— Не треба! — раптом озвався Влодко. — Не треба нікого сипати, як не знаєте, хто винен. Я сам пімщу...

— Цить! — крикнула на нього Анна. — Ще молоко на губах не обсохло, щоб старших повчати. Пімстить він...

Тоді малий підступив до Михасі й попросив, щоб вона лишалася з ними жити. Михася пригорнула хлоп'я, на очі їй набігли сльози. Влодко був схожий на Василя, і їй подумалося, що такого хлопчика могла б мати й вона. Малий притулився губами до її вуха й прошепотів:

— Я, Михасю, вже маю псевдо. Знаєш яке?

— Яке?

— Пообіцяй, що нікому не скажеш.

— Обіцяю.

— Пімста, — сказав Влодко. — Моє псевдо — Пімста.

— Файно. Сам придумав?

— А хто ж?

Анна теж просила Михасю, щоб вона лишалася з ними, буде їй за невістку. Дах вони до зими перекриють та й житимуть разом. Василь не дозволяв ставити крокви, мовляв, незабаром у Раковці буде колгосп, то їм допоможуть з хатою.

Михася знала, що ніколи не житиме з ними, але, щоб не образити Анну, сказала, що спершу їй треба повернутися додому в Божиків, бо давно не бачила своїх. Вранці вона піде.

Потім, коли Анна з Марійкою були надворі, до неї знов підступився Влодко і, набравшись духу, зашепотів на вухо:

— Ти не виходь ні за кого заміж. Я виросту й сі женою на тобі. Василя нема, Славка нема, то я сі маю женити, не?

— Поки ти виростеш, Влодку, я вже буду стара, — сказала Михася.

— Ні, ти старою не будеш ніколи. Мама будуть, Марійка буде, а ти не. Почекаєш мене?

— Добре.

— Гляди ж!

Спала Михася погано, а коли прокинулася, в хаті нікого не було. Вона вийшла надвір і побачила, що Анна з Марійкою примостилися на ослінчиках під дашком оборогу й луцять квасолі. Це чомусь вразило Михасю. Вона думала, що в такому горі людей не повинно ніщо обходити, крім самого горя, а тут повнісінько клопотів і навіть така буденщина, як луцання квасолі. Життя брало своє.

— А де Влодко? — спитала вона.

— Та ж до школи пішов! — сказала Анна. — Він тепер у нас школяр!

Ага, ще ж є і школа, подумала Михася. І клуб, і крамниця, і церква, і сільрада, і всеньке село, яке живе своїм щоденним життям під сонцем, що сходить-заходить та й знов вертає на коло своє. Але ні сонця не було, небо затягли такі вільгі хмари, що ось-ось мав упасти дощ.

Вони поснідали терчинниками¹, випили гербати, запареної на дубчиках смородини, і Михася стала збиратися. Вона попросила Марійку, аби та склала їй речі в дорогу, які Михася тримала у них, а найперше — чобітки й овечого лейбика, бо йдеться до холодів. Узявши торбу, Михася поцілувалася з Анною, а Марійка сказала, що трохи її проведе.

— Побула би в нас, — з легким докором мовила Анна. — Диви, ще й дощ застане посеред поля. Може, якась сі фіра графит, підвезла би з півдороги.

— Хіба мені вперше?

— Візьми хоть мішок від мокви, напнешся.

Анна принесла їй кропив'яний рантух, складений «дзьобом» у великий каптур.

— Дякую, мамо, — сказала Михася.

Те «мамо» знов довело Анну до сліз.

— З Богом, — махнула вона рукою і відвернулася.

Михася з Марійкою вийшли городами в поле. Марійка, видно, хотіла щось їй сказати, та не знала як.

— Чого саме Місько стріляв у Василька? — спитала Михася. — Більш не було кому?

— Не знаю. Після того, як Василь вийшов з очерету, Місько до мене не озивався. Може, щось знав.

Вона роззирнулася по боках і здивовано подивилася на Михасю.

— А ти ж ідеш не на Божиків!

— Загляну ще на хутір Морги. Там, де ховалася раніше, теж маю дещо забрати.

Марійка розгубилася.

— У бабці Орісі? — спитала вона.

¹ Терчинники — картопляники, деруни.

— Так, я тобі казала про неї. Маю там окремий покій через сіни.

Марійка ще трохи поміркувала й нарешті наважилася.

— Більшовики за тобою розпитували, — сказала вона.

— У тебе?

— Ні, вуйко Олекса, Гак, передав.

— Де він тепер?

— З ними.

— Знаю, що з ними. Де він?

— Здебільшого в Тернополі.

— Чого їм від мене треба?

— Може, щось про Василя хочуть розказати. Тепер ти не мусиш їх боятися.

— Я їх і не боюся. Буду на хуторі Морги кілька днів, — сказала Михася з відвертим натяком, що вона готова до зустрічі.

— Добре.

Михася поцілувала Марійку в маленьке, як долонька, личко і пішла навпростець на Морги. Озирнувшись, побачила, що дівчина біжить полем, наче її хтось доганяє. Так і було. Її доганяв дощ, який сипнув густими холодними краплями і на Михасю. Вона дістала з торби мішок і, накрившись, теж пришвидшила крок. Михася знала, що вже сьогодні їй треба сподіватися гостей.

15

Чвечері прийшов Гак із трьома озброєними чоловіками, але до хати не заходив. Михася вийшла до нього. Хоч Гак і доводився Василькові вуйком, та був майже його ровесником, старшим, може, років на три-чотири. У підпіллі Гак займався грошовою та харчовою збіркою по селах над Стрипою і, хоч мав бідову жінку Параску, зажив собі слави бабія, пияка й гультіпаки, котрий забув, що таке конспірація. Останнім часом так розперезався, що кидав тінь на все підпілля, і Гака треба було або змусити до послуху й дисципліни, або позбутися. Він і сам це розумів, тому став легкою здобиччю більшовиків.

До Михасі на хутір Морги теж прийшов напідпитку, хоч намагався це приховати. Вона дорікнула Гаківі, що він, як і Василько, водить за собою провокаторів, котрі не дають поговорити спокійно.

— Та то всьо наші, колишні, — сказав Гак. — Арсен, Сокира, Остап. Таких, як ми, по одному не пускають.

— Але ж вам добре з ними?

— Коли як. Іноді мені здається, що ліпше сидіти в криївці на цвілих сухарях, ніж служити гончаком.

— Чому ж пішли до них?

— А ви не знаєте?

— Ні.

— Тут у всіх одна відповідь.

— Яка? — спитала Михася.

— Жити хочеться. Василь теж пішов до них, бо хотів жити. Свої заповзялися звести його зі світу, і він пішов до чужих.

— Але все'дно його вбили свої. Ви знаєте як?

— Вам усе скажуть. Я прийшов переказати, що з вами хоче поговорити один їхній начальник. Як ви сидивите на то, щоб завтра стрітисся з ним?

— Нехай приходить.

— Завтра. О цій порі.

— Домовились.

— Тільки вважайте, без жартів, — сказав Гак. — Він приїде з великою охороною.

— Сподіваюся, увесь гарнізон не полізе до хати?

— Ні, вони люди чемні.

— Ви теж чемний?

— Хіба не видно?

— То зайдіть до хати, — сказала Михася. — Вам можна зайти до мене без них?

— А чого ж!

Біля порога Гак обчистив чоботи від болота, якого після дощу було скрізь по вуха, зайшов у сіни, і Михася відчинила йому двері до своєї половини хати. Вона хотіла засвітити лампу, але Гак сказав, що не треба. Вони розмовляли потемки.

— Де ваша господиня? — поцікавився Гак.

— На тій половині, на п'єцу¹. Вона лягає спати разом із курми.

— А ви не боїтеся, що я вас поцілую? — спитав він, сідаючи на лаву.

¹ П'єц — піч.

— Чого маєте мене цілувати?

— Як родичку.

— Який ви мені родич?

— Якщо Василь мені небіж, то який? Я, Михасю, скучив за вами і давно хотів стрінутися. Думав, ви сі змінили, зів'яли, а виджу, стали іще гарніша. Не дарма у вас всі закохані. Від провідників до таких барбосів, як я. Та яке там «закохані»? Вони всі сохнуть за вами. Жаль Василя.

— Хто його вбив?

— Небіж мій, Василько ваш, дуже вірив людям. Казав, що всьо має бути чесно. Правильно чи неправильно, у кожного тут своє розуміння, але всьо має бути справедливо. Його зрадив Місько. Василь був найрозумніший з-поміж усіх нас, але довірливий, як дівчак. Тому впав так по-дурному.

— Його застрілив Місько?

— Ні. Місько його обдурив, привів на засідку, але стріляти у Василя не посмів. Він вистрілив повз нього. Наче дав сигнал, щоб Василь тікав. І сам дремелував куди очі виділи. Василь ще оглянувся на нього, спіткнувся, а потім теж став утікати. Хтось із тих, що сиділи в засідці, поцілів йому в груди. Василь зістав ранений, відбіг скільки міг і впав. Відтак сам дострілювався у пульс.

— Хто це бачив? — спитала Михася.

— Більшовики.

— Як вони могли знати, що Місько вистрілив мимо?

— Не знаю. Може, щось переплутали. Спершу казали, що в грудях Василя рана була не з пістоля. Вони думали, що зрадив їх сам Василь.

— Василь? — стрепенулася Михася. — Чому вони так думали?

— Мені ніхто нічого не пояснював. Я боявся, щоб вони мене не забили через Василя. А потім почув розмову, чого більшовики його запідозрили. Через те, що вони пропонували Василеві взяти з собою якомога більше війська, радили оточити хутір більшими силами, а він відмовлявся.

— Як вони переконалися, що зрадив їх не Василь, а Місько?

— Цього мені ніхто не казав. Та я побачив, що вони з великою повагою почали говорити про Василя. Який він був мудрий, який чесний, порядний. І поховали його на тернопільському міському цвинтарі з усіма почеснями, як офіцера.

— Ви були на похороні? — спитала Михася.

— Ні, не був.

— Чому?

— Мені не можна було. Сказали, що мене там хтось може впізнати і потім «бандьори» знатимуть, де похований Василь. А цього їм знати не треба.

— Що сталося з Міськом?

— Його більшовики знайшли мертвого, коли переходили поле. Метрів за триста від того місця, де Місько начебто стріляв у Василя. У нього були прострілені обидві ноги й одна рана в голову. У мертвій руці тримав свого «вальтера». То значить, що Місько теж зістав ранений і дострілив себе.

— Дивно, — сказала Михася. — Вони загинули майже однаково. Що Василь, що Місько.

— А що тут дивного? Нині наших так більшість гине. Тільки й чути: там підірвав себе на гранаті, там дострілився. Василь хотів якось то зупинити. Знаєте, як він казав мені: «Вважай, вуйку, треба знати більшовиків і наших, та над усіма мати свою голову».

Михася завважила, що Гак сказав «наші». Замість чоловіка вона бачила в сутінках лише важкий горбатий силует, що мовби лишився від колишнього Гака. Але й колишне вже не покине його ніколи, — думала Михася, — і поділ на «їхніх» і «наших» для нього ніколи не зміниться.

— А ще Василь дуже пишався тим, — вів далі Гак, — що, відколи він перейшов до більшовиків, ніхто не падав і не стрілявся над Стрипою.

— Ви бачили його мертвого? — спитала Михася.

— Ая! Плакав над ним. Лице було жовте, але й крізь маску смерті проглядало якесь здивування. Чи мені сі так видало, чи Василь на правду чомусь дивувався перед загибеллю, бо так і застиг з несподіванкою на лиці.

Михася подумала, що Гак вигадав це здивування чи воно само навіялося йому з якоїсь причини, і він через таку «несподіванку» хотів їй на щось натякнути. Але перепитувати не стала. Тут кожен говорив лише те, що міг.

— Василько не сподівався, що його там уб'ють, — сказала вона.

— Ніхто не відає, де його вб'ють, — зітхнув Гак. — Знає, що вб'ють, але не знає, де і коли. Ви ж чули, що наші забрали Славка і Дзідзя?

— Так, — кивнула Михася. — Я була в Раковці.

— Хлопці вже, мабуть, на Степку годують лисиць. Знаю, що і мою Парасю хочуть забрати. Але я не дам. Відвезу її до Тернополя. І Марійку теж. Маю там файне мешкання. Анну вони не зачеплять, у неї ще малий хлопець. А ви, Михасю, про себе подумайте. Завтра до вас приїдуть.

Гак підвівся, начепив на плече автомат. Намацав клямку дверей, хотів щось сказати, та не наважувався.

— Може, забули що? — спитала Михася.

— Та ні. Я от не знаю, чи доїдуть до вас по такому болоті. Дорога розгасла, ми, поки прийшли, ледве чобіт не погубили.

— Доїдуть. А як ні — то прийдуть.

— Може, до завтра протряхне.

Михася вийшла за Гаком надвір. Дощу не було, але в повітрі висів густий вільгий морок. За його темною стіною стояло моторошне безгоміння.

— Чого ви забилися в таку глушину? — спитав Гак, запалюючи цигарку. — Хіба в Раковці не ліпше? Тут так голо, безлюдно. Морги — це місце для несусвітнього смутку.

— Ви вгадали, — сказала вона. — Якраз я обрала місце для несусвітнього смутку.

16

Не такий уже й дикий він був, цей хутір Морги на п'ять дворів, що тулився у затишку поміж зелених пагорбів, від яких і пролягали морги масних ґрунтів. Одна лишень кукурудза виростала тут у два людських зрости, а качан був такий дорідний, що з його зерна виходив корець борошна або крупи, яких вистачало на три миски кулеші чи цілого малая¹.

Якщо виходити здалеку, *ab ovo*², то це теж було не останньою причиною того, що одного сльотавого вечора до двору газдині Оришки Паньківської, що сиділа на хуторі Морги, підїхав студебекер з повним кузовом солдатів у червоних погонах і синіх кашкетах. Ґрунтовка була розкисла, грузька, але потужна вантажівка, завиваючи та викидаючи хмари їдкого диму, намотала її на колеса разом з болотом без особливих пригод.

Поки солдати вискакували з кузова та займали стійки на хуторі (собаки аж розривалися, припадаючи на задні лапи), з кабіни поважно вибрався вайлуватий приземкуватий лейтенант з добродушним кирпатим обличчям. Він був у повному озброєнні —

---

¹ Малай — кукурудзяна перепічка.

² *Ab ovo* (лат.) — від яйця, тобто від початку, від суті.

ППС, на паску кобура з пістолетом, портупея, планшет, начищені до блиску чоботи.

З кузова виліз і Гак із чималою торбою. Він провів лейтенанта через подвір'я, і той так заквецяв блискучі чоботи, що, підібравши тріску, довго обшкрібав з них болото.

Михася відчинила сінешні двері й покликала їх до хати. Лейтенант вибачився, що мусить зайти у брудних чоботях. Михася сказала, що тепер скрізь грязюка і нема на те ради.

У хаті Гак відрекомендував гостя:

— Це лейтенант Петро Іванович Свердлов. Він є начальником відділу Тернопільської держбезпеки.

Свердлов спроквола зняв кашкет і, подавши Михасі руку, привітався ще раз.

— Заочно знаю вас давно, — сказав він. — Чув, що ви дуже вродлива, але що така...

— Прошу сідати, — Михася показала йому на ослін біля столу.

Свердлов повісив кашкет біля дверей на вішак, пригладив на голові попелясте волосся. Воно було в нього зачесане клинцем униз і трохи набік. Білий підшитий до кітеля комірець щільно облягав товсту коротку шию.

Гак випорожнював торбу на стіл — поставив пляшку горілки, виклав хлібину, смажену курку, нарізану ковбасу, оселедця, бляшанку консерви.

— Видиш? — весело глянув він на Михасю. — Петро Іванович — начальник, а по-московському навіть говорити не вміє.

— Якщо начальник, то вміє, — зауважила Михася. — Без московського духу нині в начальники не беруть. Правда ж, Петре Івановичу?

— Та ні, я вмю по-російськи, — сором'язливо мовив Свердлов.

— А по-нашому де навчилися?

— В Умані. Я там жив.

— Зрозуміло. Яка ж московська мова в гайдамацькому краї! — сказала Михася.

— І то правда.

Свердлов поволі розглядався по кімнаті. Гак, вочевидь, був збуджений близькою пиятикою і, не турбуючи Михасю, порядкував самотужки далі. Дістав із кренденса три келішки¹, таріль, накраяв хліба, налив горілки.

— Аво, все готове! П'ю до вас, Петре Івановичу! — Гак підняв келішок, який тремтів у його руці, як козячий хвіст на морозі.

Свердлов повагом узяв свій і подивився на Михасю.

— А ви?

— Я не п'ю.

Квола усмішка поволі розтеклася його кирпатим лицем.

— «Декалог націоналіста» — чи що там у вас — забороняє?

— Я не п'ю горілки, — повторила Михася.

— Тоді і я не буду, — сказав він, ставлячи келішок на стіл.

Гак випив до дна і, не закушуючи, налив собі ще.

Свердлов дістав коробку «Казбеку».

— Ви дозволите?

— Курить, — сказала Михася.

Він відкрив коробку, взяв цигарку і довго постукував штульбою² об намальованого на накравці чорного

¹ Келішок — тут склянка.

² Штульба — порожня трубчаста частина цигарки, що замінювала мундштук.

вершника, наче підковував йому коня. Дмухнув у штульбу, двічі стиснув її посередині з двох боків, щоб тугішою була затяжка, і нарешті припалив сірником. Затягнувшись, потримав у собі дим і поволі випустив його під стелю.

Михася принесла йому черепочок для недопалків.

Гак, заївши другий келішок оселедцем, боязко глянув на Свердлова.

— Ще одну і залиш нас, — сказав лейтенант.

Той радо закивав головою, налив, випив і, взявши краєць хліба та кілька кружалець ковбаси, чмихнув надвір, як шкідливий кіт.

— А ви чому не їсте? — спитав у Михасі Свердлов.

— Дякую, я вже вечеряла.

— Тоді, якщо ви не проти, давайте поговоримо. Головне я казатиму не від себе, а від нашого вищого керівництва. Згода?

— Я вас слухаю.

— Перше: чому ви боїтеся більшовиків? Хіба ми з рогами?

— Тих, що з рогами, я не боюся, — сказала Михася. — Ні волів, ні корів...

— Ось бачте — ви одразу йдете супроти. А нас хвилює ваша доля. Ми хочемо, щоб ви не поневірялися по чужих кутках, а розпочали нормальне життя.

— Я не поневіряюся.

— Де ви були останні три дні?

— У Раковці.

— Одну ніч. А перед тим?

Михася подивилися в його напівсонне, добродушне лице, на якому навіть повіки були важкими і млявими, й подумала, що це велика омана. За тією байдужістю причаївся, як за кущем, хитрий ловець.

Треба бути вкрай обачною, щоб не заплутатися в його сітях. Швидка згода на співпрацю викличе підозру. Затятому спротиву теж є межа, за якою починається недовіра.

— Я маю право на приватне життя? — спитала вона.

— Так, звісно. Не хочете казати — не кажіть. Якщо ви думаєте, що досі є підпільницею, то це смішно. Справжніх підпільниць залишилося одиниці. Соня, Марта... Хто ще?

— Знаєте, що мене завжди дивує?

— Що? — пихнув він димом.

— Людина, котра каже, що їй смішно, ніколи не сміється. Ви помітили?

Свердлов мовби не зрозумів, що це про нього, і правив своєї:

— Василь ваш також сміявся з тих жінок, що нічого не роблять, а тільки ховаються. Леся, Хвиля, Квітка... Вони давно нікого не цікавлять, сидять в одному селі, і з них уже кури сміються.

Що він хотів від неї почути? Схвалення чи заперечення? Чи вивідати, кого з них Михася знає?

— Добре, що людям весело, — сказала вона. — Нехай сміються.

— Василь ваш бачив цих людей наскрізь. І своїх, і чужих. Його біда була в доброчесності. Знаєте, як він переживав, коли прийшов до нас? Казав, що якщо над Стрипою впаде хоч один підпільник, поки він у нас, то пустить кулю собі в лоб.

— Він так і зробив, — сказала Михася.

— Не так. Зовсім не так. До нього приїжджали представники аж із Києва, вони довго дискутували, і Василь повірив у нову будучність України. А можна сказати й інакше. Повірив у нові, не криваві методи

боротьби за ту будучність. Ви ж зустрічалися з ним, коли він був уже в нас?

— Стрічалася.

— Часто?

— Ні.

— Коли бачилися востаннє?

— Мали зустрітися перед тим, як він ішов на Подорожчину. Не вийшло.

— Коли ви дізналися, що Василь загинув?

Запитання було вкрай небезпечне. Свердлов це знав, тому сказав із млявою усмішкою:

— Не поспішайте, подумайте.

Він дістав ще одну цигарку «Казбеку» і так само, стукаючи штутьбою по коробці, поволі підковував коня чорного вершника. Тук-тук-тук...

— А що тут думати? — сказала Михася. — Хіба можна забути, коли ти почула звістку про смерть коханої людини?

— І коли ж?

— Через день, як уже всі говорили. У Багатківцях, Раковці, Соснові...

— Від кого ви почули цю сумну звістку?

— Від чоловіка, що їхав на фірі до Соснова.

Михася трохи подумала і, показавши Свердлову «васильки з-під вій», поцікавилася:

— Це що — допит?

— Ні, дружнє розпитування, — сказав Свердлов. — Відчуваєте різницю?

Він довго не витягав цигарку з рота — то затискав її зубами, то мовби жував і чудно перекидав язиком з одного кутика губів до другого.

— Розкажіть, як загинув Василь, — попросила вона.

— Хіба Гак вам не розповідав?

— Не все.

Свердлов теж почав з того, що Василь був дуже довірливий. Коли йшов на зустріч з Міськом, йому запропонували численну охорону з гарнізону, вважали, що хутір треба взяти в оточення. Він відмовився. Сказав, що це його операція і вся відповідальність лежить на ньому. А зайвий рух лише зіпсує справу. Тоді він, Свердлов, потай від Василя узяв два взводи солдатів і заздалегідь розмістив їх у лісі, недалеко від Подорожчини, разом із машинами. Коли стемніло, він з одним відділенням підсунувся ближче до кущів, що росли біля хутора. Звіддалік бачив, як Василь підходив до тих кущів. Усе йшло за планом. Та раптом бахнув постріл. Він був настільки несподіваним, що Свердлов спершу не зрозумів, чи то вистрілив сам Василь, чи стріляли в нього. Та в обох випадках становище вимагало негайного втручання, і вони відкрили вогонь. Почувши пальбу у відповідь, зрозуміли, що на Василя підстерігала засідка, що Місько їх обдурив.

Свердлов побачив, як із-за кущів вихопився ко-трийсь із бандитів і побіг у поле. Саме тут вдарили фари їхніх автомобілів, стрілянина порідшала, бандерівці змушені були розбігатися. Та Свердлов помітив тільки одного — того, що вискочив на поле. Відбігши метрів на двісті, він зупинився й повернувся лицем до світла фар. Це був зручний момент для Свердлова, він звів автомат і випустив чергу в бандита. Той, спотикаючись, криво побіг далі, але невдовзі впав. Звідти долинув постріл.

Трохи згодом, коли бандерівці відійшли, Свердлов підїхав машиною до того місця і побачив убитого Міська з пістолетом у руці. Оглянувши мертвого, він

зрозумів, що поранив Міська у ноги, після чого той ще трохи пробіг, упав і застрелився з «вальтера».

Труп вони викинули на кузов, але Свердлов не міг зрозуміти, що відбувається. Ніде не було Василя. Допитаний Рогальський сказав, що давно не бачив Стодолю, а щодо провідника Буревія, то він про такого ніколи не чув. «А де криївка?» — «Ніхто не копав тут криївку». Та вони щупами пройшли все обійстя, взяли рискалі й напрочуд швидко розкопали потаємний хідник із пивниці. Однак то був давній сховок, за який господар Рогальський поплатився пожежею і Сибіром.

Свердлов не знав, що й думати. Виходило так, що Василь відійшов разом із бандитами. Місько чомусь побіг на поле і, коли повернувся лицем до фар, можливо, хотів, щоб його впізнали і не стріляли. Вони прочесали всі куші, у світлі рефлекторів оглянули кожен клаптик побіля того місця, де пролунав перший постріл, але не знайшли жодного сліду від Василя. Що в такому разі можна було подумати?

— Скажіть мені, — припалував Свердлов чергову цигарку, мляво посмоктуючи штульбу. — Що я повинен був думати про цю операцію з Буревієм?

Михася слухала його розповідь, мовби ще не знаючи, що буде далі, і якась тиха радість скидалася в грудях: Василько їх підманув. Він мав свій, і більше нічий, зухвалий задум і, можливо, навіть не збирався мстити Буревієві, а тільки хотів зустрітися з ним сам на сам, відверто поговорити і переконати провідника, що його, Стодолю, оббрехали. Тому він і відмовився брати з собою гебістську підмогу.

Більшовики й наступного дня перетоптали все поле, прочесали околиці Подорожчини, але Василя

не знайшли. Так би й лишилося все у невіданні, якби не натрапив на нього Павук. Звістка до них долетіла швидко, вони забрали тіло Василя й завезли в Тернопіль, а там уже їм розвіднилося. З обоими Міськового «вальгера» було випущено дві кулі, одну з яких знайшли у Міськоїй голові, а другу — у грудях Василя. Крім того, Василь мав пробиті одним пострілом скроні — це засвідчувало, що він обірвав собі життя сам, щоб не потрапити живим до бандерівців.

«А може, до вас?» — усе ще роздмухувала в собі надію Михася.

— Ми зрозуміли, що зрадив нас Місько, — сказав Свердлов, ніби зазирнувши в її думки. — І поховали Василя на міському кладовищі з великими почестями. Якщо захочете, ми покажемо вам могилу.

— А Міська? — несподівано для себе спитала Михася.

— Що — Міська?

— Де його поховали?

Для Свердлова це запитання теж виявилось неочікуваним. Він поволі, глибоко затягнувся цигаркою і, закинувши голову, так само поволі випустив дим під стелю.

— Там, де закопують бандитів. Без попа і хреста.

— А Василя відспівували?

— Ні, це не в наших звичаях. Хоча він ходив до церкви і ми ставилися до цього з розумінням. То ви хочете побачити його могилу?

— Так. Але я ще не готова їхати до Тернополя.

— Заради світлої пам'яті Василя ми хотіли б зробити щось добре для вас. Для дорогої йому людини. Ми знаємо, що він вас кохав усім серцем. Тому вам, Волошко, багато прощається.

В'яла посмішка знов поволі розтеклася його лицем.

Михася не сподівалася почути від нього своє псевдо, але здивування не показала. Наче це було її друге ім'я по хрестинах. Як Софія. Михайлина-Софія Стасів.

Свердлов зрозумів її роблену незворушність. Але він знав про Волошку ще багато чого.

— Як підпільниця і колишня машиністка Лемеша ви заслуговуєте найсуворішого покарання. Тут позбавлення волі тягне на всі двадцять п'ять. Ваші рідні, що живуть у селі Божиків, усі підлягають виселенню. Але ми їх не чіпали теж з поваги до Василя Мандзюка. Радянська влада кожній людині дає шанс на виправлення своїх помилок. На спокутування гріхів — так, по-вашому?

Михася мовчала.

— Чи ви вже не любите Василя? Ну, справді, яка може бути любов до мертвого? — зловтішно промовив лейтенант Свердлов. — Тим більше, коли стільки живих умирають за вами.

— Не смійте такого казати.

— Це ж Леміш назвав вас Волошкою? Він теж був у вас закоханий?

— Ні, — заперчила Михася. — Я спілкувалася лише з його кур'єром.

— Помиляєтеся. Але Леміш нас уже не цікавить, — пустив він клуб диму під стелю. — А Буревій? Коли ви зустрічалися з Буревієм?

— Я його бачила ще за війни.

— То, може, ви і з Сулимою бачилися ще за Польщі? Тоді, як у криївці хрестили буками невинних жінок.

Михася вдала ображену й мовчала.

Свердлов затоптав жовтими пальцями недопалка в черепок.

— А з Брозом ви коли зустрічалися? Може, він вам більше подобається, ніж Василь? Ну, звичайно, більше, зізнайтеся. Броз же такий ідейний, такий мужній, незламний. Вони зі Змієм навіть родичів своїх перестріляли, котрі симпатизували радянській владі.

Роздратований її мовчанням, Свердлов розпалював сам себе і від того жвавішав.

— Він же закоханий у вас, цей Броз? Та вони там усі вмирають за вами і готові перестріляти один одного, аби домогтися свого. Ви думаете, Буревій чого вївся у Василя?

— Побійтеся Бога, — озвалась Михася. — Я Буревія не бачила три роки, він забув, що така є. Ті люди, яких я добре знала, погинули. Тепер я ні з ким не стрічаюся, бо вже давно не працюю в Організації.

— Не працюєте, а за Василем теж не пішли. Він же вас кликав до себе?

— Кликав. Але я не знала, що з нами далі буде. Самі бачите, чим усе закінчилося.

— Злий випадок, — сказав Свердлов. — Якби не злий випадок, у Василя склалося б щасливе життя. Він міг би очолити навіть контррозвідку. Наше начальство раділо, що справжній патріот став на правильний шлях і зробить багато корисного для України.

Свердлов розповів Михасі, що вже багато людей, які перебували в підпіллі, перейшли до мирного життя і ніхто їх не переслідує. Вони працюють, навчаються, ходять у кіно, в театр, живуть повноцінно, як усі радянські люди. Михася теж мусить піти навчатися, здобути вищу освіту, а якщо захоче, вони й зараз можуть узяти її працювати до своєї канцелярії, адже Михася професійно друкує на машинці й уже

має за плечима сім класів гімназії. Такі люди їм дуже порібні.

— Я не хочу бути агенткою, — сказала вона.

— А вас ніхто й не примушує. Ми Організацію вже докінчуємо. З вами поговорить наше начальство, воно дуже хоче побачити дівчину, котру кохав Василь. Вам покажуть, де він жив, ви зможете забрати його речі, книжки, знімки. Відвідаєте Василеву могилу. Якщо, звичайно, вам дорога його пам'ять. О, хвилинку, здається, я один його знімок маю з собою.

Свердлов попорпався у планшеті й подав їй фотографію. Михася присунула ближче до себе лампу.

До неї усміхався Василь — такий рідний, такий живий, що Михасі зайшлося серце. Лише вона одна в усьому світі знала, що ховається за цією усмішкою і яка думка причаїлася під хвилею чорного чуба, що спав йому на чоло. Василь був у чужому військовому виряді, в якому Михася бачила його під час зустрічей у Багатківському лісі. Але це була всього лиш оманлива машкара, за якою вона виділа того Василька, котрого, окрім неї, не знав ніхто.

— Ви не могли б дати мені цю знімку?

— Вона підписана, — сказав Свердлов.

Михася мимовільно глянула на зворотний бік фотографії і впізнала Василів почерк:

«Петрові Свердлову у день нашої зброї від Василя. 31 серпня 1947 р.»

Боже, який безум і яка звага! На таке був здатний лише він. Не всі підпільники, хіба старші вояки УГА, пам'ятали дату 31 серпня, день, коли 1919 року Галицька Армія вибила з Києва більшовиків.

— На його квартирі ви заберете всі фотографії, — пообіцяв Свердлов.

Цікаво, як Василь пояснив йому, що таке «день нашої зброї»? Напевно, цього дня москалі йому видали ППС абощо.

— Я приїду і сам відвезу вас до Тернополя того дня, який ви призначите, — сказав Свердлов.

— Не знаю. Мені треба все це обміркувати.

— Тоді я змушений назвати головну причину, чому вас треба забрати до міста. Маємо достовірну інформацію, що вас хочуть знищити.

Його слова не справили на Михасю сподіваного враження.

— Вас це не хвилює? — спитав Свердлов.

— Я наречена агента, — сказала вона. — Мушу бути готова до всього.

— Ви така молода, вродлива і так спокійно про це говорите.

— Мені що — впасти в істерику?

— Не варто впадати в істерику. Треба впливати на власну долю. Є різні способи уникнути безглуздої смерті.

— Наприклад?

— Коли ви поговорите з нашим начальством, воно може зробити так, що Безпека змінить свій намір. Вам це видається неймовірним, але зятямте, що в наших силах є речі, в які вам важко повірити. Ми можемо так зробити, що Безпека не тільки вас не чіпатиме, а й шануватиме.

— Диявольські штучки ГБ?

— Ні, агентурні методи тисячолітньої давності. ГБ тут ні до чого. Людською думкою маніпулювати легко. Можна зробити так, що ваш авторитет в Організації зросте. А можна, навпаки, створити вам таку репутацію, що СБ зліквідує не лише вас, а й усю вашу

родину. У час суцільної недовіри й підозр це робиться дуже легко.

— А не можна мене вбити просто зараз? — спитала Михася.

Свердлов скривився і знов якось ураз зів'яв, став повільним і млявим.

— Коли по вас приїхати? — спитав він.

— Мені треба подумати, — сказала Михася. — Мушу провідати своїх у Божикові.

— Вам три дні вистачить?

— Десь так. Я перекажу, де мене знайти, через Василеву сестру Марійку або через дружину Гака.

— Їхнє життя теж на волосині.

— Є ще Анна. Її не зачеплять.

— Ви впевнені?

Свердлов узяв свій келішок і випив. Потім підвівся, подав Михасі руку.

— Я хочу, щоб ви були щасливою, — сказав він.

Михася не хотіла їхати до Тернополя. Не хотіла нікого там бачити й слухати. Про все, що треба було, вона вже дізналася. Побачити Василькову могилу — лише примножити біль. Він там лежав серед тих, кого ненавидів, кого сам убивав, а злий фатум, мовби глузуючи, поклав його поміж ними на ганьбу і презирство. Ні, вона не хоче на це дивитися. Забрати Василькові знімки, пам'ятні речі? Михася навіть не має, де їх зберігати. Дійшла того стану, коли найдорожче стає тягарем.

Їй хотілося десь загубитися в цьому світі, щоб її ніхто не знайшов. Ні чужі, ні свої. І як же дивно буває — така велика земля, а одній людині місця немає на ній. Є домівка, є рідня і друзі в Бережанах, Підгайцях, Тербовлі, Бучачі, Козові, а подітися нема де. Скрізь тебе знайдуть — на землі й під землею, бо шукатимуть чужі і свої.

Але вона спробує загубитися. Може, десь далі. Може, зовсім далеко, де її ніхто не впізнає, де вона матиме інше ім'я — не Михайлина-Софія, не Черешня-Волошка, а зовсім інше, чуже ім'я, чужий документ, чужу біографію і легенду. Вона передасть Бровові докладний звіт про все, що вивідала за ці останні дні, передасть йому цілого зошита, в якому списала кожен свій крок і кожне слово, занотувала всі розмови

зі Свердловим, з Гаком і навіть більше. Уже поставивши останню крапку, подумала і дописала внизу:

«А після того, як Свердлов вийшов надвір і я відчинила двері у сіни, щоб вивітрився дим, раптом прибіг Гак і запитав, чи можна забрати недопиту пляшку. Я сказала йому, щоб забрав не лише горілку, а все, що лишилося на столі, бо я його не торкнуся. Гак дуже зрадів і все підчистив зі столу».

Отож вона передасть Брозові зошит, з якого Безпека дізнається, як усе відбулося на хуторі Подорожчина, а сама спробує загубитися так, щоб за неї забули. Якщо тобою цікавляться дві сторони, в тому є і своя перевага: втративши слід, більшовики подумують, що її зліквідувала Безпека, а наші вважатимуть, що забрала ГБ. Прощайте, я більше нікому нічого не винна. Мене немає. Все.

І хай цей похмурий день не увійшов до жодного протоколу, але я добре уявляв собі те, що бачило тільки небо крізь сірі осінні хмари. Красива, може, найкрасивіша дівчина в цьому краї, ішла через голе, зажурене поле знову на Раковець. Перш ніж піти до рідних у Божиків, вона вирішила заглянути до Мандзюків, сказати Марійці та Анні, що має важливі справи над Стрипою. Сказати тільки для того, щоб згодом про це довідалися більшовики. Не знайшовши Михасю, вони подумують, що їх випередила СБ, і дадуть їй спокій.

Красива, дуже красива дівчина йшла через пустельне поле, і тільки зграї чорного вороння вітали її на цьому шляху. Голосно каркаючи, ворони підлітали до Михасі так близько, що вона чула запах їхнього мокрого пір'я, бачила їхні роззявлені червоні горлянки, і від того легкий морозець пробігав її тілом.

На Михасі був теплий овечий лейбик, шалінова¹ хустка й хромові чобітки, до яких налипала в'язка земля. Вона мовби хапала Михасю за ноги, не пускаючи в небезпечну дорогу, хоч для неї тепер безпечних доріг не було.

Але щось Михасі підказувало, що ось цей путівець серед поля дає їй більшу надію, ніж широкий гостинець, що вів до Тернополя. Туди, до Тернополя, хай втікає Марійка, треба їй підказати, щоб не барилася, бо й так уже дивно, чому Безпека досі не взяла подругу Веселку на слідство. Брата Славка вже, кажуть, спровадили на Степок разом із Дзідзьом, а про сестру забули. Чому? Щось тут було не зрозуміло Михасі, але вона щиро хотіла, щоб Марійка втекла до Тернополя і не потрапила до рук СБ. По-перше, її там судили б дуже суворо, як і Славка, а по-друге — на переслуханні Марійка могла наговорити зайвого і про Михасю. Чого саме зайвого — вона не знала, але в таких справах завжди впливали якісь неприємні дрібниці, які Василько, будучи ще в СБ, називав «обставинами, що відкрилися наново».

Уже звечоріло, коли Михася підходила від поля до Раковця. Вона здалеку побачила безверху хату Мандзюків, — замість стриха купа соломи довкола обгорілого комина, накрита грубим патиччям, щоб не розвіяло вітром. У вікні не світилося, Михасі стало від того тривожно, але вона ще подумала, що люди зарані лягли спати, тепер ніхто допізна не випалює нафту. Та потім її перейняв ще більший неспокій, коли виявилося, що сінешні двері не взято на засув і хатні теж відчинилися з важким, погрозливим скрипом.

¹ Шалінова — тонка вовняна хустка.

Ступивши через поріг, Михася ледве не задихнулася від нудотної млості. На лаві сиділо дві темні постаті з повернутими в її бік головами. Михася інстинктивно шарпнулася, мовби хотіла вислизнути з хати, але холодний глузд осадив її, підказав, що втікати нема від кого, бо з кимось із цих людей вона так чи так мала зустрітися на пункті зв'язку біля села Бенева, щоб передати Брозові звіт. Це мало статися завтра, але що раніше, то ліпше.

В одному чоловікові Михася впізнала Змія, а другого вона не знала — він був увесь чорний, і його лице в сутінках здавалося чорнішим за саму ніч. Сумлінний працівник СБ Пугач насправду був чорний з лиця, як мавр, і понад усе любив нічну роботу.

— Я здогадався, що ви сюди зайдете, — сказав Змій. — І вирішив не чекати до завтра.

Михася не знала, що йому відповісти, в голові скинулася безглузда думка: «А Влодко? Влодко, мабуть, у школі?»

— Ви хотіли їх попередити, але трохи спізналися, — сказав Змій. Він, мабуть, посміхався — в потемках зблискував його кривий зуб.

«Та ні, яка школа! Немає Влодка».

— Принесли? — спитав Змій.

— Так. Зараз віддам вам зошита.

— Не треба, — сказав він. — Віддасте провідникові в руки.

«А Влодко? Де Влодко?» — лихоманила її думка чи, може, Михася сама за неї хапалася, аби менше перейматися собою. Хоча тут, подруго Волошко, я вас цілком розумію, ви вважали, що хто-хто, а дитина не винна, проте я так само розумію і «579-го», котрий у заввагах до цієї справи зазначив:

«У таких випадках органи Безпеки мають чинити згідно з інструкцією Організації, яка не визнає збірної відповідальності цілої родини за злочин одного її члена. Однак часто виникають обставини, які примушують нас брати вищу засаду, ніж інструкція, — добро справи. І тут уже вся моральна відповідальність лягає на члена Організації, котрий, вступаючи до її лав, знав, які наслідки може потягти за собою зрада».

Так, методи були жорстокі, але скажіть мені, подруго Волошко, як можна було діяти інакше в той час, коли нас лишилася жменька, а через одну зраду падали десятки людей? Та ви й самі це розуміли, тому — треба віддати вам належне — зовсім не намагалися вигородити себе брехнею чи замовчуванням не вигідних для вас фактів. Навпаки, ви були більш ніж відверта, і мене просто вражала ця ваша щирість навіть там, де вона була не обов'язковою. Якщо ви, подруго Волошко, щось і «забували» у своїх свідченнях, чогось недомовляли, то тільки на користь інших, хоч би й тієї ж таки Марійки, якій ви хотіли врятувати життя.

Мені здається, що ваша гранична відвертість була своєрідною покутою усвідомленої вини, це було схоже на каяття через самокатування. Але каяття не за те, що ви зустрічалися з юдою і не повідомили нікому з Організації, що він живий і перебуває у ворожому таборі. Адже, навіть описуючи свою розмову зі Свердловим, ви продовжували виправдовувати Стодолю, який начебто не дбав про свою власну шкуру, а мав якийсь вищий намір. Та це просто смішно, подруго Волошко, хоч ви й тут можете сказати, що той, хто каже, ніби йому смішно, чомусь ніколи

не сміється. Тоді за який гріх ви каюлися? Адже, крім усього, ви ще дотримувалися помилкового і вкрай згубного переконання, що можна перейти до ворога і нікого не всипати. Ваш девіз «Ціль освячує засоби» у цьому випадку був святотатством. То за що ж ви каюлися і спалювали себе у власних зізнаннях, по-друго Волошко? Може, за кохання, якого не змогли вберегти і вирішили принести йому в жертву життя?

І все одно для Михасі залишався ще один шанс уникнути ліквідації. Мені здавалося, що найрозумнішим кроком було б відпустити її під «опіку» більшовиків, оскільки випадала рідкісна нагода посадити свого агента прямо в канцелярію Тернопільської ГБ.

Р. 31.
ПРОТОКОЛ ДОПИТУ

Мандзюк Марії, дочки Йосипа та Анни Сенів, народилася 1925 року в селі Раковець Золотниківського району Тернопільської області, українка, 4 класи народної школи, з родини рільників, незаміжня, член ОУН з 1941року, псевдо Веселка. Агентка УМГБ від липня 1947 року.

— **Р**озкажіть, подруго Веселко, коли ви дізналися, що ваш брат Стодоля не загинув, а з допомогою більшовиків містифікував свою смерть і перейшов на їхній бік?

Я знов працював у криївці СБ, де, окрім Михасі, допитував ще й Марійку. Цього разу під рукою мав протоколи переслухання її брата Сума і Дзідзя, тож міг, як і водиться, зіставляти свідчення різних агентів та шукати в них суперечності й недомовки.

Марійка з вигляду була перестрашена, але відповідала на запитання прямодушно, майже не плуталася в датах, не виправдовувалася, хоч теж уперто стояла на тому, що Стодоля нікого не видавав

і робив усе для того, аби над Стрипою не впав жоден підпільник.

— Я була приголомшена, коли побачила Василя живого, — розповідала Марійка. — Спершу зраділа, думала, він замаскувався під більшовика, та потім відчула, що сталося щось ганебне.

Одного вечора Гакова дружина, тобто їхня вуйна Параска, повела її до Багатківського лісу, сказавши, що там їх чекає Славко. Але замість Славка на зустріч прийшов Василь у совіцькому мундирі з погонями капітана. Марійці з несподіванки відібрало мову, вона так злякалася, наче Василь підвівся з могили, проте він сам пояснив, як воно є насправді. «Я у більшовицьких руках», — саме так сказав він, і це мало б означати, що Стодоля не сам перейшов до ворога, а його захопили. Марійка так розплакалася, що не могла зупинитися, і зрештою це роздратувало брата. «Не реви! — сказав він. — Я змушений був це зробити». І розповів їй історію з провідником Буревієм, який вирішив звести його зі світу.

Потім Стодоля довго розпитував Марійку про маму і брата Влодка. Вона сказала, що мама плаче за ним щодня, а Влодко нахваляється, що як підросте, то стане на його місце. Василь попросив переказати мамі, що він живий, нехай не плаче, але щоб про це більше ніхто не знав. Інакше вони його ніколи не побачать. Влодко, звісно, теж не повинен нічого знати, він ще малий і може не втримати таємницю.

Стодоля розпитував і про Михасю: чи вона за ним побивається, чи тримається їхньої родини як своя, чи спілкується з кимось з Організації? Сказав, щоб усі вони уникали зустрічей з підпільниками і надалі вдавали жалобу по ньому.

— А скажіть-но, подруго Веселко, чи Михася тоді вже знала, що Стодоля живий?

— Ні, вона про те довідалася пізніше, — відповіла Марійка.

— Звідки вам це відомо?

— Тільки через певний час я помітила, що Михася чується ліпше. З її настрою я здогадалася, що вона про Василя знає.

— І про те, що Стодоля живий, ви ніколи з нею не говорили?

— Ні, лише після того, як наші Василя вбили, ми говорили про все відкрито.

— По тому, як Стодолю вбили, більшовики зробили ревізію в Раковці. Де ви тоді перебували?

— Я була в селі й теж потрапила під облогу. Вилували переважно дівчат, бо шукали підпільницю Соню. Усіх нас позганяли до стодоли, що стоїть на подвір'ї сільради, а переслухання проводили по різних хатах. Мене привели до оселі Стефана Колісника, де, крім більшовиків, сидів Гак. Він сказав їм, що я сестра Василя.

Отже, Гак через вікно побачив, як Марійку вели до сільради, і сказав, щоб її доправили до хати Колісника. Тут нею дуже цікавився один більшовик, якого Марійка описала детально: приземкуватий блондин із повним круглим лицем; кирпатий ніс, волосся зачесане клинцем униз і набік, багато курить. Я запитав, чи його прізвище часом не Свердлов, і Марійка відповіла, що так, до нього зверталися «товариш лейтенант», але сам він назвався Свердловим. З усього було видно, що серед більшовиків це великий начальник.

Свердлов запитав у Марійки, чи їй відомо, де в Раковці переховуються підпільники. Вона відповіла,

що не знає, бо давно не спілкується з підпіллям, а крім того, їм, Мандзюкам, нині в селі не довіряють і все таємне від них приховують. Свердлов запитав, чи не може вона підказати, де нині перебуває Соня. Марійка здогадувалася, де ховається Соня, але не хотіла її видавати. Тоді Свердлов розгнівався й закричав: «Добре ж бандити вклепали тобі в голову «Декалог»! А ти знаєш, що бандерівці, крім Василя, задушно вбили і твого брата Славка? У нас уже є точні дані, що Сума і Дзідзя розстріляли на Степку, хоч вони не надавали нам жодних матеріалів».

Марійка нічого не розповіла з того, що знала, але Свердлов поступово злагіднів і запропонував їй зустрітися у Тернополі. Там їй покажуть могилу брата, віддадуть дещо з його речей. Потім він запитав, коли Михася познайомилася з Василем, чи вона кохала його щиро, чи дуже побивалася після того, як його вбили? Що Михася думає робити далі? Чи має якісь контакти з Організацією?

Марійка сказала, що Михася відійшла від Організації і довший час жила й переховувалася разом з їхньою родиною.

— А де вона перебувала під час ревізії в Раковці? — спитав я, знаючи, що Михася тоді була зі мною в криївці на переслуханні.

— Не пам'ятаю, — сказала Марійка. — У селі її не було.

— А ви знали, що ваш брат Сум і Дзідзьо зустрічаються з Василем?

— Так.

— І знали, що першим їхнім обов'язком, як і вашим, було повідомити Організацію про зраду Стодолі. Чому, на вашу думку, вони цього не зробили?

— Василь був їхнім провідником, вони його дуже поважали. Напевно, їх стримало те, що від них ніхто не вимагав ніяких матеріалів.

— Звідки ви знаєте?

— Василь сам на цьому наголошував. І ми бачили, що криївки, про які він знав, не падали.

— А Михасі відомо було, що Сум і Дзідзьо зустрічаються з Василем?

— Ми з нею про це не говорили.

— Чим закінчилася ваша розмова зі Свердловим?

— Він знов почав тиснути, щоб я розказала про Соню.

Марійка не піддавалася на вмовляння Свердлова, хоч той налягав з усіх боків. Він сказав, що вони й так про все дізнаються, бо вже більшість підпільників стали агентами. А жінки-підпільниці щотижня приходять на зустрічі з працівниками ГБ і подають звіти. Особливо сумлінно з ними співпрацює санітарка Магдалина, котрій більшовики врятували життя після того, як вона отруїлася. Та найбільше користі вони мають від спілкування з провідником Буревієм, не кажучи вже про Лемеша.

— І ви йому вірили? — спитав я.

— Ні, звичайно, — сказала Марійка. — Це була брутальна пропаганда, моральний тиск, але я не вступала з ним у полеміку. Мовляв, якщо ви маєте стільки агентів, то дайте мені спокій.

— Що ви їм сказали стосовно поїздки до Тернополя?

— Свердлов якось оминув це питання і більше до нього не повертався.

— На вашу думку, чому?

— Не знаю.

На це запитання знав відповідь я: до від'їзду в Тернопіль Марійка ще потрібна була їм у Раковці, де мала з'явитися Михася. Інакше вони могли втратити її слід.

З Марійкою мені було все зрозуміло, як, зрештою, і з її братом Славком: рідна кров узяла гору над святим обов'язком. Хоч іноді мені здавалося, що їх більше страхала ганьба, яка падала на їхній рід, ніж доля рідного брата.

Із протоколів допиту Сума і Дзідзя проглядала не домовка, яку «555-й» не витягнув з них до кінця, та вона якимось крайчиком визирала з-за темної ширми цієї справи. Чийого заломлення я не міг нічим пояснити, то це Дзідзя, найстаршого серед нас «стрипівця» (так ми називали підпільників, які осіли над Стрипою), найдосвідченішого і, як мені здавалося, найміцнішого духом повстанця.

Ми з ним воювали ще в сотні «Холодноярці», де Дзідзьо показав себе відважним вояком і вірним побратимом — одного разу виніс мене, пораненого, з поля смерті. За ним завжди ходила добра вояцька слава, хоча протокол того не засвідчував. «Качур Іван, син Андрія і Євдокії з Гуменюків, народився 20 березня 1912 року в селі Багатківцях Золотниківського району Тернопільської області, українець, три класи народної школи, швець, жонатий (дітей — одна дівчина), з рільників, один морг землі. Член ОУН від 1936 року. Псевдо Чайка, називають Дзідзьом за поважний вік. Агент УМГБ від серпня 1947 року».

Після трьох класів школи Дзідзьо не міг навчатися далі, бо мусив пасти корову та допомагати батькам по господарству. У п'ятнадцятирічному віці він пішов у науку до чоботаря Осипа Голубовського

і навчився шити взуття, після чого шевцював удома, заробляючи на шматок хліба. Водночас Дзідзьо, маючи гарний голос, співав у хорі Народного дому. (Він і в очеретах часом зривався на пісню, та, не маючи змоги розгорнути свій оксамитний підбасок сповна, лиш мугикав собі під ніс: «Вітер трощу гойдає, з гнізда чайку зганяє...») Я подумки навіть підспівував Дзідзьо, бо мені подобалася ця пісенька, якої я ніколи не чув раніше і підозрював, що Дзідзьо придумав її сам. Одного разу я його так і запитав, чи це не він написав цю пісню, на що Дзідзьо відповів із пафосом, що пісні складає народ. Так, погодився я, але ж хтось перший мусить її придумати, нарід же не збирається весь до купи, щоб складати пісні. «Авжеж, — відповів Дзідзьо з певним доважком гонору в голосі. — Хтось має бути першим». І далі тихо-тихесенько заспівав про чайку, яка, незважаючи на вітри та бурі, знов звивала гніздо в очеретах. Я ще подумав тоді, що не випадково він має псевдо Чайка, а Дзідзьом його називали через те, що серед нас він був найстарший.)

До підпілля Дзідзьо долучився ще за поляків, відтак набрався досвіду за перших совітів і німців, а з січня 1944-го відійшов до УПА. Спершу — до сотні «Бурлаки», а вже через місяць він проходив стрілецький вишкіл у сотні «Холодноярці», де ми зійшлися з ним душа в душу, хоч Дзідзьо був старший від мене на десять років. Перші наші бої були з червоними партизанами в лісі біля села Тростянець на Бережанщині, а на початку літа, з'єднавшись із сотнями «Лісовики», «Чорноморці» та «Риболовці» під командою курінного Бондаренка, ми зробили рейд до Карпат. Дорогою нападали на німців, які,

відступаючи, змушені були поділитися з нами чималими запасами зброї та амуніції. У липні нас наздогнав фронт і ми його пропустили далі на захід, а самі повернулися назад до Слав'ятинського лісу. У вересні біля села Поручин відбувся великий бій з більшовиками, де я дістав кульове поранення в живіт, а Дзідзьо виніс мене на плечах з поля смерті. Ніс напівпритомного аж до Тростянця і весь час просив обзиватися, бо йому було б дуже прикро, якби я тихенько сконав і він даремно тратив сили на мерця. Я тоді був такий немічний, що не міг застрілитися і просив Дзідзя, аби він мені допоміг у цьому, але Дзідзьо зробив по-своєму. Він сам передав мене в руки докторові Кіму, а той ще й нагримав на Дзідзя, мовляв, такого пораненого треба нести на ношах, а не перти на плечах, як клунка. Доктор Кім не знав, що ми з Дзідзьом відходили вдвох останніми, тому не було кому ні ладнати, ні перти ті ноші. Але він мене врятував. Тобто врятував мене насамперед Дзідзьо, котрий за нашим суворим звичаєм мав би дострелити тяжко пораненого і відійти з поля смерті без докторів сумління.

Проте вчорашній день не є виправданням для нинішнього. Сум теж ще кілька місяців тому за наказом свого ж таки брата Стодолі пішов сам-один у Беневу, щоб зліквідувати командира «стрибків»¹ Петра Мілонького. Коли стемніло, Славко підступив до хати, де за освітленою фіранкою вечеряв Мілонький. Одначе сталася несподіванка: «стрибок» помітив під вікном тінь і миттю загасив світло. Сум наосліп

¹ «Стрибки» — слово, похідне від російського «истребительный батальон». Воєнізовані формування, створені з місцевого населення, для боротьби з ОУН-УПА.

пустив серію з автомата, аж тут його «папашка» ні сіло ні впало затявся. Мілонький, стріляний вовк, не розгубився: замість того, щоб залізти під стіл, він вискочив на поріг і гахнув у напасника з нагана. Діставши кулю у передпліччя, Сум змушений був рятуватися втечею. Потім ми дізналися, що Мілонького відвезли в Золотники до лікарні тяжко пораненого. Це Славка трохи втішило, хоч сам він три місяці носив на перев'язі праву руку. Ще й наприкінці липня, коли брати вперше зустрілися після облави на очерет, Стодоля запитав у Сума, як його рука, і той відповів, що досі болить.

Це я вже вичитав із протоколу допиту Славка. З його відповідей теж виходило так, що брат не схиляв його до жодних агентурних дій. І підписку взяв дивним чином. Стодоля подав Сумові аркуш паперу, на якому вже була готова заява:

«Я, нижчепідписаний, відрікаюся від ОУН і УПА та даю добровільну згоду на співпрацю з органами МГБ. Я свідомий того, що за розкриття цієї тайни на мене чекає воєнний суд».

Стодоля попросив брата підписатися, але Сум сказав, що не може, бо в нього болить рука. Тоді Стодоля сам поставив під заявою підпис і заховав її у планшет. На запитання слідчого, чи усвідомлював Сум свою зраду, він відповів, що так: одразу відчув, що переступив межу, за якою опинився в якомусь липкому тумані. Спершу ти усвідомлюєш, що сталося щось невиправне, і ще думаєш, як попередити своїх, але потім тебе зупиняє лукава пересторога: не поспішай, ти ще не знаєш, хто чим дихає, спершу роздивися, що й до чого, ліпше це буде зробити завтра, не сьогодні. І ця лукава думка перемагає першу, хоч

сумніви терзають душу до божевілля. Диявол нашіптує, що відважний крок буде миттєвим виявом твоєї особистої честі, але загалом нічого не змінить. Бо ворог все одно досягне своєї мети, незалежно від того, чи ти скажеш про це сьогодні чи завтра.

Іноді Сумові хотілося знайти Сулиму чи ще когось із СБ, розповісти про все, що сталося, і застрілитися у того на очах. Але знов і знов зупиняла думка: стривай, ще встигнеш. Однак день у день відвага його маліла.

— Скажіть, подруго Веселко, а після того, як ви довідалися, що Стодоля з більшовиками, чи зустрічалися ви з Міськом?

— Ні, — сказала вона. — Я бачила його звіддалік, але не стрічалася.

— Де ви його бачили звіддалік?

— Біля Багатківського цвинтаря. Коли він приходив до Василя.

— Ви шкодуєте, що Місько загинув?

— Він убив мого брата.

— А коли ви востаннє зустрічалися з Сірком?

Марійка зморщила чоло, і її маленьке, як долоня, лице постаріло.

— Може, з тиждень тому.

— Де ви його бачили?

— Він приходив до нас додому в Раковець. Хтів передати мені перстень від Міська. Я не взяла.

— Ми про це знаємо, подруго Веселко. Нас більше цікавить, де і коли ви бачили Сірка раніше. Після того, як дізналися, що ваш брат є зрадником.

— Це було десь у середині серпня. Я йшла на цвинтар, де на мене чекав Василь, і несподівано зустріла Сірка. Але він вдав, що не бачить мене...

Я важко сковтнув. Потім спитав:

— Може, Сірко також зустрічався на цвинтарі зі Стодолею?

Якби вона це підтвердила, я б не повірив. Але Марійка сказала:

— Не знаю. Я тільки бачила, як він ішов від цвинтаря.

Маєш! Маєш, чоловіче, ще одну загадку.

— Це все, що ви можете сказати про Сірка?

— Все.

Зрештою для мене цього було достатньо.

Я, м'якосердий, мабуть, таки не годився на слідчого СБ. Мені конче треба було поговорити з Сірком. Без протоколу. По-дружньому. Що ти, скурвий сину, робив на цвинтарі?

Але я не встиг. Події часто випереджають наші плани.

Частина третя

ВИРОК

1

Того вечора я лишився у Стефи.

Так сі стало. Все вийшло просто і ненав'язливо, наче я переходив по зв'язку десь на той бік Дніпра і по дорозі заскочив на конспіративну квартиру чи попросився до когось переночувати. Хоча, сказати по правді, вона сама мене запросила:

— Зайдете? — спитала Стефа, коли я провів її до темного, як штольня, під'їзду.

Я на знак згоди «знижав плечима», гейби мій вірний другяка Кріс.

«В день такий розцвітає весна на землі і тремтить од солодкої муки». Моя друга весна в цьому місті настала пізньої осені, коли дерева скинули з себе листя і холодні колючі вітри розносили його вулицями разом зі сміттям та пилюгою.

Знаєш, Крісе, що таке щастя? Це коли ти лежиш у цісарській теплій постелі, що пахне лободою, неділею і коханою жінкою, а з кухні долинає легеньке подзенькування посуду і дразливий аромат меленої кави. Все, що було перед тим, то, звичайно, блаженна втіха, але вона невимовна, стихійна. А щастя — це радість осмислена, усвідомлена, тямиш?

Я лежу й оглядаю кімнату очима дивака, який зненацька упав сюди з неба, — мені цікаво, як тепер живуть люди, котрі мають власну оселю, а ще цікавіше,

чим живе Стефа. Телевізор, телефон, два крісла по-обіч низенького столика, комод і шафа на всю стіну. З-за скляних дверцят прозирає посуд, а на відкритих полицях стоять ряди книжок з тисненими позолотою корінцями. Передплатні видання російської класики. Це мене трохи дивує, бо те, чим займається «моє лошатко», якимось не дуже в'яжеться з книжками. Хоча тут я, швидше за все, помиляюся, тому знов пробігаю очима по стелі, люстрі, карнизах, міркуючи, де б тут можна було замаскувати «жучки». І сам підсміююся з себе через таку параноїчну помисливість. Кому я тепер потрібен, щоб мене прослухувати? І що я можу сказати нового, аби зацікавити хлопців у чорних плащах? Нічого. Вони достеменно знають, чим я дихаю і про що думаю, а якщо комусь заманеться звинуватити мене в тому, що я замислив підірвати греблю Дніпрогесу, то це вони зроблять без «жучків» та зайвих витрат.

Зрештою прослуховування в цій однокімнатній квартирі їм зайве, адже віднині тут мешкає їхній агент, моя кохана Стефа. Коли-небудь я поведу її прогулятися до Дніпра і там запитаю, чи взяли з неї підписку про співпрацю та яке псевдо присвоїли. Впевнений, що взяли. Кажуть, нині чи не кожен третій підписує таке зобов'язання, тому сексотів розвелосся більше, ніж того вимагають оперативні обставини.

Але Стефі багато чого прощається, бо вона не належить до Організації і нікому нічого не присягала. Через те ліквідації Стефа не підлягає. Ця відзігорна пані заслуговує лише мого особистого покарання, яким я займаюся після сніданку.

Поки вона подзенькує посудом, я прослизую до ванної і стою під лійкою душу так довго, як може

стояти лиш хлоп, котрий усе життя мився по тюремних та громадських лазнях. Підставляю обличчя під пружні струмені, вода потрапляє мені до рота, але я не відплюваюся, а ковтаю її, як джерельну вологу, що тече з найчистіших глибин Дніпра.

Стефа стукає у двері ванної — сніданок уже на столі, — і я несподівано навіть для себе вирішую покарати її раніше, ніж думав: нахилившись, відчиняю двері і втягую Стефу в лазничку, щоб утопити у водах Дніпра. Білий махровий халатик зісковзує з неї, як напинало зі статуї, але це не мармур, не камінь, це жива плоть, така гаряча й піддатлива, що я, вишколений убивця-садист, який гвалтував незайманих учительок-комсомолок, вкидав, ірод, дітей у криниці, вішав на кожній гілляці ні в чому не винних активістів (що там іще я робив, нагадайте, будь ласка?), так ось, я, невинний, викінчений душогубець, у якого руки по лікті в крові, з божевільною насолодою увожу в неї клинок, і її стогін збуджує мене до несамовитої радості, що потьмарює глузд. Поранена, знеможена, напівжива, вона стає переді мною на коліна, я беру її за коси, і тільки згодом у мені прокидається щось людське, я покаянно обціловую її з голови до ніг, п'ю її тепле тіло, ловлю шовкові, як у лошати, губи, що пахнуть зеленою кров'ю лободи.

Все?

Ні.

Прийшовши до тьми під дніпровим дощем, ми вибираємося з лазнички, і я, мовби вкусивши забороненого райського плоду, враз помічаю свою сороміцьку личину, до мене повертається глузд, я швиденько зодягаюся, щоб сісти до столу в пристойному вигляді.

У тісній, але затишній і чистій кухоньці, ховаючи очі, я мовчки з'їдаю таріль омлету, потім беру чашечку з кавою і зводжу на неї невинний погляд:

— Хтів би-м мати таку дружину, як ви, Стефо.

— Ви нічого про мене не знаєте, — каже вона.

— Того, що відаю, з мене доста. Більше ніц не хочу знати.

— Я так сі догадую, що ви хлопець із лісу.

— Ви не догадуєтеся, Стефо, вам то відомо. Це вас лякає?

— Ні.

— Я, звісно, старший за вас років на п'ятнадцять, але...

— Я того не помітила, — каже вона, і в її ясних очах зблискують збитошні бісики.

— Ви могли б вийти за такого, як я?

Глянути збоку, це було, мабуть, поспішне сватання, може, нам потрібен був ще якийсь час, щоб притертися, але серце підказувало, що зволікати немає куди, бо Стефа і є та доля, яку я викликав із води, ходячи понад Дніпром. До того ж це був перший випадок у моєму житті, коли хлопці в чорних плащах стали в пригоді — я застановився на думці, що то може бути найліпший вихід для неблагонадійного козака-нетяги — одружитися з приставленою до нього агенткою і схилити її на свій бік.

— Ви мене навіть не запитали, чому я розлучилася з першим чоловіком.

— Стефо, запам'ятайте: у вас ніколи не було ніякого чоловіка. Я беру вас дівчиною. Ми все почнемо з чистого аркуша.

Я зробився надто балакучий і сказав, що так, звичайно, важко розраховувати на безхмарне життя

з особливо небезпечним злочинцем, моя біографія може позначитися навіть на наших дітях, але натомість Стефа матиме щирю любов і мої нерозтрачені почуття.

— Я не впевнена, що в нас будуть діти, — сказала вона.

Тієї хвилини мене це обходило мало. Я тільки здогадався, що воно якось пов'язано з тією причиною, через яку Стефа розлучилася з чоловіком.

— Що Бог дасть, те й буде, — мовив я.

— Ти мене не покинеш? — спитала вона, вперше звернувшись на «ти».

— Я кохаю тебе.

— Ти впевнений?

— Стефо, єдине, за що я тебе можу покинути, то є зрада. І не тому, що це ти, я чи ще хтось. Є кодекс честі. Для мене він сталий.

— Ти зміг би вбити мене за зраду? — спитала вона.

— Не знаю.

— Скажи, що зміг би.

Господи, навіть вона бачила в мені чоловіка, для якого убивство — звична річ. Мені стало муляко в лікті, якими я опирався об твердий пластик кухонного столу.

— Я м'якосердий, Стефо. Лісові чорти не такі, якими їх малюють у більшовицьких газетах.

«*Гей-гу, гей-га, таке-то в нас життя*, — нечутно заспівав я. Життя давно навчило мене співати подумки. — *Наплечники готові — прощай, моє дівча*».

— Чи ви іншої думки? — спитав я, приймаючи лікті зі столу і беручи красиву, схожу на білу лілею, чашечку з кавою.

— Я родом з Бережанщини, — нагадала Стефа.

— Так, з Поручина. Я все пам'ятаю, солодка моя. Хоч і безгучно, але я заспівав ще бадьоріше:

«Сьогодні помандруєм, не знаємо самі, де завтра заночуєм, чорти ми лісові!»

Чиста правда. Хіба ж я, лісовий дзяд, хоч подумати міг, що сьогодні заночую у Стефи?

— Ти не м'якосердий, — сказала вона. — Ти добрий. Але я хочу, щоб ти мене ліпше вбив, ніж покинув.

— Гаразд, — погодився я. — Чого не зробиш для коханої жінки!

Я підсунувся на стільці до Стефи і поцілував її в припухлі губи.

— Зараз візьмемо таксі, — запропонувала вона, — і перевеземо твої речі до мене. Ти ж не проти?

Це мене, звісно, потішило, бо означало її остаточну згоду. Але я сказав, що з переїздом поспішати не варто.

— Чому? — здивувалась вона.

Я не знав, що відповісти. Бувають ось такі прості речі, на які немає вичерпних пояснень. І не хотів, щоб виглядало так, ніби козак-нетяга пристав до Стефи заради житла. Цей дріб'язковий гонор я виправдовував ще однією причиною: гуртожиток був поруч з моєю роботою, де я мусив ще певний час походити в передовиках. Соромно про це говорити, бо гарувати на комунак завжди вважав ганьбою — в таборах ніколи не ходив «під шнурок» і за всі невольничі літа не виконав жодної виробничої норми. Через те й відбув усю «котушку», хоча в послуху та покорі міг би вийти ще за хрущовської відлиги. Мене карали БУРами, де я стояв по коліна в крижаній воді, саджали роздягнутого в морозні карцери, відбивали

нутрощі, але я не виконав жодної норми ні в шахтах, ні на лісоповалі, ні в каменоломнях.

«Нам поспішати нема куди, — казав старий каторжанин Іван Семенюк, з яким доля звела мене на «тридцять п'ятій» зоні у Пермській області. — Там, за колючим дротом, така сама неволя, тільки люди чужі. А тут ми свої, однакі». І що ближче було до звільнення, то більше журився старий, наче соромився того, що ось незабаром він уже буде не страшний совітам і вони його, прощеного, випустять до таких, як самі. Через тиждень збігав його термін, а мені однієї ночі приснився величезний годинник на руці, який не цокав, а гупав і ворухив чорними стрілками, як тарган вусами. Та враз зупинився той незвичайний дзигар. Вранці сказали, що Семенюк стратився. Скрутив зі смугастої роби мотуза й зачепився за верхні нари.

Мені здавалося, що старий тим подав якийсь знак. Хоч я ніколи не розумів ось таких самогубств. Вважав, що коли ти вже вирішив укоротити собі віку, то це теж можна зробити з користю. Наприклад, спершу порішити якогось катюгу, зарізати мерзотника у всіх на очах, не кліпнувши оком, а тоді вже й самому піти на той світ без суду і слідства. Але в самогубців, видно, тут є своя таємниця. І про неї знають тільки вони.

Наше пекло під кодовою назвою ЦРМП теж було сушою каторгою, але я працював тут на совість. Саме на совість, яка не дозволяла мені підвести начальника цеху Довбню, котрий ручився за мене власною репутацією, а може, й кар'єрою. Якщо людина тобою дорожить, це накладає додаткові обов'язки. Довбня сказав, що, відколи я прийшов до них на роботу, він

став спати спокійніше. Раніше траплялося, що через нехлюйство ремонтників розплавлений метал провалювався крізь перепалене днище і вся та кипляча маса застигала в підпідччі, мов вивержена вулканічна лава. Її не міг вигризти і сам диявол. Зупинялася робота, горів план, замість премій карали штрафами.

Ніхто з путніх майстрів тут не затримувався — наковтавшись вогню, кожен шукав легшого хліба. Тому з усіх грішників, котрих я застав у цеху рік тому, до сьогодні залишився тільки свідок Єгови Йосип. Недавно пішов і Пашка Самохвалов, навіть не пішов, а я його виніс на руках після того, як хлопчина знепритомнів у пащі геєни. Щойно він ще поливав водою зі шланга розпечену порожнину печі, відвертаючись від клубів пекучої пари, що з лютим шипінням вивергалася назовні, відтак ускочив у піч, і я побачив, як Пашка, впустивши кирку, впав на гарячу черинь. Коли я виносив його з печі, захисна роба на Пащці смерділа смаленою щетиною.

Ось такою була ця робота. Тому через брак людей Довбня змушений був приймати в ремонтники силюшних пияків, засмоктаних чорноробів, а то й неприхованих дойд. Звісно, що на тлі цієї брашки я виглядав ударником, прости Господи, комуністичної праці, і Довбня домігся мені кваліфікаційного підвищення до п'ятого розряду. Якби його воля, я б точно отримав звання героя соціалістичної праці, і тоді мій величезний портрет з'явився б на першій шпальті обласної партійної газети, а памфлетист Калістрат Кропива, проклятий народом, повісився б на люстрі в кабінеті головного редактора цієї газети.

Але в мене тут були інші цілі. Як ото мій друг Юрко-Жук мав дві заповітні мети, так і я їх намітив

собі щонайменше дві. Перша — мусив протриматися в цьому місті, а отже, і на цій пекельній роботі, принаймні доти, поки не розгадаю, як Михайло Тимчак опинився на тутешньому цвинтарі під чорним вітрилом габро. Друга... «Вітер трошу гойдає, чайка гніздечко звиває...» — колись подумки я підспівував моєму старшому другові Дзідзю. Одного разу після зміни Микола Петрович Довбня посадив мене у свій бежевий «Москвич-412» і повіз на берег Дніпра. Грузнучи по кісточки в піску, ми пройшли через куші верболозу до води. Дув такий сильний вітер, що Довбня зняв капелюх, аби його не зірвало з голови. Він закурив і, випустивши ніздрями дим, запитав, як мені ведеться.

— Стерпно, — сказав я.

Низько над чорними високими хвилями пискляво кричали чайки.

— Не гірше, ніж... там? — спитав Довбня.

— Ні.

— Люблю я цю річку, — він різко перескочив на іншу тему, подумавши, що торкнувся мого болючого місця. — Колись, як буде тепло, приїдемо сюди рибалити. Ви...

Довбня, мабуть, хотів поцікавитися, чи я люблю риболовлю, але теж схаменувся. Яка риболовля? Де? Тому він спитав:

— А там, звідки ви родом, є річка?

— Є.

— Черемош, Прут?..

Він, певно, назвав усі західні річки, які знав.

— Ні, Стрипа, — мовив я.

— Стрипа? Не чув. А риба там яка?

— Всяка є.

— А найбільша? — Довбня дивився на мене з такою цікавістю, як може дивитися лише чоловік, схибнутий на риболовлі.

Я вдруге згадав Дзідзя. Це він у нас був удатним рибалкою, хоч свого часу належав до сотні «Холоднорярці», а не «Риболовці», яка теж входила до куреня Бондаренка. Але Дзідзьо умів співати, а розповідав краще Сірко, тому історію про найбільшу рибину в Стрипі я запам'ятав з його вуст.

Якось Сірко допомагав Дзідзьові тягати волочка попід очеретом, де жирують лини, і тягали вони його доти, поки не зачепили якогось корча. Уперлися, бідаки, руками й ногами, а воно ні сюди ні туди. Тоді Сірко пірнув, щоб відчепити волока, і, розплющивши під водою очі, побачив колоду, оброслу мохом та черепашками. Став він шукати зачіпку, що не відпускала їхнього волока, підплив до колоди з другого боку — там вона була вужча і мовби приплюснута, — дивився, дивився, аж поки вода в літній Стрипі нараз не зробилася крижаною. Сірко побачив, що обросла мохом і мушлями колода також на нього дивиться. Двоє живих плескатих очей прозирали на нього з-поміж зеленого моху. Невідь-яка сила виштовхнула його на поверхню, і Сірко побіг водою чимдалі від тієї почвари, гукаючи за собою Дзідзя. Третій рибалка Дзідзьо покинув волока й побіг за Сірком, думаючи, що того вкусила якась зміюка. А коли Сірко відсапався і розповів про почвару, Дзідзьо йому не повірив. Він повернувся на те місце, сам пірнув під воду і вивільнив волока з риб'ячого плавця. То була, як пояснив нам Дзідзьо, велетенська щука, метрів на два завдовжки і пудів зо три вагою. Така старезна, що вже й плавати не здужала, стояла на місці, як та колода, обростаючи мохом

і черепашками. «Як же вона харчується?» — спитали ми. І тут уже Сірко, колекціонер дивовижних історій, пояснив, що такій «колоді» немає чого метушитися. Вона лише час від часу розтуляє пащу, і дрібна риба сама запливає в неї, як у печеру.

Я не розповідав Довбні про Дзідзя й Сірка, але похвалився, що в нашій Стрипі водяться трипудові щуки до двох метрів завдовжки.

— Та ну! — не повірив він. — Ви самі бачили?

— Так, — сказав я, бо й зараз перед очима стояла обросла мохом та черепашками «колода», яка стомлено дивилася на зелений світ, що поволі згасав. У мене не було підстав не вірити Сіркові.

Тонко й пронизливо кричали чайки. Вони не махали крилами, а тільки вміло підставляли їх вітрові.

Я чекав, поки Довбня скаже, для чого він закликав мене на цей пустельний берег. Капелюх від рвучкого вітру лопотів у його руці, як потужний глушник таємних розмов.

Довбня теж задивився на чайок і, мабуть, через те сказав ось так:

— Вам треба звити своє гніздо. Інакше це не життя.

Він мав на увазі, що в моєму віці пора мати власне житло і завести сім'ю. Але величезні черги на квартири та моя неблагонадійність не давали жодного шансу.

— Я придумав, що треба зробити, — сказав він. — Ми вас поставимо на чергу.

— Лишіться того ровера, Миколо Петровичу. Хотите клопоту на свою голову?

— Не бійтеся, квартиру вам ніхто не дасть, — заспокоїв мене Довбня.

Він пояснив свою комбінацію. Навесні здаватиметься кооперативний будинок, і той, хто стоїть на

квартирному обліку, матиме право на позачергове придбання житла.

Я не уявляв, скільки то коштує, але тільки всміхнувся. Грошей у мене було не більше, ніж у тієї чашечки-небоги, що звила гніздо при битій дорозі і тепер пискляво квилула над холодною річкою.

Довбня зрозумів мою посмішку.

— Там не такі вже й великі гроші, — сказав він.

— Скільки?

— За однокімнатну квартиру перший внесок — тисяча рублів.

Я прикинув, що якщо не їсти, не пити й не зодягатися, то таку суму можна зібрати за рік.

Довбня прочитав мої думки і промовив таке, що в мене клубок підкотився до горла:

— Скільки не хвататиме, я вам позичу.

— Не знаю, — сказав я. — Дякую, але...

— Знаєте! — він кинув недопалок у пісок і затоптав його носом черевика. — Приходьте у п'ятницю на профспілкові збори.

Цього я не хотів розповідати Стефі: ще де те теля, а чорт уже з... Довбнею. Вона сиділа біля мене така маленька і беззахисна, що я дивувався, чому раніше видавалася мені гінкою лошицею. Видно, капелюшок та обчати додають жінкам третину зросту.

Стефа взяла до рота чайну ложечку і так тримала її, поки на очі не набігли сльози.

— Не кидай мене. Ліпше вбий, — повторила вона.

2

Вирок революційного суду був суворий, але цілком обґрунтований.

Навіть там, де моя душа протестувала і не хотіла змиритися, логіка «579-го» була неспростовна.

Чотири тонесенькі аркуші тексту, відбитого через фіолетову кальку подекуди до дірок, мені показав Броз. Він сам, без невідлучного Змія, прийшов у криївку, щоб надати певні інструкції, і я його запитав:

— Суд відбувся?

— Який? — Броз опустився на прічі й байдужо дивився повз мене в куток, де я колись непомітно для нього підібрав з підлоги білу перлину. Чи він усе-таки щось помітив, колька йому в печінку?

— Ну, який... По справі Стодолі, — сказав я.

— Відбувся.

— І що?

— Ніяких несподіванок. Ти ж знаєш.

Напевно, він таки бачив ту перлину і тепер мені дрібно мстив.

— Нічого я не знаю.

— Облиш, — мовив він. — Ти достатньо фахово склав протоколи, щоб зробити правильні висновки.

— Їх... зліквідували?

Броз нарешті перевів погляд на мене, і я побачив у його очах стільки смутку, що мені стало ніяково. Його ця справа хвилювала дужче, ніж мене.

Він поліз рукою у спідню кишеню й дістав оті то-несенькі аркуші, складені вчетверо.

— Проглянь, — сказав він. — Може, тобі як слідчому буде не лише цікаво, але й корисно. Для досвіду.

Я сів за стіл ближче до лампи, підкрутив гніт і розгорнув цигарковий папір.

Броз вийшов до господарчої кімнатки, я чув, як він набрав із діжки кухоль води.

З кожним рядком у моїй голові наростав шум.

«Р. 31.

Арештована Михайлина Стасів, псевдо Волошка, складала зізнання добровільно, переважно правдиво, хоча замовчувала деякі невігідні факти стосовно людей, причетних до справи Стодолі. Слідство підтвердило, що сама вона практично стала агентом УМГБ від серпня 1947 року. Будучи нареченою зрадника Стодолі й дізнавшись про його перехід до більшовиків, приховувала цей ганебний і вкрай небезпечний для Організації вчинок.

Після того як вона зустрілася зі Стодолею, мала всі можливості повідомити про нього комусь із підпільників, але навіть не думала цього робити. Більше того, щоб увести людей в оману, вона проливала фальшиві сльози за начебто загиблим нареченим.

Коли вже стало відомо про зраду, вона намагалася вигороджувати Стодолю, взявши від нього небезпечну і шкідливу думку про те, що можна перейти до ворога і при цьому нікого не всипати, що зрадник може керуватися якимись шляхетними намірами.

Своє улюблене гасло «Ціль освячує засоби» арештована вживала для виправдання злочинних дій. І це при тому, що вона знала про підступний намір Стодолі захопити провідника Буревія.

Слідство показало, що колишня підпільниця задомилася морально. Вважала, що Організація слабка, знекровлена, кращі люди погинули і подальша боротьба в таких умовах безцільна. Наші жертви, покладені на вівтар майбутнього, вважала марними.

Використання її в Тернополі як нашого агента підлягає сумніву, оскільки вона не зреклася зрадника Стодолі, постійно зізнавалася, що кохала його навіть після того, як він перекинувся до ворога. До того ж у Тернополі похований Стодоля, могилу якого вона неодмінно провідувала б, адже досі вважає, що його зліквідували без достатніх на те причин. Навіть в останній момент вона намагалася попередити сестру Стодолі Марію, аби та швидше втікала до УМГБ в Тернопіль. Тому відпускати арештовану до більшовиків ризиковано і небезпечно, позаяк вона знає дуже багато і може завдати Організації не виправної шкоди.

Маємо справу з тим випадком, коли необхідність у ліквідації агента сумніву не підлягає».

Такий присуд було винесено Михасі. Остаточний і беззаперечний.

Та не він мене вразив у самісіньке серце. І не смертний вирок Марійці, який у своїх висновках був схожий на попередній: знала, мовчала, приховувала, виправдовувала. Ці вирoki були очікувані, тому не такі приголомшливі. А ось цей!

«...Спершу СБ не мала жодного наміру ліквідувати всю родину Стодолі до кореня. Адже й інструкція

Організації наголошує, що родина не несе відповідальності за злочин одного її члена. І це правильно, але, на нашу думку, тільки в тому разі, якщо інші члени родини прямо чи опосередковано не причетні до переступу. У нашому ж випадку справа мала інакший вигляд, тому ми підійшли до цього питання під оглядом співучасті. Тобто обставини склалися так, що ми мусили найперше взяти вищу ціль, а саме: убезпечити Організацію від подальших загроз з боку людей, які вороже налаштовані проти революційного підпілля і нашого руху.

Тому, окрім Ярослава (Сума) та Марії Мандзюків, була доконечна потреба зліквідувати і їхню матір Анну. Спершу не було найменшого наміру заарештувати цю старшу жінку, але вона повелася вкрай агресивно і непередбачено. Озлоблена смертю своїх синів, Анна Мандзюк відкрито виступила проти цілого підпілля з погрозами та нахвалянням видати всіх, кого знає. Вона і в Раковці, і в Багатківцях, і в Соснові всім казала, що її Василя вбили наші задушно. Зустрівши Теклю Куряник, яка пасла кіз на вигоні, Анна таке говорила:

— Мого Василька забили наші, бо хтіли його поста. Він був високим провідником, то заздрісники його застрілили, аби їм легше сі дихало.

А Пилипові Гишці казала, беручи воду з його студні:

— Най тепер вважають гироди, за Василька й Славка я їм не змовчу, всіх до їдного всиплю. Я знаю, де вони сі ховають.

Анна вже всім так допекла погрозами, що люди стали її боятися, обминати, а стрівши кого-небудь з підпілля, запитували:

— Чого та відьма досі на волі ходить? Чи ви хочете, щоб ми через неї всі на Сибір заgrimіли?

І то не лише в Раковці, а по всіх довколишніх селах пішла вимога ліквідувати родину Стодолі. Селяни вже прямо казали:

— По якому це воно виходить? Через них стільки найкращих людей погинуло, а вона ще й далі застрашує. Бо знає усе про нас.

І справді, Анна Мандзюк відала дуже багато. За три роки свого переховування вона квартирували по хатах відданих нам людей, виконувала деякі доручення Організації. Перед нею не конспірувалися повстанці, котрі приходили до Василя (Стодолі) та Славка (Сума). Усі вони тепер опинялися під загрозою.

Крім того, не було сумніву, що Анною займається Тернопільське УМГБ, яке вже обробляло її дочку Марію та майже невістку Михайлину Стасів, а її брат Олексій Пронишин (Гак) — той уже давно працював із гебістами. Це теж становило велику загрозу нашому рухові.

Тому ухвала революційного суду тут збіглася і з волею громади, і з очевидною необхідністю.

Окрему проблему створював також найменший син Анни і брат Стодолі Володимир (Влодко), який хоч був ще дитиною, а проте бачив, чув і знав не менше за багатьох дорослих. Знав чимало наших людей в обличчя, був свідком арешту матері та сестри, запам'ятав тих боївкарів, які переводили арешт. Відтак Влодко міг всипати і їх, і тих підпільників, котрі заходили до Мандзюків раніше. Отже, через нього постраждали б не лише наші бойові друзі, але і їхні родини, тобто й такі само діти. Чим же Влодко ліпший за них? До того ж він один, а їх багато.

Ми були впевнені, що оперативники Тернопільської УМГБ сповна використають малого у своїх агентурних цілях. Нам добре відомо, як більшовики безсоромно залучають дітей, особливо безпритульних сиріт, для боротьби з нами. Вони засновують цілі вишкільні центри, куди добирають дітлахів з дитбудинків, сиротинців і вимуштровують із них шпигунів. Потім ці діти, перевдягнуті в жебраків чи пастушків, ходять полями, лісами та селами й вистежують повстанців.

Отже, ми й тут мусили взяти за вищу засаду добро справи, винісши вмотивований вирок — ліквідація.

Постій, дня 3. XI.1947 р. «579».

Я чув, як у моїх скронях шумує кров.

Окрім суворих присудів, щось іще різонуло мене по живому в логічних висновках «579-го». Я знов пробіг очима щільно надрукований текст і зачепився за фразу: «І це при тому, що вона знала про підступний намір Стодоли захопити провідника Буревія». Я спотикався об цю думку ще тоді, коли провадив переслухання Міська. А після невдалого атентату на Стодолю, коли вони обоє — і Місько, й Стодоля — зникли невідомо куди, мене ця думка переймала дедалі гостріше. Тепер вона знов випірнула з якогось чорного споду моєї свідомості. Як м'яч із води — що глибше його занурюй, то з більшою силою він виривається на поверхню.

Ось вона, ця крамольна прилюдна думка: «А раптом Стодоля не збирався захоплювати Буревія? А що, коли він справді, задубівши з гранатою в зубах у багні, не з власної волі потрапив до рук більшовиків і вдав, що здається, а далі вже змушений був вести свою особисту гру з ворогом. Водив шміраків за ніс, обіцяв їм зловити Буревія, вигадував що

завгодно, аби лиш москалі після розгрому троці не тероризували людей, не робили ревізій, не стягували репресій на довколишні села над Стрипою. Інакше чому він не перевірів, чи Місько копає криївку в Рогальського для Буревія? Досвідчений есбіст і конспіратор, Стодоля мусив би в першу чергу пересвідчитися, чи Місько готується до зустрічі з Буревієм, чи тільки напускає туману задля якоїсь афери».

Не перевіряв, не цікавився. То що ж це за безглуздя таке?

Зайшов Броз. Мені здалося, що його очі почервоніли.

— Прочитав? — спитав він.

— Так.

— Все правильно?

— Окрім одного.

— Тобто?

— Влодко...

— Що Влодко?

— Можна було щось придумати.

— Наприклад?

— Вирок уже виконано? — спитав я.

— Так.

— Тоді все. Що тут думати.

— Жаль, — зітхнув він. — Повір, мені дуже жаль.

Я не знав, про кого він говорить. Можливо, про Михасю. Чи про всіх разом. Михасю, Марійку, Анну, Влодка.

— Але треба рухатись далі, — сказав Броз. — Зима, вважай, на носі.

Це означало, що час готуватися до нових умовин підпільної праці. Перш ніж випаде сніг, мусимо осісти в криївках безвихідно.

— Я хочу, щоб ти залишався тут, — сказав Броз.

— У нас із Сірком надійне місце. До весни перебудемо.

— Ти досі думаєш, що тримаєш пункт зв'язку над Стрипою, — Броз хотів усміхнутися, але не зміг. — Ні, ти слідчий СБ. За певних обставин матимеш специфічну роботу і взимку. Тому ти потрібен тут.

— Це наказ?

— Якщо хочеш — прохання. Але я не розумію, чим тобі не подобається цей бункер.

— Не знаю, хто тут бував раніше, — сказав я. — Може, є вихідці.

Вихідцями ми називали підпільників, котрі пробували у тих криївках, до яких вони не поверталися зимувати. Це, певна річ, становило серйозну загрозу і суперечило правилам конспірації.

— Таких немає, — сказав Броз. — Ті, хто бував у цьому бункері, мертві. Інакше я би в ньому не лишився.

— Ти теж зимуватимеш тут?

Язичок вогню у лампі помітно осів, вона почала чадити. Треба було долити нафти.

— А ти хотів сам зайняти такі хорони? Тут будемо ще я і Змій.

Він узяв зі столу прочитані мною аркуші, склав їх учетверо й заховав до спідньої кишені.

Я був залюблений у Змія, однак замислився. Вкрутив нижче гніт, щоб менше чадив, і подивився на Броза.

— Тоді я теж маю прохання.

— Кажи.

— Я приведу Сірка.

— Добре. Приводь його вже.

Вогник над гнотом пихнув і погас, з отвору скла потягло чадом.

— Зараз засвічу каганець, — сказав я.

— Не треба, мені пора.

Броз ще трохи постояв у темряві, ніби чогось не домовив. Іноді в темряві легше говорити, ніж засвітла.

— Ти пам'ятаєш ту весну? — спитав він з такою довірою, що в мене защеміло серце.

— Пам'ятаю.

— Хто б тоді міг подумати, га?

Броз пішов до виходу. Уже під люком сказав:

— Від мене там нічого не залежало. «579-й» був непохитний.

Він підняв люк, впустивши під землю хвилю свіжого повітря. Але не світла. Надворі стояла глупа ніч.

Мені здалося, що я вигукнув уголос: «Розстріляв я офіцера і любов свою!»

Мимовільне пророцтво збулося. Офіцером був Стодоля в погонах совіцького капітана, а розстріляною любов'ю — Михася.

Я засвітив каганчика і теж нашвидку зібрався в дорогу.

Ще затемна мусив дістатися до криївки під заростями чортополоху.

Як ти там, друже Сірку? Живий?

З

Зима принесла ще одну несподіванку. Коли після зміни я повернувся до гуртожитку, на вході мене поманив пальцем «дядя Коля», що чергував за вахтерським столиком. Я підійшов, та він ще раз настирливо покивав пальцем, щоб я нахилився до нього ближче. «Дядя Коля» був чимось дуже схвилюваний. Він так глибоко дихнув мені у вухо випарами плодоягідного вина, що я боявся, аби алкоголь не проник у голову.

— Вам, это самое, тіліграма...

— Мені-і-і?

Я у своєму житті ще не отримував телеграм, тому подивився на нього з підозрою: чи не наплутав він чого-небудь підп'януруч?

«Дядя Коля» висунув шухляду з вахтерського столика, хоча вся пошта зазвичай лежала на пристосованих для того поличках, розділених за абеткою на окремі комірочки. Я туди ніколи не зазірав, бо, як уже казав, раз на два тижні запитував свої листи на Голловпошті, хоч мені ніхто не писав, як тому бідному полковникові, який ніяк не міг дочекатися пенсії. Ніхто, окрім Юрка Паєвського, але й він озивався рідко, знаючи, що наші листи «під увагою».

«Дядя Коля», крадькома повівши довкола сльозавими очками, чи ніхто нас не бачить, подав мені рудий папірець.

— Візьміть, ето самое.

Я пробіг очима наклеєну друковану стрічку. Це була не телеграма, а якась зашифрована штафета. Всього на чотири слова. «Поїзд... прибуває... вагон... Жуков». І кілька цифр: номер потяга, вагона та число прибуття.

«Дядя Коля» так затамував подих, що не чути було перегару. Випари плодоягідного вина натиснули на шлунок, у животі в нього кавкнуло. Дещо знаючи про мене, він не мав сумніву, що це шпигунська шифрограма.

— Ого! — сказав я. — Маршал Жуков викликає мене на з'їзд ударників комуністичної праці.

«Дядя Коля» глитнув повітря, його масивна ковінка, зіперта на стілець, гримнула на підлогу.

Я підняв її, подав старому і рушив до своєї кімнати.

Гм, Жуков... Це була не стільки конспіративна хитрість, як жарт Юрка Паєвського, котрий доточив до свого повстанського псевдо «ов», що начебто мусило додати йому захисного імунітету. Так чи ні, але в суботу вранці мені треба було зустріти дорогого гостя на залізничному вокзалі, і я мізкував, як то зробити (якраз на цю суботу випадала моя зміна).

Був лише один рішенець. Поговоривши з Довбнею, я попросив Йосипа підмінити мене, і він, щира душа, погодився, хоч відгарувати дві зміни поспіль у ЦРМП — то справдешній Армагеддон, дарма що свідки Єгови тлумачать його як Господнє очищення від земної скверни. Резон тут був ще й у тому, що, поки Йосип відбуватиме зміну, я зможу привести Юрка в гуртожиток, де нам ніхто не заважатиме.

Раннього зимового ранку я походжав платформною біля третьої колії, піднявши комір плаща, який

тепер заміняв мені тепле пальто. Зима видалася м'якою, навіть до Різдвяних свят не всипала снігу, і хоч як Стефа вмовляла мене купити щось до сезону, я навідріз відмовився. Мусив заощаджувати кожен копійку, а після скажених морозів, які я пережив «на ведмедах», наддніпрянська зима здавалася затяжною осінню.

Оголосили, що потяг запізнюється на годину, і я, чоловік помисливий та підозріливий, подумав, що це якось пов'язано з приїздом мого молодшого неблагоннадійного друга. Хоча залізничні служби мусили б ставитися до Жучка з особливою прихильністю. Сидячи рік під час досудового слідства в камері-одиночці, він постійно гортав одним-єдину книгу, яку йому дозволили читати поза більшовицькою агітаційною літературою. Це був грубезний фоліант на тисячу сторінок під назвою «Железные дороги Советского Союза», і Жучок чомусь вирішив, що такі знання йому знадобляться в майбутньому. Їдучи в «телятнику» до Воркути, він краще за конвоїрів орієнтувався, де яка вузлова станція і котра може бути кінцевою, після чого їх поженуть етапом чи «сплавлять» по ріці поромом до місця призначення. Тих, що залишаться живі. Бо на кожній станції з вагона викидали мертвих, і їм, ще живим, начебто мало ставати вільніше в досі напханому вщерть «телятнику», але продишу не було. В'язнів зумисне годували гнилими оселедцями, не даючи води, і Жучка мучила така спрага, що він марив, аби його теж, хай і мертвого, викинули в якусь калюжу.

Жучок тримався на тому, що багато думав про маму, іноді згадував батька, але його, свого тата, він бачив дуже давно, ще в якомусь позаминулому житті.

Тато його був з Великої України, він воював з москалями ще в армії УНР, і коли боротьба захлинулася, сам Симон Петлюра звільнив своїх вояків, у тому числі й старшину Дениса Паєвського, від присяги та сказав рятуватися хто як може. Тато перебрався на Захід, вивчився на інженера й оселився у Володимирі-Волинському, де став, як і личило петлюрівському старшині, маєтним господарем: мав крамницю, млини, великий двоповерховий будинок з червоної цегли на вулиці Островецькій. Тут і народився Юрко, та йому було всього лиш чотири роки, коли перші совіти відібрали все їхнє майно. З великого будинку Юркові найдужче запам'яталася кольорова мапа на всю стіну, про яку тато казав, що то є Велика Україна.

Почалася війна, він перестав бачити батька, і тільки через десять літ мамка зізналася, що його немає живого. Засуджений на десять років концтаборів, петлюрівський старшина Денис Паєвський передчасно помер у Мордовії.

У всіх нас була, як казав старий Іван Семенюк, однака доля. Мої батько-мати обоє померли в Красноярьському краї на засланні. Я ще був на тій-таки «тридцять п'ятій зоні», коли отримав від тата листа в незвично цупкому конверті, і мені відразу тенькнуло — щось не так. Діставши фотокартку, я побачив якусь сухеньку бабусю в труні, над котрою стоїть мій простоволосий тато, а біля нього ще кілька зажурених людей з опущеними головами — дивляться на покійницю. Я не впізнав, я здогадався, що то моя мати, і соромно сказати, але не відчув болю. Не розумію, для чого роблять знімки з небіжчиків. Гебісти фотографували загиблих, щоб відзвітувати про їхню смерть. А це для чого?

Згодом у кочегарці я вкинув той знімок у піч. Скривившись у чорну рурку, він не хотів згоряти. Ніхто так не любив свою мамку, як я. Менше ніж через рік на чужині помер тато, але присилати фотографію небіжчика вже не було кому.

Мені більш пощастило з сестрою. Її не виселили, бо знайшла собі впливового нареченого. Я отримав від неї лише одного листа. Вона писала, що зустріла чоловіка, з яким щаслива, і легким натяком дала зрозуміти, що нам не варто листуватися, бо це може зашкодити їхнім дітям, тобто моїм небожатам. Одного разу мені прийшла посилка з харчами від невідомої особи, я зрозумів, що то від неї. Може, хтось інший викинув би ті смаколики чи роздав би голодним в'язням, а я не зміг. У посилці були солодкі коржики з дірочками, робленими виделкою, такі, як пекла колись моя мама...

Дякую тобі, сестро!

Потяг, постукуючи колесами та брязкаючи буферами, чомусь дуже швидко сунувся вздовж перону, наче надолужував годинну затримку. Вагон, у якому мав бути Жучок, мене поминув, я побіг, догнав його і широким кроком ішов поруч, поки потяг з важким шипінням та скреготом зупинився. Біля мене стояли ще якісь люди, вони махали руками, впізнавши когось за вікном, хоча більшість пасажирів уже скупчилися в тамбурі за провідницею і чекали її сигналу «на вихід». Нарешті приїжджі, обтяжені валізами та торбами, посунули східцями на платформу, вони мовби не виходили, а випадали з пройма дверей, як парашутисти з літака, в одного чоловіка з вільними від речей руками був за спиною наплічник, схожий на складений парашут, може, тому мені так подума-

лося; хтось цілувався, хтось кричав чи сміявся, ось приземлився останній десантник з таким саквоюжем, що в ньому могло вміститися до п'яти пудів динаміту — не інакше, як намірився, песиголовець, підірвати Дніпрогес, — а мого Жучка не було, і я подумав собі, що, мабуть, чогось не допетрав у тій зашифрованій штафеті.

Розглянувся вздовж перону в один бік, у другий — і побачив неподалік самотнього парашутиста. Він дивився на мене крізь лінзи важких окулярів, які замінювали йому далековид, і через відблиски в скельцях здалося, що він до мене всміхається.

Нічого дивного, що я, старий хомут, не впізнав його одразу, адже чекав, що до мене вийде юний Жучок з гордими, але по-дитячому теплими очима, з повненькими, як у дівчини, губами, з густим руським волоссям, якого не брала жодна перукарська машинка, тому він і на зоні ходив чубатий, — таким-от я виглядав Жучка, а тут переді мною стояв дорослий чоловік у масивних окулярах, за якими я більше нічого не бачив, окрім блискіток у запітнілих скельцях.

Ми водночас ступили навстріч крок, другий, зупинилися на відстані простягнутої руки і мовчали. Дивилися і мовчали. Потім враз обнялися, впали на плечі один одному.

— Давненько сі не виділи, друже, — сказав він, і цей голос був більше схожий на Жучка, ніж він сам, хоча знайомі нотки його бархатистого голосу тепер були басовито-хрипкі.

— Вісімнадцять років.

— Коли попрощалися, мені було двадцять. То значить, що не видів вас півжиття.

— Як добре, що ти приїхав, друже Юрку. Надовго? — спитав я і зніяковів від свого запитання: виходило так, що потерпаю, аби він не завдав мені клопоту.

— Надовго, — сказав він. — На цілий день!

— Тобто?

Юрко, як знавець залізничних шляхів, пояснив, що саме так найліпше подорожувати: ти приїжджаєш за ніч до будь-якого українського міста, маєш, чоловіче, цілісінький день на справи й розваги, а за наступну ніч дістаєшся додому. Не треба нікого турбувати з ночівлею, ніяких готелів, квартир, бо найзручніше квартирувати в потязі. Ти не гаєш на дорогу часу, спиш уночі, як би спав і вдома, а тебе везуть, мов цяцю, до місця призначення. Треба бути останнім лінюхом, щоб не користати з такої догоди. Всю Україну можна об'їздити без відпустки.

Ми перейшли через просторе приміщення вокзалу, де я свого часу квартирував у залі для транзитних пасажирів, тут навіть кафе має назву «Транзит», але Юрко сказав, що ми поснідаємо в якійсь тихій чайній, де не вештаються лягаві та інші непевні типи, знайдемо собі затишне місце, щоб спокійно поговорити, — звичайно, якби це була весна чи літо, пішли б на берег Дніпра, а так ні, сядемо десь за чаєм, а потім трохи походимо містом, — безапеляційно розписував програму Юрко, наче не він приїхав до мене в гості, а я прибився до нього з далекого краю.

Перетнувши привокзальну площу, ми вийшли на проспект Леніна, але Жук (уже не Жучок) упевнено завернув у вузьку вуличку, наче знав це місто краще за мене, хоч був тут уперше, і невдовзі ми

справді натрапили на тиху безлюдну чайну, де пахло смаженими в олії пиріжками й тушкованою капустою, де жвава жіночка на роздачі, рум'яна від випарів із гарячих баняків, говорила до нас українською мовою. У цьому місті ще розмовляли рідною мовою куховарки, сторожі, прибиральниці, двірники, вахтери та інші чорнороби. Тож ми взяли собі для годиться по пиріжку з капустою, по котлеті та по склянці прозорого чаю й сіли в дуже-дуже зручному місці, в куті зали біля крислатого фікуса, що ріс у великому ящику — гей-гу, гей-га, майже в таких ящиках ми колись висаджували кущі, щоб замаскувати вхід до криївки, а тут розсілися собі коло фікуса, як лісові чорти, і Жук сказав, що в нього в наплічнику є ще смажена курка, йому Дарина завжди в дорогу смажить домашню курочку, бо це невід'ємний атрибут мандрівки у потязі, це вища кляса, мій дорогий друже, і краще їхати в загальному вагоні зі смаженою куркою, ніж у м'якому купе без неї. Але менше з тим, ми тією птицею ще пообідаємо, ось вона, у наплічнику, гей-га, і так потроху розговорившись, переборовши перше сум'яття та звикнувши до наших підрихтованих часом фізіономій, ми поступово перейшли до того, що називається «таке-то в нас життя».

— Чули-сьти, знов наших садять, — сказав Жук. — Пішла нова хвиля.

— Чув. Узялися за інтелігенцію.

— Це ж добре?

Я не заперечив, але спитав:

— Чим?

— То значить, що нас бояться. Тому й ховають за дріт.

— Це правда. Вони нас досі бояться.

— Ви ж пам'ятаєте, чим ми завжди пишалися?

— Так, — кивнув я.

Проте Жук все одно нагадав:

— Тим, що українців там було найбільше. Там навіть наша мова була першою. І тоді хтось сказав: «Поки в московських концтаборах каратиметься бодай один наш політв'язень, це означатиме «Ще не вмерла Україна».

Він зняв окуляри, і, поки протирав хустинкою спітнілі скельця, я з цікавістю дивився в його очі. Їх, людські очі, мабуть, найменше змінює час. Так, вони старіють разом з обличчям, іноді пригасають, блякнуть, але в них завжди лишається щось первісне і незмінне. Я кажу не про колір, не про розріз, навіть не про вираз очей. Ідеться про інше.

— Є дані, що контора знов візьметься за бандерівців, — сказав він. — Захід протестує проти репресій інтелігенції. Щоб відвернути увагу від процесів над інакодумцями, кагебістам треба змішати все до купи й показати світові, що вони карають не правозахисників, а націоналістів-убивць, розумієте?

Я розумів. Старушенція Європа любила теревені про демократію та права людини, але вкривалася холодним потом, коли їй нагадували про Українську Повстанську Армію.

— Ви ж, мабуть, чули, що сталося з чотовим Черпаком? — спитав Жук. — Навіть фільм показали по телевізору.

— У мене немає телевізора.

— Черпака, який кілька літ тому вийшов на волю, заарештували. Взяли, як то в них заведено, через відкриті наново обставини. Чоловік заломився і на суді назвав себе та своїх хлопців головорізами, яким

немає прощення. Так його, бач, намовили, пообіцявши амністію.

— І що? Помилували?

— Авжеж, — зблиснув Жук окулярами. — Розстріляли. Якщо голворіз, то яке помилування?

Теж правильно. Казав мені колись після слідства в Тернопільському УМГБ капітан Столешніков: «Твайо счастье, што атменена расстрельная статья». Тепер вона була поновлена. Юрко приїхав мене попередити. Не про статтю, бо про неї ми знали давно. Приїхав застерегти, що над кожним із нас нависають «наново відкриті обставини».

Але він був молодчинка, мій дорогий Жучок, і з усього робив лише оптимістичні висновки.

— То значить, що імперія конає, — сказав він. — Гаплик їм зближається, і вони то чують псячим нутром.

Юрко притих, бо до нашого столу зближалася зігнута, як той гаплик, тітонька зі шваброю. Вона вишмарувала мокрою ганчіркою довкола нас підлогу, яка тепер пахла хлоркою, і поїхала на тій швабрі далі. Ми примовкли не тому, що остерігалися цієї старої жінки, а через те, що мали задавнену, як хронічна нежить, звичку не говорити про такі речі при сторонніх, незалежно від того, чи то незнайомиць у чорному плащі, чи глухонімий жебрак у лахмітті.

Я не схильний був применшувати силу імперії. Ще в таборах, коли ми дискутували на цю тему, казав, що вона впаде у двадцять першому сторіччі. До такого прогнозу схилялися й філософи та поети, котрі з нами сиділи.

Юрко був упевнений, що це станеться раніше. Він сказав:

— Через двадцять років я житиму у своєму домі.

Я спершу не зрозумів, про який дім він говорить.

— Я знайшов його. У Володимирі-Волинському.

— Ти знайшов дім, у якому народився?

— Так, звісно. Татів дім. Вулиця Островецька, 89.

— І що там?

— Якась контора винного заводу. Але будинок дуже красивий, на два поверхи, з червоної цегли.

Скельця його окулярів засяяли.

Я більше мовчав, думаючи, чи казати Юркові про ту могилу, яку я знайшов на тутешньому цвинтарі під чорним вітрилом. Може, був би до часу змовчав, та, видно, щось витає в повітрі таємне від нас. Бо він раптом спитав:

— Я, здається, колись вам розповідав про вуйка Теодора?

— А що?

— На нього була впала підозра, що він провокатор. Але потім Теодор так себе показав, що недовіра розвіялася.

— Як?

— Серед білого дня застрілив біля сільради уповноваженого ГБ. Наші хлопці то виділи. Та от недавно я знайшов його могилу на Личаківському цвинтарі у Львові. Та ще й де — недалеко від центральної алеї. Виявляється, вуйко Теодор працював викладачем у лісотехнічному інституті і мав помешкання в центрі Львова. Щоправда, помер ще 1963-го, але я собі думаю: як так сталося, що мою маму розстріляли, а вуйко Теодор мав усе, що хотів?

— Буває, — сказав я. — Чекісти, щоб увести в довіру повстанців свого агента, часом дозволяли йому вбити начальника навіть районного рівня. Але поза тим іноді в житті трапляється таке, що чоловік

не годен того вигадати. Занесло й мене одного разу на цвинтар...

Ні, друг Жук був одержимий. Його здивувала не так моя неймовірна знахідка, як те, що я досі не вислідив, хто приходить на ту могилу. Якщо вже на те пішло, то є сто способів познайомитися з небіжчиком ближче. Окрім всіляких офіційних інстанцій, де можна прикинутися, що ти розшукуєш родича, є ще старі телефонні довідники та інші хитрі зачіпки.

Я сказав, що моє становище нині не дозволяє привертати до себе увагу. Мушу працювати навіть у пеклі, щоб про мене трохи забули, і ти не повіриш, друже мій Юрку, але я вже зразковий пролетар, виконую норму і майже дотягую до героя соцпраці.

Він засміявся. Засміявся тому, що мій пісний жарт для нього заледве не став доконаним фактом. Маючи родину та хронічну любов до залізничних шляхів, Юрко теж працював за трьох і доробився до того, що начальник будівельного управління Михайло Черкаський подав документи Паєвського до нагородження орденом Леніна. «Та ви що, Михайле Матвійовичу? — отетерів Юрко. — Ви ж покладете на стіл партквиток!» — «Ордена вам, Юрію Денисовичу, ніхто не дасть, — сказав хитрий єврей Черкаський. — Та вже саме подання буде вам як індульгенція, менше до вас чіплятимуться». То було Соломонове рішення, бо хоча папери й завернули ще в червоноградському міськкомі партії, але ті, кому треба, дізналися, з ким мають справу.

Гей-га, таке-то в нас життя, але я бачив, що все це не головне, що найважливішого Юрко ще не сказав. Подлубавшись виделкою у котлеті, але не взявши до рота ні крихти, він через стіл нахилився до мене так

близько, що я крізь скельця окулярів побачив його зіниці, які в сірих райдужних оболонках чорніли, мов дві краплини смоли.

— А я свого знайшов! — пошепки мовив він.

Я здогадався, про кого він каже, хоча в те важко було повірити.

Ми разом ковтнули холодного чаю.

— Де? — спитав я.

— Щось мені підказувало, що Клима треба шукати в Києві, — сказав Юрко. — Ну, я долучив людей, знайомих, друзів, і все виявилось значно простіше, ніж до того мені здавалося. — Юрко якось чудно всміхнувся, блимнув на мене спідлоба, як жук із коробки. — Гадаєте, лише КГБ не спить? Е, ні, шановні, СБ також працює. Надійде час, і ми ще спитаємо, почім кози на Лук'янівському базарі.

— То ти його знайшов таки в Києві?

— Так, працює він на великому заводі, — Юрко не назвав, на якому, ніби й від мене не зайвим було приховати якусь дещицю, — числиться слюсарем, а робить, видно, особістом¹, бо за прохідну, де я його наджидав, вийшов у чистенькому костюмчику, в галстуку, ну, з голочки. Я його відразу впізнав, він, знаєте, так характерно головою крутить, наче когось шукає, — як у лісі тоді крутив, так і нині. Це ми з вами сі змінили, а він яким був, таким є, лишень троха полисів над лобом. Я як увидів його, то так і кортіло крикнути: «Агов, Климе, це я, Жук, прийшов-м подивитися тобі в очі!» Але дався на стрим, звісно, хоч і не ховався нікуди, а навмисне стояв так, щоб

¹ Особіст — працівник особового відділу, який, зокрема, здійснює нагляд за лояльністю кадрів до чинного політичного режиму.

він мене видів, і сам дивився на нього відкрито. Він глянув на мене, отак-во, зблизька, здалося, навіть затримав погляд, але не впізнав...

Юрко ще раз ковтнув холодного чаю.

Вдруге він підстеріг Клима біля будинку, де той ніні мешкає. Це у Святошині. Клим живе не в такому красивому будинку, як жив вуйко Теодор у Львові, не в середмісті, а на околиці. Поруч там парк з високими соснами, і Клим ходить туди гуляти з невеличким капловухим песиком. Одного разу Юрко теж начебто відпочивав у тому парку на лаві і песик підбіг до нього й став обнюхувати. «Не бійтеся, він не вкусить», — усміхнувся Клим до Юрка. А його розібрала злість. Хотілося, щоб Клим упізнав його і злякався. Він навіть зняв окуляри, щоб той запам'ятав його погляд. Щоб він йому снівся і Клим прокидався в холодному поту, поки не помре від серцевого нападу. Хоча, з іншого боку, Клим ще потрібен Юркові живий. Може, він єдиний, хто колись скаже, де похована мама Орися, — грів наївну сподіванку Юрко, завважаючи з легким запізнілим подивом, що Клим озвався до нього таки українською мовою, навіть із галицькою інтонацією, і злість поволі втихала, мовби скручувалася калачиком, щоб колись знову підвестися. Колись Юрко його багато про що запитає.

А поки що не варто Клима полохати. Ще побіжить куди слід жалітися. Юркові ніні того не треба. Іноді ліпше працювати потиху. СБ це вміє.

Ми довго мовчимо.

До чайної ніхто не заходить.

У мене складається враження, що тітонька-прибиральниця підперла шваброю двері, щоб сюди ніхто не стромляв цікавого носа. Вона зрозуміла, хто тут

засідає і про що мова, тому стороннім вхід заборонено. Немає чого затоптувати вимиту підлогу.

Ми з'їдаємо смажену курку, щоб облегшити Юрків наплічник. Ніхто нам не робить зауваження, що ми прийшли зі своєю їжею. Жіночок взагалі не видно — мабуть, уперше в житті побачили двох чоловіків, котрі полуднують без пляшки, і сором'язливо поховалися на кухні.

— Я не поїду додому, поки не побачу Дніпра, — раптом змінює свою думку Юрко.

Ми виходимо надвір, і я вирішую пішки пройти з ним на Піски, туди, де мене возив Довбня на таємну розмову. Це легким кроком десь година ходьби.

— У вас там теж немає снігу? — питаю я.

— Немає. Тому я й вийшов з криївки, — жартує Юрко. — Безслідно. Саме час виходити на зв'язок.

Зима без снігу гнила. У повітрі стоїть їдкий туман, не властивий для цієї пори. Перехожих суботнього дня мало, навіть озирнутися нема на кого.

Ближче до води туман густішає, відчутніше тягне сирістю.

Ми спускаємося пологим схилом поміж верболозами, грузнучи по кісточки в піску. Дніпро не замерз, проте хвиля на ньому тиха, готова будь-коли взятися кригою. Взимку річки течуть лівніше.

Ширина тут невелика, але протилежного берега не видно, його застує пелена мороку. Місце цікаве тим, що, коли глянеш ліворуч, побачиш живу природу, високі дерева і небо над ними, а праворуч відкривається зовсім інший світ — громадяться похмурі індустріальні конструкції з височезними трубами, що куряться різнобарвними димами — від рудого і червонястого до чорно-сизого. То, мабуть, означає,

що в місті розвинута не лише чорна, але й кольорова металургія.

— Може, це й не туман, а дим від тих труб? — висловлює припущення Юрко, легенько сіпнувши ніздрями (мабуть, уловив той солодкаво-нудний душок, до якого я давно звик і майже його не чую).

— Туман, — кажу я. — Димом, звичайно, наносить, а в повітрі таки туман.

— Колись навідаю вас у літі.

Юрко знімає окуляри і короткозоро вдивляється в покриту мороком далечінь, де губиться протилежний берег. Він, напевно, досі вірить, що рідко яка пташка долетить до середини Дніпра, тому навіть не питає, як далеко той берег.

Туман густішає, до нього домішуються сутінки близького зимового вечора.

Підсмикнувши рукав, Юрко дивиться на годинник.

— Ми ще встигаємо випити кави, — каже він.

Дуже хотілося повести його туди, де для мене готують найкращу каву. Та я відмовився від цієї думки, і ми примандрували до одного підвальчика неподалік привокзальної площі. Тут було людно і не так затишно, як у чайній. Кава теж виявилася нікудишньою, але менше з тим.

Я запитав у Юрка, чи в нього зворотній квиток до Червонограда, чи треба їхати через Львів.

Він нахилився до мене ближче.

— Через Київ...

Я вкотре завважив у його очах те, що не змінилося за стільки років. Це була одержимість. Не знаю, чи звільняється людина від цього вогню після того, як справджує свою мету?

На прощання він видобув із наплічника якусь книжку, загорнуту в цупкий плакатний папір.

— А це вам скромний презент.

Я знав, що Юрко був затятим книголюбом, і, можливо, читання забрало в нього не менше зору, ніж вугільна пилюга на шахтах Воркути.

Хотів було розгорнути книжку, але він поклав мені на зап'ястя долоню.

— Потім, — довірливо мовив Юрко. — Потім подивитися.

4

Тієї ночі теж випав такий туман, що, якби не компас, я б не наважився вирушати в дорогу. За густим мороком не видно було далі як на п'ять кроків, і я потерпав, щоб знагла не заблудитися. Заспокоював себе тим, що коли не дійду до Сірка затемна, то в полі мене приховає мла.

Із криївки вийшов босоніж, тримаючи чоботи під пахвою — босі ноги не залишають такого сліду, як обчаси. Не годилося витоптувати стежку біля криївки, в якій доведеться заквартирувати до весни.

Трохи пройшовши рідколіссям, я сів на вогкий замшій пеньок, нацупив чоботи й наставив вуха в обидва боки. Стояла глибока тиша, тільки з голих дерев спадали важкі краплі, які збиралися на гілках від вологи. Вони так шемрала в падалішньому листі, що мені ввижалося, ніби поблизу хтось ходить. Звичайна омана нічного лісу, хоча з частих візитів Броза і Змія неважко було здогадатися, що десь недалеко є ще один бункер.

Я взяв напрямок на Беневу і форсованим кроком рушив у бік поля. Та невдовзі побачив, що в такій сліпоті не розженешся. Компас не показує, де рівчак, де яма чи ще яка перепона, а де, може, й засідка. Я навіть облишив намір перевірити стару вербу, в дуплі якої Сірко міг лишити для мене записку, і чимчикував

навпростець, не гаючи часу. Не так бачив, як скорше угадував ногами, де грузька рілля, де скошене поле, пашня чи твердий переліг, який у цьому терені тягнувся на цілі гони, полегшуючи шлях нічного мандрівця.

Далі в полях туман трохи порідшав, але йти стало ще важче. Замість того, щоб трапився якийсь находжений путівець, мені дедалі частіше перетинали дорогу виярки, рівчаки, хай неглибокі, та мусив їх обминати, збиваючись зі сталого напрямку. Не менше дошкуляли високі та цупкі, як дріт, бур'яни, що чіплялися за ноги й зарошували коліна.

Іноді я пристоявав і так напружував слух, що чув, як на вуха мені осідає дрібна роса.

Почався хвилястий терен, ще густіше порізаний рівчаками, з ямами та піщаними кучугурами, які навіть у темряві білили пагорбами вапняку. В одному місці нога шурхнула глибоко в пісок, мабуть, ступив на край якоїсь нори, і, справді, невдовзі я помітив уже меншу купу піску, біля якої відкривалася широка діра. Далі ще одна, ще, і мені засмоктало всередині, бо зрозумів, куди знічев'я забрів. Тобто ішов я правильно, з маршруту не схибив, але раніше обминав це місце, про яке ходив лихий поголос, і забрести сюди було казна-якою прикметою.

Я пройшов ще метрів сто, як правобіч зненацька гримнув постріл. Мені здалося, що він розірвав пільму майже поруч. Хоч вогню від випалу я не побачив, був упевнений, що стріляли в мене, і перша гарячкова думка — засідка! — розвернула мене до втечі. Зірвавши з плеча автомат, я побіг по в'язкому піску назад і відразу почув ще два постріли та одчайний крик. Щось мені підказало, що стріляли не в мене, бо якби

я наскочив на засідку, то відразу скосили б кулеметною чергою або спробували б захопити живим.

Летіти в темряві стрімголов поміж рівчаків та піщаних кучугур, здіймаючи шум, було не найкращим виходом у цьому становищі. Помітивши заріст високого полину чи то віниччя, я заліг поза ним і, тримаючи розбезпечений автомат напоготів, вдивлявся в той бік, де прогрімилі постріли. Хоч би хто там і в кого стріляв, я мусив бути готовим до всього, найперше — до погоні.

Ще не вилежав собі місця, як почув, що хтось біжить у мій бік. Кроки були легкими й короткими, за мить я з подивом побачив, що просто на мене мчить якесь хлопчєня, і в голові засвітився перший, ще не виразний здогад.

Малий от-от налетів би на мене, але зашпортався в бур'яні і впав, аж кашкет злетів йому з голови. Я був певен, що зараз, уздрівши мене, він закричить, тому відразу щільно затис йому долонею рота і прошепотів у самісіньке вухо:

— Тихо будь.

Від несподіванки йому потягло мову, губи застмикалися під моєю долонею, але він не подав жодного звуку.

— Мовчи, — прошамкотів я, міцніше притискаючи його до себе.

Хлопчак зіщулювся, бо за ним хтось біг. Повз нас протупотіли одна за одною дві чоловічі постаті, але віниччя не привернуло їхньої уваги. Лише я один чув, як гостро пахне розколошканий полин, і далі міцно тримав малого, затискаючи йому рота, бо відчував, що ті двоє, котрі кинулися наздоганяти утеклого хлопця, прийшли сюди не самі. Щонайменше

ще один мав невдовзі з'явитися десь тут біля нас, тому зриватися на ноги було б необачно. Треба дочекатися слухної миті, щоб чкурнути звідси чимдалі.

Коли рука вже зааніміла на писку малого, а він, вириваючись, знову засмикався, попереду виріс темний силует здорового чолов'яги — в одній руці він тримав автомат, у другій лопату, і на відміну від отих двох, що пробігли раніше, цей ішов без поспіху, повагом, лише спроквола повертав усім тулубом то в один бік, то в другий, наче був певен, що втекти від нього нікому не вдасться. Змія важко було не впізнати навіть у темряві.

Малий під моєю рукою затремтів ще дужче, його біла трясця, і я тримав йому щелепу, щоб не цокотів зубами. Не знаю, чому ні оті, що пробігли раніше, ні Змій не приглянулися до віниччя-полину, яке поросло тут темною латкою, — мабуть, ніхто не сподівався, що хлопчєня може заховатися у них під носом.

Змій пішов далі, ховаючись у тумані, а я ще й тоді бачив його широкі, вигнуті, як кульбаки, плечі, одне з яких було вищим за друге.

Щоб заспокоїти малого, я назвав його на ім'я:

— Влодку, — шепнув йому на вухо. — Я відтулю тобі рота, але якщо ти писнеш, вони знов сі вернуть. Він кивнув.

Я прийняв з його писка руку, послабив обійми. Влодко більше не пручався, принишк, але й далі трусився, зіпав ротом, на нього напала нервова гикавка. Треба було вшиватися з цього місця, бо вони так чи так могли сюди повернутися.

— Будем сі цофати, — сказав я. — Надягай кашкет і тримайся за мене.

Взявши Влодка за руку, повів його через Степок своїм маршрутом, ще не знаючи, як мені діяти далі і що робити з цим хлопцем. Було видно, що він пережив такий струс, з якого невідь-коли вийде. Весь час поривався до бігу, але я міцно тримав його за руку, бо мушили рухатися без шуму.

Степок лишився позаду, ми йшли рівниною крізь холодний вогкий туман. Час від часу я притримував Влодка, прислухаючись, чи ніхто не йде слідом за нами. Я знав, що малого шукатимуть і, втративши слід, насамперед підуть у Раковець, тому взяв круто праворуч, далі від напрямку на село, де жили Мандзюки.

Невдовзі ми наткнулися на досі не вижате кукурудзиння. Влодко зненацька висмикнув руку з моєї, і за ним тільки шелеснуло. Замість того, щоб відпустити його під три вітри та піти своєю дорогою, я широким скоком, підминаючи кукурудзиння, наздогнав його і вхопив за ковнір.

— Пустіть! — скрикнув він. — Я ніц не знаю, нікого не видів, нічого не чув...

— Не бійся, — сказав я. — Хіба ти мене не впізнав? Я лихого тобі не зичу.

— Я вас не знаю.

Мабуть, у темряві Влодко мене не впізнав чи, може, забув, але, розуміючи, за що його мали вбити, він повторював лиш одне: не знаю, не бачив, не чув.

— Я нічого нікому не скажу! — цокотів він зубами. — Відріжте мені язика, тільки відпустіть!

— Добре, я тебе відпущу. І куди ти підеш?

— Далеко.

— Додому тобі не можна.

— Я сі не верну в село, — сказав він. — І ніхто від мене нічого не визнає.

— Влодку, скажи... Що сі там стало?

— Де?

— Звідки ти втік.

— Я ніц не видів.

Він і мене хотів переконати, що нічого нікому не скаже. Ніби читав висновки «579-го» про те, що «хоч був ще дитиною, а проте бачив, чув і знав не менше за багатьох дорослих».

Мені неважко було розчислити, що відбулося на Степку, і не хотілося ще більше роз'ятрювати малого, однак обставини спонукали допевнитися всіх подробиць цієї справи.

— Там були твоя мама й Марійка, так?

Він шморгнув носом.

— Хто ще?

— Нас вели на налигачі, як худобу.

— Видів, видів, — збрехав я. — Вас було четверо. Ти, мама, Марійка й Михася, так?

Він кивнув. Завеликий кашкет з'їхав йому на очі.

— Вас привели зв'язаними. Як же ти втік?

— Нас поставили над рівчаком і розв'язали, — сказав він, підбиваючи кашкет вище на лоба. — Тоді Михася пхнула мене у плечі і я побіг. Думав, вона теж побіжить...

Тепер я бачив усе до найменших подробиць. Двоє кинулися ловити малого. Змій тричі вистрілив. У Михасю, Анну й Марійку. Йому не було як скористатися удавкою, хоча, можливо, він і не збирався застосувати її до жінок та хлопчиська. Змій нашвидкуруч прикопав убитих і вийшов якраз на полин, за яким ховалися ми із Влодком. Гострий нюх тут його підвів. Ніч із туманом були на нашому боці.

— Відпустіть мене, — схлипнувши, попросив Влодко.

— Ти раніше бачив тих людей, що вели вас пов'язаних?

— Ні. Двох видів, коли вони нас забирали з дому.

— Які вони з себе?

— Один здоровецький, один чорний.

— А третій?

— Того я близько не видів.

Здоровецький — то Змій, чорний — Пугач, а третій... Я дорікнув собі, що то є неправильно — допевнюватися, хто виконував присуд. Така нездорова цікавість суперечила навіть інструкції СБ. Хтось мусив брати на себе й такі незavidні завдання, і нікому не годилося розпитувати про виконавців. Але сталося так, що я ненароком став свідком фіналу першої справи, яку довелося розслідувати, тому, властиво, мав до неї особливу цікавість. Хоча вже й сам припустився порушення, не віддавши малого Змієві, а отже, чинив супроти інтересів Організації і підпадав під слідство.

Здається, це розумів навіть Влодко, тому й не вірив мені.

— Відпустіть.

Я присів навпочіпки і, взявши його за плечі, сказав:

— Влодку, знаю, що ти вмєш тримати язика за зубами. Тому я тут, біля тебе. За це мене теж можуть покарати. Ти ж нікому не скажеш про мене?

— Ні.

— Де маєш родичів, окрім Раковця? Куди підеш?

— До тети. У Козову.

— То є далеко. Вночі сам не втрапиш, заблудишся.

— Почекаю, поки розвидниться.

— Тебе можуть спіймати. Я відведу тебе до добрих людей. Переночуєш у них, а завтра підеш у Козову. Тобі допоможуть.

Він мовчав і все ще дрібно тремтів, цокаючи зубами.

— Тобі треба в тепло, — промовив я. — Ніч довга, перемерзнеш на кіз'як.

— Мені не зимно.

На Влодкові було блаженське пальтечко і завеликий кашкет, який час від часу з'їжджав йому низько на очі. Мабуть, дістався від котрогось із старших братів — Стодолі чи Сума.

— Ходімо, — сказав я. — У нас мало часу.

— Я сам... — затявся малий. — Лишіть мене.

— Який же ти впертюх.

Мені уривався терпець, і я подумав, що це самі обставини кидають мені такий жереб — лишити хлопчиська і йти своєю дорогою, поки не пізно. Не тягти ж його силоміць. Він витриває, ще не з такої халепи вискочив.

— Добре, — погодився я. — Роби як знаєш. Тільки зтям собі: ти мене ніколи не бачив. Зрозумів?

Він кивнув, кашкет з'їхав йому на очі.

— Бувай! Та коли що — нарікай на себе.

Я звівся на рівні й вийшов з кукурудзиння, — шорсткі стебла шелестіли, наче бляшані. Придивився до компаса і рушив голим полем у свій, добре знаний терен.

Як ти там, брате мій Сірку? Живий? Я тут забарився троха, ненароком сі заблудив у тумані, але вже йду, йду... Такий, видиш, трафунок мені перейшов дорого, що, вибачеї, навіть тобі не скажу який. Туман, Сірку, туман. Іду крізь його мряковину, ніби по дну Стрипи ступаю. Таке. Ні зізд, ні місяця, ні самого неба не видно. Тому така повільна хода. А ще ж мушу вряди-годи зупинятися, стригти вухами, чи не

чути кого позаду й попереду, та й збоку може спіткати пригода, як ото на Степку спіткала.

А чуй! Чи то мені вже привиджується, чи на правду хтось нишком скрадається вслід за мною. Я стаю — і воно стає, я йду — і воно чалапкає назирці. Буває так глибокої ночі, коли свої кроки відлунюють, як чужі, ти добре це знаєш, друже мій Сірку, але я про всяк випадок зняв автомат і розвернувся навспак. За одне лиш боявся, аби мій «папашка», зволожілий од сирості, не затявся в скрутну хвилину.

З туману випірнула дрібна постать у великому кашкеті й кинулася до мене. Влодко вхопив мою руку, припав до неї чолом і, не годен вимовити слова, конвульсивно зіпав у рукав бушлата.

— Ну видиш, — я поклав долоню йому на голівку. — Нам по дорозі.

— Я згадав вас, згадав, — прошепотів Влодко. — Ви друг Місяць. Не?

Він знизу, з-під козирка заглянув мені в обличчя.

— Може, Місяць, а може, й ні, — сказав я.

— Ви приходили до нас з Василем, я упізнав голос.

— Тоді тобі семий рік ішов. Тепер кіко маєш?

— Дев'ять.

— Ого, вже дорослий хлоп.

Я подумав, що мені знов доведеться скоригувати маршрут, і спитав:

— Підеш зі мною?

— Так.

— Але вже без витівок, добре?

Він кивнув, кашкет сповз на лоба.

Я взяв напрям на Ішківський ліс. Ми далі пішли через поле.

— Влодку, скажи...

- Я не Влодко.
- А хто ж ти?
- Пімста. Маю вже псевдо.
- Он як!
- Так мене називайте.
- Файно є. Скажи мені, друже Пімсто... — я спершу про інше хотів його запитати, але передумав, — то правда, що маєш тету в Козові?
- Но!
- Як її звать?
- Тета Марфа.
- Де вона мешкає?
- Біля церкви. Ми з мамкою ходили до тети Марфи на храм.
- Церква Успіня Божої Матері?
- Но! Там тета мешкає.
- І ти сам утрапив би до неї?
- А чого ж! Через Маловоди, Вівся, Маковисько... А там, дивись, уже й Козова. Церкву здалеку видно.
- Туман посвітлішав від досвітку, коли попереду замаячів Ішківський ліс. Ближче до Стрипи він знов погустішав, хоч і набрав молочного світла.
- Де узліссям, де берегом ми дійшли до хутора Дворище. Я попросив Влодка постояти за акаціями, поки розбуджу коваля Васюту. Мав-бо спершу розвідати, чи немає там якої несподіванки, як тоді, коли побачив через просвіток у вікні Зоньку і Броза. Це справді була б несмішна okazія, якби я завів хлопця до хати, а там за столом сидів Броз. Ні, я знав, що цього разу тут його не застану, але перш ніж завести Влодка до чужих людей, мусив спитати їхньої згоди.
- Коваль Васюта, як і кожен добрий господар, прокидався разом із досвітком, тому його не довелося

будити. На мій стук він виглянув у вікно і, не питаючи, хто там, відчинив сінешні двері.

Я переступив поріг хати, де біля п'єца поралася Зонька — теж рання пташка, — привітався і, може, не зовсім зрозуміло пояснив, чого я прийшов.

— То це хлопець тих Мандзюків, що злигалися з большевиками? — спитав Васюта.

— Влодко, — сказав я. — Його звать Влодко, він сирота, і його треба якось допровадити в Козову до тети. Мені більше немає до кого звернутися, вуйку солодкий. Якби ваша ласка...

— То він де, в Раковці? — знов не зрозумів мене Васюта.

— Ні, він тут.

— Чого ж ти його не завів до хати?

— Хтів спершу спитати вашого дозволу.

Зонька пирснула біля п'єца коротким смішком, приклавши долоню до повних, як перестиглі черешні, губ, і її скрадливий погляд огорнув мене теплим туманом.

— Клич, — сказав Васюта. — Клич малого та будемо снідати.

Я вийшов надвір до акаційок, хвилюючись, чи Влодко не здимів тим часом. Ні, він стояв за кущем, якраз на тому місці, де я колись, ледве живий після виходу з троці, назирав, чи не вийде хто на поріг.

— Ходи, — покликав я. — Все добре, не бійся.

Він зайшов до хати і, знявши кашкет, привітався:

— Слава Ісусу Христу!

— Слава навіки Богу! — відповіли йому в один голос Васюта і Зонька, яка вийшла од п'єца і стулила долоні на грудях.

— Ой, який файний хлопчик! — захоплено вигукнула вона. — То це ти і є Влодко?

Я думав, він скаже ні, я Пімста, але Влодко дрібно закивав головою і раптом заплакав. Голосно, невтішно.

— Чого ти? — Зонька підійшла ближче, взяла його голову і притулила до грудей. — Не треба, не треба плакати.

Та що більше вона його заспокоювала, притискаючи до себе і гладячи по голові, то дужчим був його плач. Влодко ніби тільки тепер зрозумів, що сталося на Степку.

Потім він притих у Зоньчиних обіймах, але з грудей йому ще довго виривалося тремтливе, непогамовне зітхання.

Ми снідали товченою на салі бульбою з соленими огірками. Васюта сказав, що голотники знов готують облави, бо до Купчинців наїхало повно війська з польовою кухнею, а це означає, що отаборилися надовго.

Я не витримував Зоньчиного погляду, який обволікав мене томливим туманом, і більше дивився на коваля Васюту. У ньому вчувалася спокійна сила й розважливість, і мені подобалися його великі костисті руки, попечені окалиною, подобалося навіть, як він їсть, як неквапом підносить до рота дерев'яну ложку і так підбирає з неї гарячу товчену бульбу, що ложка щораз лишається чистою і сухою. Від Васюти віяло певністю, і ми давно викопали б на його садибі криївку, але для того не підходив прибережний ґрунт — через кілька штихів лопати вже підступала вода.

Думки часто передаються на відстані, і Васюта так само спокійно, немов говорив про погоду, сказав, що позавчора в Росуховатці впала криївка. Навів хтось із своїх, бо не шукали щупами, не розкопу-

вали, а приїхали вантажівкою — й відразу до люка: «Вихаді с поднятими руками, астанетесь живи». Троє хлопців, заскочені знагла, вирішили не стрілятися, а викинули скількись гранат через люк і пішли на прорив. Тільки до лісу там далеченько, впали всі троє від кулемета, ну й шміраків, бачили люди, порішили не менше.

— Хто був із наших? — спитав я.

— Не знаю, — Васюта поклав на стіл суху ложку. — Кажу те, що чув. Не пострілялися хлопці, а дали голотникам бій. Погинули в бою.

Я теж часто думав над тим, що коли вже прийде вирішальна хвилина, то ліпше битися до останнього набою, ніж самому в себе стріляти. Воно й не так страшно, прецінь веселіше, і порахунок з ворогом буде. Навіть гранатою можна так підірватися, що не один біля тебе гігне. Тільки тут був ризик у тому, що тебе не вб'ють, а поранять, захоплять живим, і ніхто наперед не знає, чи витримає він тортури, щоб не заломитися, як це сталося вже з багатьма. Тому й наймужніші часто обирають швидкий реченець.

Васюта раптом сказав:

— Не знаю, кому куди, а я мушу запрягати Сивого на Козову. Маю там пильну справу.

Я був приємно вражений. Хоч і покладався на нього в «цій справі», але не думав, що розважливий Васюта візьметься за неї відразу.

— Поїдеш із вуйком у Козову? — спитав я у Влодка.

— На фірі?

— Та вже ж не на козі.

— А ви?

Я боязко подивився на Зоньку і був би знеміг від її млосного погляду, але Васюта привів мене до тям:

— Тебе теж троха підкину, — сказав він. — Бодай до Ішкова...

— Дякую, вуйку солодкий.

Він зодягнувся і вийшов надвір запрягати коня. Ми з Влодком теж почали збиратися. Зонька убгала малому в кишеню якогось пакуночка й поцілувала в щоку.

— Більше не будеш плакати?

Влодко покрутив головою. Через нього я був для Зоньки порожнім місцем.

Ми вийшли на подвір'я, де досі стояв густий туман, але вже налитий молочним світлом. Васюта поправляв упряж на сивому конику, який майже зливався зі світанковою млою.

Зонька, накинувши на плечі якусь куцину, теж вийшла нас проводити.

— Такий туман, що світа не видно, — сказала вона. — Ви не заблукайте, тату?

— Я, може б, сі заблукав, — одказав Васюта. — А Сивий ні.

Він посадив малого біля себе в передку вимощеної сіном фіри. Я, мов безрідна сирота, примостився на полудрабку, звисивши ноги.

Васюта цмокнув на Сивого, ми рушили.

Зонька помахала нам рукою. Я зоглядівся, що не попрощався з нею по-людському, зняв з голови мазепинку і так ревно замахав, що Васюта здивовано зиркнув на мене через плече:

— Ти що, розганяєш туман?

— Тугу, — сказав я так, що він не почув.

Біля Ішківського лісу я йому гречно подякував, хотів на прощання щось сказати Влодкові, але при вуйкові Васюті не наважився. Шкода, бо я відчував, що з Влодком ми більше ніколи не побачимося.

Я зістрибнув з фіри, став і дивився їм услід. В останню мить побачив, як він зняв з голови свій великий кашкет — чи Стодолі, чи Сума, махнув мені й розтанув у тумані.

Жаль, який спершу торкнувся серця, судомно підступив до горла.

Це був жаль до всього світу. Гострий і невимовний. До самозабуття.

Я теж був чиєюсь дитиною і хотів, щоб мене пожаліли. Притулитися до когось бодай на хвилинку.

І я, скурвий син, користуючись тим, що коваль Васюта поїхав аж на Козову, вернувся на хутір Дворище. До Зоньки.

5

Зима своє надолужила завдяки водохресним морозам, які відпрацювали на совість, як їм і належить за календарним графіком, зате вже в середині лютого запахло весною. Мабуть, ніхто не виглядав цієї пори так, як я, — ще з часів підпілля виробився інстинкт передвесняної радості, коли ти ось-ось вийдеш на білий світ з-під землі, де мусив пробувати безвилазно, поки не зійде сніг.

Але цей просвітлений настрій зіпсувала надзвичайна подія, яка сталася в нашому гуртожитку. Сказати по правді, спершу вона мене порадувала, бо начебто ще раз підтверджувала, що в цьому місті жевріє козацька іскра. 23 лютого, саме на день совіцької армії, з іскри розгорілося полум'я — вночі зайнялася ленінська кімната. Там, окрім погруддя Леніна, стояв ще телевізор «Огонек», тому під час трансляцій хокейних чи футбольних матчів до ленінської кімнати напихалося повно п'яних мужиків, які, крім футболу-хокею, більше нічим не цікавилися. На стінах тут висіли портрети партійних вождів, на столі, застеленому червоним сатином, лежали підшивки газет, і полум'я розгорілося, швидше за все, від недбало кинутого недопалка, але мені хотілося думати, що хтось із козаків свідомо пустив півня саме в ленінській червоній кімнаті.

Кривий вахтер «дядя Коля», хоч і вшанував армійське свято як інвалід війни, а не праці, прочував-ся від диму, на його гвалт збіглися заспані мужики, полум'я загасили ще до приїзду пожежників, але, як виявилось, думка про антисовіцьку акцію сподобалася не мені одному. Тим більше, що наступного дня, 24 лютого, в Москві розпочинався 25 з'їзд КПСС, і напередодні такої події ленінська кімната не могла загорітися випадково. У гуртожитку мешкали різні підозрілі типи, в тому числі й колишні зеки, але політичний в'язень був один.

У нашій із Йосипом кімнаті провели обшук зі службовим собакою, чим до смерті налякали бідного свідка Єгови — у нього конфіскували старенького молитовника, палітурки якого Йосип обгорнув-замаскував газетою «Правда». Я був упевнений, що серед моїх речей вони знайдуть або заборонену літературу, або схематичний план Дніпрогесу з позначеними місцями для найефективнішого закладання вибухівки. Але, на мій превеликий подив, цього не сталося. З моєї скромної бібліотеки, що вміщалася у приліжковій тумбочці (таку кількість літератури я колись переносив по зв'язках у наплічнику), не забрали нічого, оскільки це були легальні видання, розмножені не на підпільному циклостилї в ГОСПі¹, а випущені радянськими видавництвами — від томика колишнього петлюрівця Сосюри до «Пісні про знищенність матерії» опального Антонича, що вийшла в Києві ще 1967 року і яку подарував мені Юрко-Жук. Там були рядки, писані мовби про мене, стрипівця, «накритого небом... під папороті квіттям»,

¹ ГОСП — Головний осередок пропаганди ОУН-УПА.

але фахівці, котрі переводили трус, мало розумілися на незнищенній матерії і тому не вилучили навіть Антонича.

Найбільше їх зацікавила моя засмальцьована табірна «роба», яку я зберігав у дерев'яній валізі під ліжком і яка збила з пантелику навіть службового пса — слід вів заледве не до північного полюсу.

— А ето вам зачєм? — спитав спантеличений, як і пес, «кінолог».

— Колись здам до музею, — сказав я.

— Ви ето серьйозно?

— Якщо попросять, звичайно.

— Смотріте, шоб ета одьожка не прігоділась вам раньше.

«Робу» не забрали, таки були впевнені, що вона мені ще знадобиться, і цим, як мені здалося, неаби-як розчарували кмітливого собацюру, котрий винюшив під ліжком унікальний речовий доказ. Та попри те, що обшук не дав сподіваного результату, мені посипалися повістка за повісткою — виклики до міліції, починаючи з відділку Заводського району і до обласного УМВС. Пиши, бандьоро, пояснювальні, де перебував під час пожежі, що робив, хто це бачив?

З допитів я зрозумів, що вони знають про мою непричетність до «політичної акції», але були скеровані на моральний терор. Це, звичайно, било по нервах, бо викликали мене зумисне в робочий час і доводилося «з поважної причини» пропускати зміну. Довбня теж нервувався, розуміючи, звідки ростуть ноги, але цього разу нічим не міг зарадити. Наш задум з кооперативним житлом був під загрозою, як і шлюб із моєю коханою Стефою, який ми планували також на весну. Адже якби я одружився з жінкою, котра має

квартиру, то не зміг би претендувати на власне житло. Ще одне замкнене коло.

Вони, ці замкнені кола й сліпі кути, переслідували мене тут і там. Як тупі «каверзні» запитання, що повторювалися на кожному допиті, незалежно від того, хто «провадив переслухання».

«Де ви були в ніч пожежі?»

«Далеко від місця події».

«У гуртожитку ви не ночували».

«Якщо мене не було в гуртожитку, то як я міг вчинити підпал?»

«Ви могли зайти в ленінську кімнату, черкнути сірником і спеціально покинути гуртожиток».

«Хтось мене бачив?»

«О, то ви вловили момент, коли вас ніхто не бачив? Це вже цікаво. Ви скористалися слабкістю вахтера-інваліда?»

«У вас немає підстав мене звинувачувати».

«Ви помиляєтеся. Де ви провели ніч з 23 на 24 лютого?»

«Це має значення?»

«Велике».

«У нареченої».

«Хто вона?»

Вибач, Стефо, але тут я мусив сказати правду. Не заради алібі, а тому, що організатори цього цькування добре знали, де я ночував. Їм було відомо, що перед вихідними я майже завжди залишався в тебе. Доля послала мені першокласного агента, а тобі, Стефо, — зручного для нагляду підопічного, який сам приходить давати зізнання. Хоч у тих зізнаннях для органів не було нічого цікавого. Мене взагалі дивує, навіщо каральна система обслуговує агентурною

мережею мільйони сірої маси, від якої не почувеш жодного крамольного слова. Анекдоти про генсека — пусте, вони вже набили оскому й самій держбезпеці, а щодо серйозних погроз супроти імперії, то їх не почувете навіть від мене. Я вже своє сказав і зробив, що міг. Тому греблю Дніпрогесу не підриватиму. Мені соромно, але навіть підпал ленінської кімнати вчинив не я, а котрийсь п'яничка з необережності. Він не вартий і найдрібнішої уваги з боку таємної поліції. Не гідні такої турботи і мільйони-мільйони громадян колонії. Страшно подумати: десятки мільйонів уярмлених людей не заслуговують такої уваги державної безпеки, як заслуговував її один Стрийко...

Я згадав Стрийка, може, тому, що він працював на ГОСП. Про Стрийка почув від своїх уже перед виходом із концтабору. Він залишився в лісі сам-один, коли полягли всі друзі, і протримався до осені 1962-го. Йому допомагав лише один чоловік, товариш з дитинства Осип. Цей Осип тільки приблизно знав, де Стрийкова криївка, і їздив туди конячиною мовби по дрова. Стане, поцюкає сокирою, даючи умовний сигнал, і кине під дерево торбу з харчами. Навіть голови не поверне в той бік, бо страшно на Стрийка дивитися. Зарослий, як звір, очей не видно.

«Як ти?» — питає Осип і далі цюкає сокирою, наче боїться, що хтось їх почує.

«Жию», — відкаже Стрийко і тихо щезне, щоб Осип не видів, де він ховається.

Так було простіше обом. І Стрийкові спокійніше, що його криївку ніхто не закріпив, й Осипові легше на душі: раптом що — нікого не бачив, нічого не чув, не знаю. Довго так вони зустрічалися. Роками. Осип

уже й сам зморився від таємних побачень, а як то воно було Стрийкові, га? Як же йому було, якби хто поспитав.

Та одного разу він вийшов з-за дерев і став перед Осипом. У того мурахи спиною поповзли. Не впізнати було Стрийка — зарослий, худючий, шкіра та кості, замість очей дві розтулені рани. Осипові стислося горло.

«Декую тобі за все, брате», — сказав Стрийко.

Осип заплакав.

«Як за два тижні прийдеш сюди, а я не вийду, то закопай мене ген біля тої берізки», — показав рукою Стрийко.

Через два тижні Осип приїхав до лісу, поцюкав сокирою, але ніхто вже до нього не вийшов. Він боязко підступив до берізки й побачив яму, біля якої чорніла купа сирої землі. У ній стриміла лопата. На дні ями, вистеленому ялиновим гіллям, лежав Стрийко з крісом у руках. Осип загорнув могилу, помолився і тільки тоді побачив поруч під буком скарб, що його лишив по собі Стрийко. Миска, ложка і кухлик. До побачення, світе, лишаю тобі все, що мав...

— Її звать Стефа, — сказав я.

— Стефа? — у голосі капітана тупе здивування. — Вашу наречену звать Стефа?

Я мовчав. В очах було чорно. Бачив лише купку сирої землі, в якій стриміла лопата.

— Цікаве ім'я. Теж западенка?

Осип не насипав могилу, зарівняв яму, притрусив сухим листям.

— А вона заходила до вас у гуртожиток?

— Ні.

Миска, ложка, кухлик.

— А хто заходив?

— Ніхто.

Лопата стримить на купі сирої землі. Ні могила, ні сама смерть мене так не вразили, як та лопата.

— Якщо не ви, то хто, на вашу думку, міг вчинити підпал?

— Не знаю.

— А цей ваш сусід по кімнаті?

— Він на таке не здатен.

— Чому?

— Це віруюча людина.

— Штунда?

— Він глибоко віруюча людина.

«Як за два тижні приїдеш сюди, а я не вийду, то закопай мене ген біля тої берізки».

— І все-таки ви чогось не домовляєте.

Я мовчав. Він ще щось запитував, а я мовчав.

— Що ж, тоді доведеться викликати вас ще раз.

Вийшовши на вулицю, я набрав повні груди терпкого повітря, аж запаморочилася голова. Весна приглумила солодково-нудний запашок димів, що куріли над заводськими трубами. Пахло свіжістю талих вод і вербовими китицями, які розпустилися десь на берегах Дніпра.

Я навмання пішов довжелезним проспектом, хоч назустріч подув такий вітер, що довелося застебнути плащ на всі гудзики. Весняний суховій гнав колючу пилюку з піском і дрібним сміттям, я нацупив кашкет на самісінькі брови, щоб не так порошило в очі. Стежив лише за тим, щоб не закласти за спину руки й не нагинатися вперед, до чого завжди спонукав зустрічний вітер. Оминаючи перехожих, яких побільшало під весняну пору, я йшов і йшов, поки

не вперся у велетенську кіноафішу. З неї на мене дивився хитрий дідок у куфайці та заломленій на потилицю чорній папасі. Фільм називався «Дума про Ковпака», і треба було так розуміти, що оце ж він, Ковпак, — ще один покруч із чекістського кишля — мружився на мене хитрими очицями, випнувши вперед клинцювату козячу борідку, позичену чи не в самого Дзержинського.

Я тут-таки надибав телефон-автомат і, встроївши у нього монетку, набрав єдиний номер, який знав напам'ять. Автомат дві копійки глितнув, як пес муху, лише з другої спроби я додзвонився до Стефи і запросив її на вечірній сеанс.

— А що за фільм? — спитала вона.

— Про Ковпака.

— Ой, не люблю про війну...

— Це не про війну, — сказав я. — Це казка. Хіба ти не любиш казок?

— Добре, — погодилася Стефа.

Зрештою йшлося не про кіно, а про наше побачення. Стефа нічого не знала про мою тяганину з міліцією. Я не хотів її хвилювати і не розповів навіть про пожежу в червоній кімнаті.

Призначивши зустріч біля кінотеатру на цьому годину, я заздалегідь купив у касі два квитки, хоча ажіотажу на «Думу про Ковпака» не було. Тутешня публіка взагалі недолюблювала фільмів кіностудії Довженка, але мені хотілося думати, що в цьому місці ще не погасла козацька іскра, адже місцеві одчаяки палять ленінські кімнати напередодні партійних з'їздів і бойкотують кіно про червоних партизанів.

Я скоротав час у найближчій книгарні, потім на розі купив у бабусі жмут вербових котиків і, коли

повернувся до кінотеатру, вже звечоріло. Поруч під декоративними кущами трапилася широка паркова лава, сівши на яку, я знов опинився навпроти дідка в папасі, яскраво освітленого неоновим ліхтарем. Старий так само мружив до мене лукаві очиці, випинаючи вперед козячу борідку.

Мені більше подобалася його куфайка. Хоч ми зневажливо називали москалів куфайниками, але згодом і самі призвичаїлися до цієї дешевої теплої ватянки, яка, безперечно, була найбільшим винаходом сталінської епохи. Наші хлопці казали, що навіть комісар Ковпака Руднев у сорок третьому приходив до них на переговори в куфайці з генеральськими погонами. Про погони, мабуть, прибрехали, а от що приходив — це точно. Пропонував бити німця разом, за що й отримав кулю в потилицю від своїх. А німці дали «ковпакам» доброї прочуханки, еге, діду?

Він сором'язливо мовчав, і я жестом показав йому, аби не стовбичив на тій афіші, а трохи посидів зі мною. Старий спритно зіскочив з мальованого щита і боязко притулився на краєчку лави.

«Ну, як воно?» — спитав я.

«Охо-хо», — сказав він.

«Не соромно?»

«Ехе-хе».

«Вас пропустили в наші ліси як людей, а ви що почали витівати?»

«Угу-гу-гу».

«Які ж ви партизани? Ви мародери, — сказав я. — Грабували мирних людей».

«Га-га-га».

«А потім, коли німці дали вам прикурити, ці люди вас ще й рятували».

«Еге-ге».

«Мої тато з мамою цілу осінь переховували на стриху двох «ковпаків». А ви як їм віддячили? Ви-слали у Сибір на смерть».

«М-гу».

«Свого комісара за що убили?»

«Кхм».

«З тобою все зрозуміло, — сказав я. — Іди геть!»

«М-м-м».

Замість образитися старий шкарбун примружився веселіше, його очиці стали масними, як у хтиво-го сатира. Я здогадався, що він усміхається не до мене, обернувся й побачив Стефу.

У повітрі запахло молодим зелом. Лободою і тими дрібнесенькими бруньками, які густо повистрілювали на кущах, що росли вздовж хідника. У неоновому світлі здавалося, що всю ту рослинність оповив зелений дим. А може, це вже розпочиналася зелена повінь рослинних рік, про яку оповіщав зелений євангеліст¹, і лише останній телепень міг проміняти вечір весняного потопу на кіно про старого шкарбуна-мародера, тому я взяв Стефу за прохолодну руку і ми попливли — ще не в повені, а тільки в її передчутті, попливли туди, де можна було захлинутися весняною радістю, змішаною на зеленій крові лободи.

Лише однієї прикrostі завдав я того вечора-ночі моїй коханій Стефі, коли вона запитала, чи не змогли б ми поїхати разом на провідну неділю до її села Поручин, вона щороку їздить на сей день додому,

¹ Очевидно, йдеться про Антонича, автора «Зеленої Євангелії» та «Пісні про незнищенність матерії».

а я відповів, що не знаю, навряд чи матиму достатньо вихідних, щоб поїхати з нею.

Подумки я прикинув, скільки лишилося до Великодня, після якого на міському цвинтарі через тиждень буде поминальна неділя. Чекати лишилося мізер. Через дванадцять днів настане свято Воскресіння Христового, а ще через сім я багато чого дізнаюся. Чи, може, й раніше...

І от дивина: хоч я давно надживав того дня, але з його наближенням обсідала дедалі більша тривога. Думка переймала думку, і в жодну не хотілося вірити. Чесно кажучи, могила під чорним кам'яним вітрилом дедалі більше скидалася на загрошений пункт зв'язку, до якого не лежала душа вирушати. Але іншого шляху не було.

Стефа накинула на голе тіло халат і підійшла до темного вікна, на яке падав червонястий відсвіт від вуличного ліхтаря.

Мені здалося, що вона плаче. Підійшовши, обняв за плечі й побачив, що то не ліхтар світив у вікно. Низько над дахами стояв червоний місяць. Я вже й не пам'ятав, коли бачив його у цьому місті за високими будовами та заводськими трубами.

«Я згадав вас, згадав... Ви друг Місяць. Не?»

Вітаю, мій нічний друже...

Такого місяця зелений євангеліст називав червоним тюльпаном. Він віщував вітер.

6

До криївки під чортополохом я дістався пізнього ранку. Над полем ще стояв низький сивий туман. Цей туман підступив мені до самого серця, коли я постукав у короб продухи: чи ніяка напасть не спіткала Сірка?

Ні. Почувши знайомий стукіт, він упустив мене в рукавичку. Ми тепло привіталися, хоч цього разу без дружніх обіймів. У криївці було холодно й сиро, бо за лихими пригодами, що день у день сипалися на нашу голову, ми так і не встигли довести до пуття пічку — не вивели з-під землі комина, не запаслися дровами. Але схоже було на те, що цієї зими рукавичка нам не придасться, залишиться про запас на майбутнє. Ні перед ким не засвічена, вона ще колись нам послужить, як будемо живі. А поки що ми із Сірком уже цього вечора — гей-гу, гей-га! — помандруємо під руку Броза. Дедалі скрутніше становище, загрожене гебістською агентурою, змушувало більшість теренових підпільників переходити на рейки СБ.

Я виклав із наплічника ще теплі два малаї, шматок жовтого сала та слоїк меду, потерпаючи, що Сірко почне допитуватися, звідки таке добро, але він змовчав. Або про все здогадався, взявши свіжоспечені малаї на собачий нюх, або вирішив, що я скажу сам, коли вважатиму за потрібне.

Через холод у кривці він був зодягнений у куфайку і мені також порадив не знімати бушлат, поки ми тут надихаємо, тому я подумав, що Сірко теж повернувся сюди недавно. Він щойно поголився, на столі біля лампи досі лежала німецька трофейна бритва «Monarch Solingen», а на жовтому клапті газети, об який витиралося лезо, ще не висохли ошматки піни, змішаної з чорними волосинками щетини. Сірко, як і більшість із нас, голився двічі на тиждень, якщо дозволяли обставини, тож нічого дивного не було в його гладенько виголених щоках, але я все одно запитав, до кого це він так нарядився?

— До СБ, — ображено буркнув Сірко. — Чи ти мене тут переслухаєш?

— А що — є причина?

— Причина завжди знайдеться.

Він заховав бритву в чорний футераль, прибрав зі столу помазок, люстерко, газету, об яку витирав піну, потім сів на прічі й нарешті подивився на мене своїми рудими очима віддано і довірливо.

— Розповідай.

— Нічого доброго, — сказав я.

— Тобто?

— Переходимо туди, куди ти нарядився.

— В Безпеку?

— Виходить, так.

— Хіба тепер наш провідник Броз?

— Схоже, що він. Ще буде передзимова відправа, але я так зрозумів, що з нами все вирішено.

— А що в цьому поганого? — раптом спитав Сірко, ніби вже він був есбістом, а я його підслідним.

— Та нічого, — сказав я. — Просто відійдемо далі від Стрипи.

— А хто налагоджуватиме зв'язки?

— Навесні буде видно.

— Весною сі вернемо в трощу?

— Не знаю, — знизав я плечима. — Зараз рано про це говорити. Там воно покаже.

— А там що? — спитав Сірко.

— Де?

— У вас.

Що я міг йому розповісти? Те, що випадково побачив минулої ночі на Степку, хотілося й самому забути.

— Ти чимось пригнічений, — спробував я перевести розмову на інше.

— А ти не знаєш?

— Ні.

— Боже, що діється, — Сірко обхопив руками голову. — Що сі діє на світі.

— Кажі.

— Загинула Соня.

— Як?

Саме тут і починалася неймовірна історія, яку міг «змайструвати» лише диявол. Позавчора вранці Со-снів облетіла вістка, що наші вбили вчительку Віру-сю. Село розтривожилося до краю, бо люди встигли полюбити прислану зі сходу, десь аж із Павлограда, вчительку молодших класів, таку юну, що язик не повертався називати дівча на ім'я та по батькові, то-му кликали її не інакше як Вірусю. Ми теж її добре знали, свого часу наші пропагандисти кинулися проводити з Вірусєю виховну роботу, бо це входило в їхні обов'язки — пояснювати приїжджим східнякам, хто такі бандерівці та за що вони воюють. Однак ви-явилось, що комсомолка Вірусю перевиховання не потребує. В душі була на нашому боці.

І ось над ранок гебісти покликали стару Юрчиху, в якої Віруся сиділа на комірному, аби вона розпізнала дівчину, що лежала замордована край села на обніжку, і Юрчиха, заламавши руки, відразу сказала, що це Віруся, — і пальгечко її драпове, і сукеночка темно-синя з двома рядочками гудзиків на грудях, і ботики її, та й хустинка вовняна в зелену квіточку по жовтому бережку. Вірусю поклали на вантажівку з опущеними бортами і так провезли через усе село аж до школи, щоб учителі та учні з нею сі попрощали, а тоді забрали в Тернопіль, сказали, що доправлять нещасним батькам у Павлоград.

Не вірилося, що хтось із наших міг здійснити руку на невинне дівча, хіба якийсь новоявлений провокатор, та ось шкільний завгосп Карпо Соловій, відданий нам чоловік, догледів, що Вірусине обличчя понівечене відламками гранати, і тут було чому здивуватися, бо хто б це із наших, замисливши знищити вчительку, кидав у неї гранату? Ніхто. Ні з наших, ні з їхніх. Так гинуть лиш ті, що самі себе підривають, а Віруся не мала на те причини, тому в голові Карпа Соловія зв'язалися дві чорні нитки в одну. Саме за день перед тим підірвалася на гранаті підпільниця Соня, яку гебісти таки заскочили в Раковці, де вона, хвора сухотами, крилася на стриху у Ївги Кикіш, і комусь із них стрельнула думка перевдягнути мертву Соню в одіж Вірусі, щоб досягти відразу дві цілі — тихо спровадити непоступливу вчительку до Павлограда чи, може, деінде та почепити на бандерівців безглузде жорстоке вбивство, викликаючи гнів по довколишніх селах.

— Боже, що діється, — знов узяв голову в руки Сірко. — Що сі діє.

— Хто тобі сказав? — спитав я.

— Сказали, — холодно кинув він.

Ось так. Навіть найпевніші люди вже почали остерегатися одне одного. Що-що, а сіяти недовіру між нами гебісти навчилися добре.

— Більшовики скаженіють, — сказав Сірко те, що я знав без нього. — Чиї сини, дочки не замельдувалися, пакують на Сибір усю родину від малого до старого. Не знаю, що з нами далі буде...

— Ти розмовляв із самим Соловієм? — перебив я Сірка, який уже й сам сіяв зневір'я.

Він трішки подумав і кивнув головою.

— Так.

— Як Соловій упевнився, що то була Соня?

— Це його справа, — роздратовано буркнув Сірко.

— Ні, — сказав я. — Ми то мусимо знати напевно.

— Близьку людину можна впізнати і по руці. Після вибуху гранати у Соні ліва рука лишилася ціла. Соловій бачив загиблу зблизька.

— Знов перстень? — спитав я навмання. І вгадав.

— Слід, — сказав Сірко. — Лише слід-обідок від персня на підмізинному пальці. Соня була заручена з Рогом. Хіба ти не знав?

— А що Ріг?

Дивні діла твої, Господи! Саме районний референт пропаганди Ріг проводив виховну роботу з молоддю вчителькою, коли та тільки-но приїхала до Соснова. Тепер-от такий виверт долі — Рогову наречену Соню видавали за вбиту Вірусю.

— Поки що не дається чути, — сказав Сірко.

Він розповів, що хотів навідати криївку на одному з Багатківських хуторів, де переховувалися Ріг і День, але наткнувся на засторогу. Господарі, на

подвір'ї яких була криївка, вивісили на плоту білу шмату — то означало, що сховок викритий або загрожений. Сірко навіть не заходив до хати.

Не роздягаючись, я ліг на прічі, відчуваючи на грудях усю ваготу землі, що була над нами. Сірко підклав мені під голову холодну вогку подушку. Хтось двома пальцями тиснув мені на повіки. Втома підім'яла кожну клітину тіла. Лише нерви гули, як телеграфні дроти.

— Ти не голодний? — уже потеплілим голосом спитав Сірко.

— Ні.

— Тоді я теж приляжу.

Він задув лампу. Це було дуже доречно, бо я не хотів, щоб мене хтось бачив у такому стані. Волів змаліти до макового зерняти і десь закотитися в темний куток. Зіщулившись, я сховав руки в кишені і мимохіть намацав пальцями тверду горошину. Це була перлина з намиста. Все, що лишилося від Михасі. Від подруги Волошки, яка не йшла мені з думок.

«Та вони там усі вмирають за вами і готові перестріляти один одного, аби домогтися свого».

Хто це сказав? Здається, лейтенант Свердлов.

Я не хотів про неї думати, але нічого не міг із собою вдіяти. Думав навіть тоді, коли... був із Зонькою.

Поволі поринаючи в сон, я змирився з тим, що не поставив Сіркові каверзного запитання про те, що він робив у середині серпня на багатківському цвинтарі чи поблизу нього, коли Стодоля там піджидав свою сестру. І чи він, Сірко, справді не бачив тоді Марійку, чи тільки вдав, що не помітив її звіддалік?

Ні, слушного моменту для такого запитання поки що не було.

Я занурився у холодний твердий сон без видінь і марень, ніби сховався в камінний панцир. Проспав так до полудня, але прокидався ще повільніше, ніж засинав, ніби не хотів повертатися до реального світу, де було стільки смертей і нещасть, від яких «м'яке серце» мало б луснути або скам'яніти. Мабуть, моє скам'яніло.

На столі вже блимала лампа і рівно гуготів примус. На ньому булькала зупка — чи фасольова, чи всього лишень бульбова, поки що важко було вгадати на дух, але я зрозумів, що Сірко вирішив побавити нас на дорогу гор'ячим, щоби душа сі зігріла. Він стояв біля примуса спиною до мене, уже без куфайки, і, дивлячись на його худу хребтину, на гострі лопатки, що випиналися з-під маринарки, мов два сучки, я почув своє серце. Затверділе на камінь, воно раптом ворухнулося в грудях і защеміло.

Сірко зняв банячка з примуса й поставив на вогонь рондель із дрібно накришеним салом. Нараз відчув мій погляд своєю худенькою спиною, повернув голову.

— Здорові були! — привітався він, як гетьман Мазепа вітав своє товариство. — Вмивайся та будем полуднувати.

Я скинув бушлат, і Сірко, зачерпнувши з діжки горнятко води, зливав мені над цеберкою на руки, поки не задиміло сало. Він прийняв з примуса рондель, потім подав мені домотканий рушник, такий чистий та свіжий, що засвербів язик запитати, хто його виправ — не Карпо ж Соловій?

Але Сірко був до того солодкий, що язик не повертався ставити каверзні запитання, і я бачив, що навряд чи влучу момент спитати в нього сьогодні про

багатківський цвинтар. Гор'яча зупка на штири бульби та десяток квасолин ще більше мене розніжила, не лежала душа присікуватися до Сірка.

Збираючись у дорогу, ми насамперед перечистили зброю — і Сірків голосистий «шмайсер», і мій глухуватий «папашка», хоч давно не були в роботі, просилися до чищення після вільгої туманної ночі. Я розібрав свій парабелюм, протер сухою шматиною кожну деталь, витяг із магазина вісім набоїв (останніх) і начистив їх до латунного блиску. Мимоволі згадав Міська, який ось так ревізував свого «вальтера», коли ми вирушали на ліквідацію Стодолі. Набоїв залишилося один магазин, усього вісім штук, зате я не знав надійнішого пістолета за парабелюм.

— Хто з нами ще зимуватиме? — спитав Сірко.

— Двоє, — сказав я.

— Хто?

— Побачиш.

Поки що не годилося про це казати навіть найближчому другові. Сірко мене зрозумів, але все одно поцікавився ще раз:

— Кіко нас буде?

— Здається, четверо.

— Не буде тісно?

— Там бункер.

Я краєм ока поглядав, як Сірко ладує наплічник. Поміж запасу білизни акуратно, мов сирі яйця, впаковує репанки РГД. Гранати надійні, вивірені, але буває, що й вони «дають осічку» у вирішальну хвилину. Піймавши мій погляд, Сірко вголос пошкодував, що ми не можемо і їх зревізувати від запалу до вибухової начинки. Прецінь із яйцями гранати схожі ще й тим, що, поки не розіб'єш, у середину не заглянеш.

— Цей-во... А харчі брати? — спитав Сірко.

— Не більше, ніж донесемо.

Він усе ще не втрачав надію, що, може, щось зміниться і ми незабаром повернемося в рукавичку.

Далі я побачив, як Сірко бережливо вкладає до наплічника найбільший свій скарб — зачитані повісті про Мазепу, від «Мотрі» до «Полтави», які жоден видавець не зумів увібгати в одну книжку, тому вони мандрують межи людьми порізно, як мандрували їхні герої, що так і не зійшлися докупи.

— Ще когось зустрічав із наших? — спитав я.

— Крім Соловія, нікого. А ти? — Сірко втупився в слоїк меду, який я дбайливо впаковував до свого наплічника.

— А що я? Має бути передзимова відправа. Там трохи розвидниться.

— То інший терен.

— Надрайон наш. Чому інший?

— Люди чужіші, — сказав Сірко. — Сам знаєш. Тобі ж дали меду не там?

Він таки напрошувався на гостру розмову: ще трохи — і я запитав би у нього про багатківський цвинтар. Але тут Сірко подивився мені в очі з такою довірою, що моє кам'яне серце знов дало тріщину.

— Ти не думай... — сказав він.

— Що?

— Що я шукаю де легше.

— Я й не думаю.

— У мене є один провідник, якому буду вірний до загину.

— Хто?

— Організація, — сказав Сірко. — Я їй присягав і піду туди, куди вона скаже.

— Знаю.

— У мене сі лишила одна мета.

Я здогадувався, що він скаже, але, щоб підтримати Сірка, спитав:

— Яка?

— А ти не знаєш?

— Звідки?

Він відповів не так, як я сподівався. Сірко сказав трохи інакше:

— Та, що і в тебе.

Якби в мене було не камінне серце, я би його обняв. Міцно притис би до себе, відчуваючи під долонями його худі сучкуваті лопатки.

— Тому, знаєш, не треба... Не треба все піддавати сумніву, — віддано і довірливо дивився на мене Сірко. — То не є добре — всіх ставити під підозру. Навіть якщо ти слідчий СБ. Без довіри ми поз'їдаємо самі себе.

— Друже Сірку... — мені зашкребло у горлі. — Ти думаєш, чого я до тебе прийшов?

— Знаю.

— І годі про це.

— Просто я мусив тобі то сказати.

Я кивнув. Зав'язав свій наплічник і поставив біля драбини під люком.

Все. Перед дорогою ми помолилися і вийшли з кривки, коли вже смеркло. Стояв сирий холодний вечір, але без туману. Низько над небокраєм ледь проглядався Великий Віз. Блідо блимали чотири звізди, а решту три, що складали ламаний дишель, затуляла периста хмара.

Замаскувавши вхід, ми закинули за спину наплічники й рушили через колючі зарості чортополоху в поле. Чи доведеться повернутися сюди знову?

Ішли без пригод розміреною ходою. Видиме чорно-синє небо — де-не-де світла цяточка — вело нас без компаса. У цьому терені за такої погоди я почувався вільно. Степок, на який минулої ночі вивів мене туман, тепер залишиться збоку.

Але наставляти очі й вуха мусили безперервно. Особливо там, де видніли кущі, переліски чи бодай яка скирта. Якщо попереду бовванів лісок, то котрийсь із нас ішов далі сам, а другий пристоював, щоб одразу двом не набрести на засідку. Та все нам годило тієї ночі. І небо, і поле, і Великий Віз, що згодом щедро засвітив з усіх семи зізд. По дорозі ми навіть провідали стару вербу, в дуплі якої ховали записки, і, скинувши наплічники, дозволили собі відпочити.

— Ого, — тихо здивувався Сірко. — То вас уже двоє?

Я повернувся в той бік, куди він наставив свої очиська.

Із-за темного обрію вплив тоненький ріжок молодого місяця.

Стало веселіше. Тепер нам світили дорогу сім зізд Великого Воза і молодик.

Задовго до світанку ми підійшли до бункера.

7

Але Бог не без милості, козак не без долі. Одного квітневого ранку мене покликав до свого кабінету Микола Петрович Довбня, який, наче той човен у синьому морі, то виринав, то потопав у хвилях тютюнового диму.

Ось він виринав, підвівся і подав мені широку, як лопата, долоню.

— Поздоровляю!

Щось легенько тенькнуло в грудях і згорнулось калачиком.

— З чим? — спитав я.

— Вигоріло, — сказав Довбня. — Ви член кооперативу. Завтра внесете гроші.

Він дістав зі спідньої кишені піджака поштовий конверт, подав мені.

— Тут тисяча. Пощитайте.

Із десяти купюр по сто карбованців чотири я йому повернув одразу.

— Ого! — здивувався Довбня, ніби не він позичав мені гроші, а я йому. — То ви вже розбагатіли?

— Заощадив, — сказав я. — Але до кінця зміни хай конверт полежить у вас. Самі знаєте...

«Вітер трощу гойдає, чайка гніздечко звиває...» Цілий день моя душа співала. Виявляється, і до пекла може зазирнути свято. Пащека печі з диким шипінням

вивергала пекучі клуби пари, та я навіть не відвертався від неї, весело поливав зі шланга напалену черинь, і мені навіть здавалося, що люблю цю гарячу роботу, бо в пекельного чорта теж є свої неабиякі радощі: не дістав опіків — радій, не задихнувся в геєні огненній — скажи «спасибі», не скалічило брилою спаяних цеглин, як нашого вахтера «дядю Колю» — стрибай до неба. Скрізь є своє щастя, бери його скільки здужаєш.

«Вітер трощу гойдає, чайка гніздечко звиває...» — подумки співав я пісеньку Дзідзя, коли охолоджував піч, коли розбивав цегляну стіну і тоді, коли після зміни змивав із себе у душовій солону ропу.

Нам зі Стефою можна було ближчим часом подавати заяву до загсу, і я вже навіть прикинув, кого візьму за шлюбного свідка. Тут і думати не було чого, я не мав особливого вибору, але якщо на безриб'ї і рак риба, то на безлюдді й Хома чоловік. Випадало так, що моїм свідком мав бути свідок самого Єгови.

Забравши у Довбні конверт, я вийшов за прохідну, і це вже було вершиною щастя — вийти із ЦРМП у квітневе надвечір'я. Я набрав повні груди повітря, вдихаючи тремтливий повів розквітлої абрикоси, що невідь-звідки прибилася до заводської брами. Вона вже відцвітала, і вітер нагнав під бордюр хідника смужку білих пелюсток, схожу на затриманий від березня сніг.

Я мав дві години до того, як на роботі звільниться Стефа, і ще завидна встигав провідати свого друга Кріса. Він мене теж був засмутив, після зими я його довго не бачив, думав, може, не витримав водохресних морозів чи гицлі забрали на шкуродерню, але, як потепліло, таки знайшов його на нашому місці, і ще не відомо, хто дужче зрадів — я чи Кріс. Він, бідака, теж хвилювався, що зі мною щось сталося, бо

за міліційними викликами я довгенько не заходив до парку.

За півгодини трамвай довів мене до гастроному, де пощастило купити якусь яловичу горловину, схожу на сантехнічну рурку, і невдовзі я вже частував нею Кріса. Він, як завжди, не накинувся на їдло спрожого, а спершу довірливо, з гідністю подивився мені в очі, вильнув раз-другий хвостом, а тоді так моторно захрумкотів горловиною, що зграя ворон, яка дрімала на ближньому осокорі, з полохливим кряканням перелетіла в дальній кінець парку.

Я тихо сидів на лаві, поки Кріс трубив хрящувату горлянку. Уплівши її, він облизався і підвів голову.

— Як ти? — спитав я.

Кріс «знижав плечима»: може бути.

«А ти?» — прочитав я в його рудих очах.

— По-всякому...

«Запанів, що так давно не заходив?»

Я сором'язливо опустил голову, відчуваючи в спідній кишені конверт, і, щоб підлизатися до Кріса, сказав:

— Ти молодець, пережив таку зиму. То не кожному псові вдається.

Він сів «стовпчиком» й уважно слухав.

— Але вважай. Навесні гицлі звірють. Жаль буде, коли тебе злапають.

Роззявивши рота, Кріс засміявся: «А дзуськи!»

— Дивись, моє діло попередити.

Він нагнув голову і поклацав зубами у себе під пахвиною, лякаючи бліх.

— А знаєш чого?

Схиливши голову набік, Кріс ворухнув вухами.

— Бо ти єдиний у світі пес, який уміє показати, як він сі встидає. Ходи, проведеш мене.

Він неохоче потюпав за мною до трамвая, я потис йому лапу і вскочив у задній вагон, коли вже сутеніло. Доїхав до зупинки Чекістів, а звідти пішки рушив на вулицю Комінтерну.

Квітневий вечір вигнав на вулиці чимало перехожих, котрі, звільнившись від важезних зимових пальт, полегшали, здається, навіть душею, і я з приємністю дивився в їхні обличчя, пробуджені від зимової сплячки першим весняним теплом. З приємністю, але й з тривожним передчуттям, яке переслідувало мене від минулої осені, що можу десь тут зустріти когось із давніх знайомих, і, може, той, кого я міг здібати лише випадково, вже десь бачив мене так само неждано-негадано. Це передчуття не було манією параноїка, якого життя примусило постійно відчувати на собі мульту печать стороннього ока, вгадувати кроки чи дихання в спину хлопців у чорних плащах, ні, воно було цілком усвідомленим, як неминуча реальність.

Та хай там як, але настрої у мене теж був весняний і навіть більше — настрої безпритульного бурлаки, в кишені якого раптом опинилася тверда надія на власне житло. Тож я, як рівний серед рівних громадянин цього славного міста, де ще не погасла козацька іскра, плив залюдненим хідником назустріч щастю, якого брав точнісінько стільки, скільки міг завдати на плечі, і мені подобалися неонові ліхтарі на високих бетонних стовпах, подобалися освітлені вітрини магазинів, радували око дерева, що стояли в молоденькій зелені, як у диму, і лоскотав душу свіжий легіт з боку Дніпра, що пах гіркуватим шуваром; мені подобалися люди, які ще здатні були палити ленинські кімнати напередодні партійних з'їздів і приймали у свої трудові колективи харцизяк із руками

по лікті в крові; особливо мені подобалися тут надзвичайно чисті урни, оскільки перехожі на ходу жбурляли в них сміття, недопалки чи, вибачте, навіть харкали, але ніколи не влучали в ціль, і тому ці урни були чистішими за нагородні кубки ударників комуністичної праці, авжеж, вони були майже стерильні; мені подобалися розхристані довгочубі молодики в гостроносих мештах, а ще більше дівчата в куценьких димках¹, пишногруді молодиці й сухенькі бабусі, що стояли на розі з пучечками пролісків у тремтячих руках — купіть, усього за десять копійок! — не подобалися лише телефони-автомати, які працювали через один і глтали двокопійчані монети, не з'єднуючи з абонентом, я лише з третього разу додзвонився до Стефи, і, коли вона вийшла мені назустріч, еге, Стефа, Стефочка, Стефця, Стефуня, у тому дивовижному капелюшку, в якому, цілком можливо, ходила в Бережанах ще за Польщі її бабця, зводячи з ума-розуму, ймовірно, самого автора «Мазепи» Богдана Сильвестровича Лепкого, красива панна з Поручина, біля якого ми в одному бою заскиртували понад сотню більшовиків, а потім мене, тяжко пораненого, ніс на плечах Дзідзьо, благаючи, щоб я обзивався, бо йому буде прикро, коли виявиться, що витратив стільки сили на мерця, і він ніс мене, спотикаючись, ледве тримаючись на кривих ногах, і тихенько співав ніколи не чуто мною пісеньку «Вітер трошу гойдає, чайка гніздечко звиває...», так ось, коли Стефа вийшла мені назустріч, вона була така красива, що я ледве не задихнувся від щастя, адже щастя — це, крім усього, така небезпечна річ,

---

¹ Димка — спідниця.

якою можна і надіратися. Рано чи пізно доля виставить за нього окремих рахунок. Чи, може, навпаки, вона, моя правдолюбна доля, вже вичерпала ліміт призначених мені випробувань, і тепер їй самій настав час сплачувати борги.

Схоже було на те, бо, коли я запросив Стефу до «Єврики» на серйозну розмову і хотів замовити для неї келишок червоного вина, Стефа відмовилася. Подивилася мені глибоко в очі з-під чарівного капелюшка, якого відзігорні панянки не знімають у ресторациях ні в Бережанах, ні у Відні, й тихо-тихенько, наче боялася, що нас підслуховують, сказала:

— Мені не можна.

— Чому?

— Я при надії...

Козаківі-нетязі довго не доходило значення її слів чи, може, просто не вірилося, що на одну людину може випасти стільки щастя за один день, тому я спитав:

— При якій надії?

— Тобі скільки років? — здивувалася Стефа.

— Двадцять п'ять, — сказав я.

— Тобто?

— Бог не зачислив тих, що забрали у мене. Двадцять п'ять скинув з рахунку.

— Тут я згодна, — Стефа подарувала мені одну з найчарівніших своїх усмішок. — Але все одно мусив би знати, що таке жінка при надії.

Вона вся світилася, і її капелюшок справді був не простий, казковий, бо тепер замість нього над Стефиною головою тремтів золотий німб.

— Стефо, скажи по-людському, бо мене нині шляк трафить.

— У нас буде маля.

8

Сірко ще не обнюхався в новому для нього бункері, ще тільки запитав, навіщо тут ровер, як до нас постукали. Прийшли Броз зі Змієм. Ми по-дружньому привіталися, і Змій, узявши мою руку в тверду, як підошва, долоню, сказав, що давненько не бачилися.

— Давненько, — погодився я, вловивши в його голосі якийсь прихований натяк.

Та це була всього лиш моя помисливість. Ні, він не міг знати, що я бачив його на Степку минулої ночі. Хоча мені здавалося, що це справді було давно. Іноді в одну добу вміщається місячна норма часу.

— Ну, як вам тут, друже Сірку? — спитав Броз, прилаштовуючи свого елегантного «емпія» в кутку поруч із нашими автоматами. Змій свого тримав у руці, наче охороняв Броза від Сірка, який був тут новим, ще не перевіреним гостем. Але Змій дуже мило, привітно до нас усміхався, поблискуючи кривим зубом під верхньою губою.

— Непогано, — стримано сказав Сірко.

— Думаю, що помиримося, — Броз теж усміхнувся «мушкою» на щоді.

І раптом Сірко, скурвий син, таки запитав:

— А ровер тут навіщо?

— Ровер? — Броз перевів погляд на Змія.

— А він вам заважає? — спитав той.

— Ні, просто цікаво, — довірливо подивився на нього Сірко. — Тут начебто немає де на ньому їздити.

— Як припече, то поїдеш, — сказав Змій.

— Я вам покажу цікавіше, — припинив дискусію Броз. — Ходімо далі.

Ми зайшли в господарчу кімнатку, і він зупинився біля діжі з водою.

— Оце важливіше за ровер, — сказав Броз. — Відсуваєте діжку, і за нею відкривається запасний вихід.

Мені справді стало цікаво. Відколи я бував у цьому бункері, про запасний вихід нічого не чув.

— А можна й не відсувати, — сказав Змій. — Ліпше перекинути діжу й порожньою закрити за собою діру. Розлита вода зіб'є з пантелику тих, що сюди полізуть.

— Справді, — сказав Броз. — Сам додумався?

— Тут нема чого думати, — ображено буркнув Змій.

— І куди веде вихід? — спитав я.

— Недалеко, та він дає шанс, — відповів Броз. — Потім роздивитесь.

Було зрозуміло, що він прийшов до нас не для того, щоб показати запасний вихід. Броз велів Змієві ознайомити Сірка з усіма секретами бункера, даючи знати, що йому треба поговорити зі мною наодинці. Ми повернулися через земляний коридор до більшої кімнати і сіли до столу.

— О восьмій вирушаємо на осінню відправу, — сказав він. — Скликає окружний «579». Вам із Сірком треба відіспатися, бо дорога неблизька.

— Сірко теж іде? — спитав я.

— А як? Він тепер у нашій боївці. Нам же охорона потрібна?

— Так, звісно. Куди йдемо?

- До Струсівського лісу.
- Майже під самий Струсів?
- А що?
- Там же стоїть гарнізон.

Броз якось так чудно глянув на мене, наче я тримав у роті «дурачка»¹.

— Видно, що ти недавно в Безпеці, — сказав він. — А на цій відправі, як я розумію, тебе призначать районним референтом СБ. То мусиш знати, чим есбісти відрізняються від інших підпільників.

Мені такий поділ не дуже подобався, та я спитав:
— Чим?

Броз витримав паузу, в його зіницях скинулися веселі чортики.

- Зухвалістю.
- Он як, — холодно сказав я.
- Тобі щось не подобається?
- Звага — це добре. Але вона не завжди виправдана.
- Ні, звичайно. Лише тоді, коли підкута твердим

розрахунком. Не я призначав місце відправи, але добре розумію логіку окружного. Зібратися там, де нікому й на гадку не спаде нас шукати. Провести збірку під носом у гарнізону — хіба це не вища кляса?

— Може, й так, — погодився я. — Але де тут твердий розрахунок?

— Ну, він у кожного свій. Найліпше це робити через коханок.

Я витріщив очі на Броза, і, напевно, «дурачок» випав з мого роззявленого від подиву рота, бо чортики в його зіницях затанцювали.

¹ «Дурачок» — саморобна пустушка для немовляти, здебільшого цукор, загорнутий у шматочок матерії чи марлі.

— Ая!.. Справжній есбіст мусить мати в кожному селі коханку, — тішився з моєї розгубленості Броз.

— Для чого?

— Не конче для того, що ти думаєш. Але мушиш мати любку чи просто подругу, про яку неодмінно довідається ГБ. І вона рано чи пізно стає їхнім агентом. Ти нашіптуєш їй таємниці, звичайно, лиш ті, що хотів би донести у вуха гебістам, а вона їх передає туди, куди треба. Тямиш?

Я це втямив давно, але не розумів, чому для такої гри неодмінно треба мати в кожному селі коханку. Як на мене, тут годилися і звичайні дядьки-двійняки, котрі хитрували на дві руки. Коли я сказав про це Брозові, він скептично зморщив носа.

— Загалом воно так, — кивнув він. — Але практика показує, що гебісти радніше клюють на жіночі шепоти.

Я чомусь згадав, як Броз любенько шепотівся із Зонькою. Невже й вона була його «любною»? Мені в те не вірилося, інакше я давно опинився б у лапах ГБ чи біля тієї тогосвітньої брами, де подзенькує ключами святий Петро.

— І тоді вони шукають тебе там, а ти тут, — долинав його голос десь із далекої далини. — Вони сюди — а ти вже там. Ти скрізь і ніде. Розумієш? А найгірше бачиться те, що під носом. Давно перевірено.

«Не треба все піддавати сумніву, — чувся ще один голос. — То не є добре — всіх ставити під підозру».

— Зустрічаємося о восьмій нагорі, — сказав Броз. — Дорогою до нас ще приєднається Сулима зі своїми хлопцями. Всі будуть свої.

Він покликав Змія, взяв у кутку свій «емпій», і вони пішли.

Я сказав Сіркові, що о восьмій вирушаємо на зустріч, але поки що не устійнював, куди йдемо. Того вимагало просте правило конспірації, хоча, як на мене, нині воно було не обов'язковим — Сірко нікуди не відлучався до моменту збірки.

— Це кілометрів за десять-п'ятнадцять, — сказав я.
— Добре.

Сірко, здається, зрадів, що замість сидіти в бункері ми знов мали живу роботу, і, теж не в тім'я битий, не поцікавився, куди саме і для чого йдемо. Коли буде треба — скажуть.

— Як тобі Змій? — спитав я.

— Моцний хлоп. Діжу з водою відсунув гейби порожню.

— Ти бачив хідник?

— Лисяча нора, тільки ширша.

— Коли сі вернемо, перевіримо, куди виведе.

— Але бункер до зими ще не готовий, — сказав Сірко. — І тої води мало, і харчових запасів на місяць, і нафти один бідон.

— До снігу ще надолужимо.

— Сніг не питає. Сьогодні ним і не пахне, а вранці прокидаєшся — є.

— Буває.

Ми полягали спати, але Сірко бурчав ще й у темряві:

— Зате ровером запаслися. Виходить, у цьому лісочку є доріжка до нашого бункера?

— Лиши того ровера, — сказав я.

— А навіщо він тут?

Я подумав, що, коли Сірко не перестане бурчати, то я зведу його на іншу розмову — запитаю, що він робив біля багатківського цвинтаря в середині серпня. Може, ця думка прийшла мені від того, що я лежав

на прічах, на яких ще недавно спала Марійка, а до того — Михася. Я навіть накрився тією ж веретою, простеливши того самого коца, і, сказати по правді, це мене хвилювало. Хвилювання мої були далекі від того, про що буркотів Сірко, але невдовзі я почув його рівне дихання і дорікнув собі, що несправедливий до Сірка. Його спокійний, по-дитячому тихий, невинний сон зворушив мене ледь не до сліз. «Не треба все піддавати сумніву».

Попри втому, я ще довго не міг заснути — із глибокої темряви являлися все нові і нові обличчя, цього разу чомусь дівочі, і я кожне хотів побачити й забрати у свій сон. Зоря... Михася... Марійка... Соня... Віруся... Зонька... З усіх лише Зонька була живою, і хай я на власні очі бачив, як за щільно завішеним вікном вона шепотілася з Брозом, все одно не повірив би, що він вносив у її вуха шепоти, які Зонька переказувала ГБ. Не все так просто, друже Броз, не все так легко, і не все піддається холодному розрахунку.

Я заснув лиш тоді, як до мене прийшла мама й поклала на чоло теплу долоню, за якою я заховався від усього світу і тихо пішов у спокійний, по-дитячому невинний сон.

Прокинувшись, я не побачив Сірка на прічах, але жодної лихогої думки не підпустив до себе, знаючи, що він десь поруч у бункері. Своїм собачим слухом Сірко, мабуть, уловив, як відкрилися мої повіки, бо тут-таки вийшов із земляного коридору.

— Хтів зготувати якусь зупку нам на дорогу, та передумав, — сказав він. — Ліпше підкріпимося тим, що принесли з собою.

— Правильно, — погодився я. — Своє є своє. І клопоту менше.

Ми вмилися над цебром, зливши по черзі один одному на руки, потім пополуднували жовтим салом та малаєм — останнім із тих, що спекла мені Зонька, зїли по ложці меду, запивши холодною водою. Перепакували наплічники, zostавили в них найнеобхідніше для короткого вимаршу. Сірко виклав книжки, гранати, запасну сорочку, білизну, чорний футераль із бритвою, ще якісь дрібні речі. Покрутив у руках німецький ліхтарик «Daimon», перевірів, чи світить, і сховав його в кишеню куфайки, що висіла на вішаку. Позаяк до восьмої було ще далеко, він знов умос- тився на прічі, розгорнувши «Мазепу». Пошелестів сторінками, сказав:

— Ось... послухай.

— Давай.

— «Невеличкий числом, але сильний духом гурток людей... душ чистих і чесних, які жертвували... усім...»

— «Ради ідеї...» — продовжив я.

— Пам'ятаєш, — зрадів Сірко. — Уже заради самої ідеї. Але про кого це? Про жменьку мазепинців, які лишилися біля гетьмана після полтавського прогару?

— Це про нас, — сказав я, здогадуючись, до чого він веде.

— Видиш? — ще дужче зрадів Сірко. — Двісті п'ятдесят літ минуло, а сі ніц не змінило. І ворог той самий, і боротьба та сама, і жменька людей... — Він ледве не додав: «та сама».

— І мазепинки на наших головах, — доточив я.

— Бісова мати! — підхопившись, Сірко так засвітив до мене очима, що я примружився. — І це щастя випало нам! Ти розумієш, що нам випав жереб належати до цієї жменьки, до цього гурточка? Сама доля вказала на нас перстом. Вона вибрала нас серед мільйонів.

Я його розумів. Сірко у своєму вимірі щастя пішов далі за мене. Я мав тут простішу мірку. Ось діжка, з якої ти можеш напиться, ось хліб, сало — не голодуєш, он там запасний вихід... Є дуже багато речей, якими можеш себе потішити.

Коли мій годинник із тріснутим склом показав за п'ятнадцять восьму, ми почепили на паски лівіше від пістольних кобур по дві гранати, взяли худенькі наплічники та автомати й вилізли з бункера.

Уже спочіло, але в небі стояли високі ясні зорі і ніч заповідалася прозора й холодна. Чисте небо пізньої осені завше дихає передзимовим студенцем, який аж дзвенить у повітрі. Ми ще не розглянулися довкола, як із-за дерев виринув Змій і кивнув, щоб рушали за ним. Так мало бути.

Тихо, неквапом пішли рідколіссям, лиш під ногами потріскувало ріща¹. В обличчя лізло павутиння, посноване між деревами, підказуючи, що тут давно не ходили. На галявинках було так світло, що й на кущах видніли білі мережки павутини.

За метрів триста біля обгорілого ясена нас чекав Броз, і далі ми пішли вчотирьох. Довший час прошкували полями, обминаючи села та хутори. Недалеко від Настасіва у невеличкому березняку до нас приєднався Сулима зі своїми двома найкращими хлопцями. З Вербою і Сомом ми ходили на ліквідацію Стодолі. Відтоді у Сома подовшали тонкі вуса, з плеча так само звисав пудовий ручний скоростріл.

Ми привіталися тихим «Слава...» і щиро зраділи зустрічі. Живі.

---

¹ Ріща — хмиз.

У березняку хлопці перекурили, ховаючи у жменях та рукавах жарини цигарок. Броз сам на сам перекинувся кількома словами із Сулимою, який був на голову нижчий за Броза, але не знаю чому видавався міцнішим. Він твердо стояв на широко розставлених ногах, наче вrostав у землю, і його силует скидався у темряві на стрижень чіпкого кореня.

Ми знов вийшли у відкрите поле. Мені здалося, що стало ще видніше, навіть бур'яни побіліли під зоряним небом, а до того ж і молодик випірнув, як завжди, зненацька, немов із-за рогу. Він був повніший, ніж учора, і такий ясний, що, коли підбився вище, від нас на землю падали легкі тіні. Тепер ми йшли всімох, це вже була бойова одиниця, майже рій, і я подумав про щасливе число «сім» — щасливе не тому, що сім днів у тижні, сім кольорів у веселці, сім днів творився наш світ, а тому, що з якогось непоясненого дива сім зізд поєдналися у Великому Возі, щоб кожному з нас випало по одній. Ті зізди, котячись небом, ледь чутно дзвеніли в чистому зимному повітрі на всі сім нот, які має октава, але щастя було не в музиці, і не в зорях, і не в самому магічному числі «сім», а найбільше у тому, що кожен із нас належав до цього невеличкого числа. Хіба не так, друже Сірку?

Так. Він ішов рівно і впевнено, трохи заплітаючи кривими ногами в сухих бур'янах.

Попереду замаячила хвиляста смуга темного лісу. Перед ним, уже недалеко, нам ще треба було перейти місток через річку Серет. Сулима послав Вербу на вивідки, чи немає там засідки, а ми тим часом посідали перепочити за горбком на висхлу, прилизану дощами до землі траву. Довкола під високими

небесами лежав безкрай простір, сповитий у дзвінку зоряну тишу.

Та ось від річки почулося чікання нічної пташки. Для мене воно було знайоме, бо ще тоді, біля хутора Подорожчина, так само нам посигналив Верба, коли вони з Сулимою і Сомом підходили на місце збірки. Ми підвелися й рушили до річки, де, за сигналом Верби, було спокійно. Перейшли місток чи радше вимощену з нетовстих колод кладку, якою фіра ще, може, проїде, а машина — ні.

І ось уже Струсівський ліс — такий же тихий та голий, хіба який дубочок ще не скинув рудого бляшаного листа до перших морозів. Далі за поводири був Змій, він ішов попереду, а ми за ним гусаком услід, і тепер павутиння не лізло межі очі, бо все діставалося Змієві.

Лісом ми маршували недовго. Хвилин за десять вихопилися на невеличкий вируб, порослий молодняком та кущами. Колись тут росли могутні дуби чи буки, бо пні полишалися завбільшки у два-три обхвати й лисніли проти місяця, як перекинуті догорі дном кухви. Я здогадався, що ми прийшли на умовлене місце, хоча поблизу ніхто не давався чути. Але так і мало бути — все відбувалося за твердим правилом. Підпільники нижчого рівня завжди приходили на місце зустрічі заздалегідь та оглядали терен, чи немає тут чогось підозрілого.

Роздивившись довкіл, ми повсідалися між кущів на пеньках, і цього разу ніхто не потягся до цигарки. Розмовляли мало і майже пошепки. Трохи згодом Броз попросив Вербу, аби той подав свій сигнал. Ми з Сірком тільки зачудовано Perezирнулися, коли Верба надув щоки і, приклавши долоні до рота

рупором, зачікав переривчастим голосочком. Мені здалося, що з-поміж його долонь випурхнула невидима пташка і, стривожено писнувши, відлетіла в глиб лісу, а там сіла на гілку і ще раз подала свій оксамитно-переривчатий голосок: чік-віть, чік-віть. Чи то було вже відлуння?

Я не витримав і спитав у Верби:

— Це ж яка пташка так озивається?

— Сич, — сказав він.

— Сич? — здивувався я.

— А хто ж?

— Я гадав...

— Знаю, — сказав Верба. — Усі думають, що сич, як і пугач, пугикає. Але то тільки в книжках. Пугу — козак з лугу, еге? Ні, сич саме так і покрикує ночами, як ви оце чули. Може, десь інакше, а в цих лісах так.

Я подумав, що Верба чи не з самого Струсова родом, тому знає, як співають тутешні пташки і перегукуються сичі. Сірко, що вигрівав сідницею пенька навпроти мене, тихо всміхнувся. Мабуть, у «Мазепі» сичі пугикали. Але він не перечив, був у доброму гуморі, хоча в холодному місячному світлі його лице видавалося блідим, наче на нього осів іній.

Нагрівшись у дорозі, ми швидко охололи й лиш тепер відчули, що ніч уже пахне груднем. На ранок буде приморозок. Сніг із чистого неба не випаде, але іній побілить дерева й траву. Зимне повітря лізло за комір, шукаючи теплого місця на наших угрітих спинах.

— Я все-таки закурю, — сказав Сулима, глянувши на Броза.

— У пазуху, — дозволив Броз.

Сулима дістав цигарку, сірники і, розхриставши груди, сховав голову в пазуху. Так він за кожною

затяжкою нагинався, прикриваючи голову курткою. Такий міцний хлоп, а кланяється дурній звичці, подумав я. Хоча вже був той час, коли й наші провідники дивилися на шкідливі звички поблажливіше. Багато хто з них також призвичаївся до чортового зілля, виправдовуючись тим, що «тютюн та люлька козаку в дорозі знадобиться». Але причина, мабуть, була в іншому. Кожен уже знав, що того здоров'я, яке він мав, на його короткий вік вистачить і з люлькою, й без неї.

Я заколисував себе мимовільними думками і враз провалився в якийсь ефемерний півсон. На тому місці, де ще недавно відлунило оксамитне «чік-віть» сища, озвався такий гучний голос, що ми всі заціпеніли. Та голосина котилася ліською тишею, немов із репродуктора, що висів десь на високому дереві, авжеж, ніби радіолітку хтось примочував до стовбура, як до телеграфного стовпа, і з тієї широкої чорної лійки лився рокітливий, спотворений рупором, але пронизливий і дуже виразний голос. Виразний ще й тому, що він промовляв до нас нашою мовою:

— Ви оточені! Складайте зброю і виходьте з піднятими руками! Ми вам гарантуємо життя, іншого шансу у вас немає. За найменший спротив — смерть...

Ми закам'яніли. Навіть очі наші закам'яніли, і якийсь час ми не могли ні дихнути, ні Perezирнутися. Кожен дивився перед собою у чорну прірву, з якої котився цей чужий, підсилений рупором голос:

— Виходьте!.. Радянська влада гарантує помилування кожному, хто складе зброю...

Першим ожив Сірко.

— Це воно до нас? — здивовано спитав він.

Йому ніхто не відповів.

Броз схопився на рівні.

— Зрада! — крикнув він, зриваючи з плеча «емпій». — На прорив!

Він щодуху кинувся в тому напрямку, звідки ми прийшли.

За ним широчезними кроками подався Змій, підминаючи кущі, як розлючений вепр.

Сулима з Вербою та Сомом теж побігли в тому керунку — не слід у слід, а трохи вбік. Ми з Сірком і собі кинулися за ними, беручи правіше. Ну, не бігти ж нам на голос із рупора, що враз занімів, ніби його хто заткнув ганчіркою. Мабуть, вони вже побачили, що ніхто не складає зброї, що всі пішли врозтіч, і позад нас щільно заторохтіли стріли. З густоти вогню було зрозуміло, що це не якась провокативна боївка, а численні війська МГБ.

Та ми ще мали надію відірватися. Так завжди виходить — хто до кого тулився раніше, той і в бою з ним тримається купи. Броз відходив із Змієм, Сулима зі своїми найкращими хлопцями Вербою та Сомом, а я із Сірком. Ніби відходили разом, але трьома «фалангами». Розтяглися в розстрільну, бо інакше вночі можна влучити у свого, й відбивалися як могли, щоб хоч трохи стримати розгарячїлу навалу. Тут маневри нехитрі: я стріляю — Сірко біжить уперед, а коли біжу я, він лупить зі свого «шмайсера». Били навмання короткими серіями, ще не бачачи цілі, тільки випали стрілів спалахували позад нас суцільною лавою. Кулі чвікали більше горою, збиваючи нам на голови кору, тріски і дрібне галуззя. Місяця червонопогонникам було мало, і вгору раз по раз з протяжним шкварчанням злітали ракети, розсипаючи голубе мертве світло.

Ліворуч я чув автомати Броза і Змія, бачив, як металися їхні тіні поміж деревами, а туди далі по ліву руку час від часу дуднів Сомів скоростріл — там була найсильніша наша «фаланга» аж із трьох бійців при двох автоматах й одному ручному кулеметі.

«Зрада! Чия? Кого? Звідки?» — билася в голові безпорадна думка, перескакуючи від «найкращих хлопців» Сулими, які добре знали Струсівський ліс і вміли співати пташиними голосами, аж до «579-го», котрий з незрозумілою для мене зухвалістю призначив відправу під носом у гарнізону. Але міркувати над тим уже не було як, на щасливе число «сім» чекала неминуча загибель, я зрозумів це, коли на краю лісу, до якого ми проривалися, теж ударили кулемети, там нас уже піджидали, там спалахнула суцільна смуга вогню, і це вже була не засідка, не залога, а мертве кільце, обіймище смерті, з якого немає ні виходу, ні порятунку. І хоч я готовий був до смерті давно, мене охопило гостре відчуття зустрічі з нею, відчуття переходу в інший світ, і, присягаюся всім найдорожчим, це була мить неосяжної розумом урочистості, яка задушила в мені страх, задушила жаль, вийняла з моїх грудей камінне серце, убгавши замість нього сніп дивовижного щемкого світла, проміння якого єднало мене з небом, єднало з безмежністю. Це було, друже командире, передчуття того, що ви називали «славно вмерти».

Ми розвернули автомати до краю лісу, тепер уже не було потреби одному перебігати, а другому відстрілюватися, ми не мали куди бігти і де ховатися, ми жбурнули по гранаті в бік ворога, лишаячи по одній для себе, а тоді я побачив краєм ока, як упав Броз, накривши грудьми свого елегантного «емпія»,

побачив, як повільно й незграбно гепнувся, наче з коня, Змій, вдарившись широким і вигнутим, мов кінське сідло, плечем, високо задерши ноги у велетенських чоботях, і я піймав себе на тому, що давно не чую дудніння Сомового кулемета — чи набої закінчилися, чи перегрівся від важкої роботи, чи сам кулеметник заснув? — тільки увидів, як низенький Сулима чіпко стояв на широко розставлених ногах, мовби врослих у землю, і стріляв уже з пістоля, а потім пістоль випав з його руки, і Сулима почав осідати, так ніби він і не падав, а вrostав усе нижче і нижче в землю, поки й зовсім сховався.

А Сома й Вербу я не видів і навіть не чув, затявся кулемет у Сома, і Верба не подавав жодного звуку — якби ж хоч чікнув мені по-пташиному, то я би почув, але він не чікав, не стріляв, не давався чути.

А ти, Сірко, де?

Сірко саме вихопився поперед мене і, трохи зігнувшись у колінах на тонких кривих ногах, з усіх сил надавив на цингель «шмайсера», намагаючись витиснути з нього ще бодай одну кулю, а її не було, і тоді я побачив, як між Сіркових сучкуватих лопаток, які випиналися навіть з-під куфайки, випорснула біла лілея, з тих лілей, що цвіли на багнах нашої трощі, й ось майже така лілея випорснула, як жмут вирваної вати, з-поміж лопаток Сірка й почала червоніти, наливаючись кров'ю.

Легенький, худий Сірко нечутно впав на м'яке ріща.

Мій «папашка» теж спорожнів, і, щоб не дістався ворогу, я так угатив ним об стовбур граба, що в руках лишилася люфа. З жалем жбурнувши її на землю, я дістав важкий парабелюм.

— Бандіт, здавайся! — кричало вже не в рупор, а так, мовби граючись.

Я знав, що випустити в ціль вісім куль мені не вдасться. Більша надія була на гранату, яку тепер тримав у кишені.

Дорогою попід лісом замиготіло світло автомобільних фар. Машина розвернулася і спрямувала рефлектори в мій бік. Сховавшись за дерево, я трохи відсапався і вистрілив кілька разів по фарах. То були постріли відчаю. Витрачаючи кулі наосліп, я, мабуть, сам хотів пришвидшити цей фінал. Але, опинившись у такому щільному кільці, де людолови майже трималися за руки, не мав можливості ні маневрувати, ні прицільно стріляти.

— Бандіт, здавайся! — крикнуло позад мене.

Так, це справді була диявольська гра. Червонопогонники, які, мов звірину, погнали нас від вирубу на край лісу, давно зупинилися й не стріляли, щоб не зачепити своїх. Вони лише пильнували щільну облогу, крізь яку не могла прошмигнути й миша.

Ну що ж, гратися — то гратися. Я, майже досвідчений есбіст, котрий лише через віроломну зраду не став районним референтом Безпеки, мусив бути зухвалим.

— А ви точно мене не вб'єте? — голосно спитав я.

— Ні! — крикнув по-нашому, мабуть, той, що репетував у рупор. — Ми вбиваємо тільки за збройний опір!

— Дай чесне слово!

— Слово офіцера!

— Поклянися!

— Клянусь!

Мені ця гра подобалася. Більшовицький офіцер давав мені клятву.

Я витяг з парабелюма порожній магазин. Потім розібрав увесь пістолет і викинув його по частинах у різні боки.

— Виходь з піднятими руками! — гукнув той самий голос, що давав мені клятву.

— Ні, ви будете катувати!

— Брехня! Радянська влада гуманна і милує тих, що покаялися.

— Чесно? — спитав я.

— Слово офіцера!

Ні, це була не гра, а якесь юродство. Довкола лежали мої мертві друзі, а я досі базікав з їхніми вбивцями, ніби хитрував зі смертю, щоб вициганити у неї якусь зайву хвилину. Відчай потьмарив розум. З ким я розмовляю?

Мені стало соромно. Я переклав гранату з кишені в лівий рукав шплінтом догори і підняв руки. Поки що тільки для того, щоб перевірити, чи не посунеться граната рукавом донизу. Ні, вона щільно трималася трохи нижче зап'ястка.

— Здаюсь! — пробелькотів я, бо язик раптом задерев'янів, у роті стало сухо і тісно.

Але, присягаюся, це був урочистий момент. Я рушив назустріч смерті. Душа моя виповнилася дивовижним світлом, яке то розривало груди, то стискалося від солодкого болю в макове зерня. Я був готовий. Зараз мені відкриється найбільша таїна, яка хвилює кожну людину, але ніхто ще не зазирнув у неї, допоки не перейшов межу. Що ТАМ?

В очі мені вдарило світло ліхтаря, та я далі йшов з піднятими руками, вичікуючи слухної миті. Ось

вона! Попереду заметалися чорні тіні й кинулися до мене. Я висмикнув шплінт і засміявся. Тіні відсахнулися, хтось крикнув «Лажись!», а я й далі сміявся, і це вже був сміх юродивого, бо в одній руці я тримав гранату, у другій — шплінт, а вибуху не було.

Вони теж зрозуміли, що зрадлива фортуна підсунула мені замість бойової гранати «тухле яйце», й, оговтавшись від переляку, зайшлися божевільним реготом. Під цей регіт гамселили мене кольбами, кулаками, ногами, поки не повалили на землю. Я хотів, щоб вони забили мене на смерть, хотів захлинутися власною кров'ю, якої набралосся повен рот, хотів згоріти від сорому і досади, але цього разу щастя було не на моєму боці.

— Прекратіть!

Обмолотивши, як снопа, вони обшукали мої кишені і серед іншого відібрали найдорожчу річ. Це був, друже Пластуне, твій компас. Мені потемніло в очах, я зрозумів, що все втрачено назавжди.

Мені зв'язали руки й ноги кабельним дротом і кудись понесли. Крізь верховіття дерев прозиравав молодий місяць, який теж сміявся вигнутим у дугу писком.

Вони принесли мене до студебекера і через задній відкритий борт жбурнули, як снопа, у кузов. Його днище було обшите бляхою, щоб легше змивати кров.

— Соберіте трупи, — сказав той-таки голос, з яким я так нерозважливо жартував у лісі.

Я думав, що мертвих хлопців укидатимуть до мене, але вони зносили їх до ще однієї вантажівки, яка стояла поруч. До мого ж кузова шпурляли підібрану зброю — «емпій»... «шмайсер»... ручний кулемет... ще автомати... Я їх упізнавав, і від того мене брав не жаль, а душив сором, такий тяжкий, що я ладен

був битися головою об залізне днище. Ніби перехитрив не лише смерть, а й Сірка, Броза, Змія, Сулиму, Вербу, Сома.

— Адин... два... трі... — гупали мертві тіла об днище сусідньої вантажівки. — Чотири... п'ять... А на етом сапогі нічево! Поменяємся.

— Потом, потом!

— Потом не захватіш...

— Все?

— Все, та'ріщ лейтенант!

— Нікаво не забилі?

— Нікак нет!

— Тагда заводі!

До кузова напхалося повно солдатні, яка повсідалася на лавах уздовж кабіни та під бортами, а решта стояли і терлися смердючими чобітьми об мою голову, плечі, ребра.

— Осторожно с нім!

— Давезьом тьопленькаво, та'ріщ лейтенант!

Москалі так заіржали, що загойдався важкий студебекер. Втрачаючи рівновагу, вони топталися по мені чобітьми, та я не відчував болю. Хотів, аби затоптали мене на смерть. У голові билася думка: «Хто? Хто? Хто? Хто?»

І хоч не треба все піддавати сумніву, і то не є добре — всіх ставити під підозру, але як би ти, друже Сірку, міркував на моєму місці? Якщо до Струсівського лісу нас покликав «579-й», то чи не мав я права подумати, що це він заманив нас у пастку? Чи не міг припустити, що «579» — код Буревія і гебістам таки вдалося захопити його живим? Хіба не хвалився Свердлов Марійці, що найбільше користі вони мають від спілкування з провідником Буревієм?

«Якби то була правда, то не хвалився б», — сказав Сірко.

«Тоді хто?»

«Ти вижив — тобі видніше. Навіщо питаєш у мертвих?»

Тепер для мене було лише одне виправдання. На допитах я скажу їм не більше, ніж мертві.

Машину так підкидало на вибоїнах, що спресовану москальню кидало з боку на бік, аж тріщали борти.

— Палегче, не скот везьош!

Матюччя перло з горлянок, але шофер тиснув і тиснув на газ, ніби його хтось підганяв. Не минуло й години, як студебекер зупинився на подвір'ї обласного УМГБ, схожому на кам'яний мішок. Мені розв'язали ноги, а руки скрутили дротом за спиною.

— Пшол!

Двоє конвойників завели мене сходами до кімнати, яскраво освітленої лампочкою, що звисала під стелею. Великий стіл, на стіні портрет Сталіна, стільці біля столу і попід стінами, а так — більше нікого. Лише в коридорі чулося тупотіння, там якимось ураз забігали-заметушилися, дехто несміливо заглядав у прочинені на ширину долоні двері. Краєм ока я помітив у тій вузькій проймі знайомого носа під щурячими очима і здогадався, чому лишили відхилені двері. Та мені було байдуже, чи впізнають мене, чи ні. Я не збирався себе вигороджувати. Вони взяли мене зі зброєю в руках і плести казки про те, що я стрілець господарчого відділу, нікого не вбивав і займався лише постачанням харчів, було б зайвим приниженням.

До кімнати, порипуючи чобітьми, зайшло відразу зо п'ять офіцерів. Перший став за столом і дивив-

ся на мене доброзичливо й весело. Кругле кирпате обличчя, русяве волосся, зачесане клинцем навскоси донизу.

— Ну, здрастуй, Місяцю ясний! — це був той голос, що давав мені клятву.

Я постановив собі мовчати, нехай від злості уб'ють, закатують до смерті, але тут мене зачепило за живе. Заїло, що цей самовпевнений кирпань назвав мене Місяцем, бо Гак, котрий заглядав у щілину, вже встиг сказати йому, хто я є. Щоб збити гебістові пиху, я відповів:

— Драстуйте, лейтенанте Свердлов.

Він напружився і ще намагався приховати своє здивування, та я повернувся до його начальника з настобурченим їжакуватим волоссям і, косо всміхнувшись, спитав:

— Я ж не помиляюся, підполковнику Хорсуне, що це лейтенант Петро Свердлов з Умані?

Хорсун, відвісивши щелепу, з підозрою подивився на лейтенанта.

— Тим більше, тим більше, — сказав Свердлов, витискаючи в'ялу посмішку. — Тоді поговоримо, як давні знайомі.

— Мені немає про що говорити з вами.

— Ну, це ти зря.

Він постукав штульбою цигарки об картонну коробку «Казбеку», наче підковував намальованого на ній коня.

— В СБ хлопці розумні, — сказав Свердлов, закурюючи. — Домовимось.

Ну от. І він знає, що я «досвідчений есбіст».

— Я не співпрацюватиму з вами.

— Чому? Ти не хочеш жити нормальним життям?

— Ні. З вами не хочу.

— Чому?

— Тому що я вас не боюся.

Щось було в моєму голосі переконливе. Бо в нашу розмову втрутився підполковник Хорсун.

— Передайте єво на слідствіє капітану Столешнікову, — сказав він і, роздратований, пішов з кімнати.

Але й на слідстві я переважно мовчав. День, другий, третій... Не те, що не йшов на співпрацю, а поводився, як німий. Вони теж обрали незвичну для них методу і зовсім мене не били, не катували. Дотримували слова, яке дав лейтенант Свердлов у Струсівському лісі. Більше морили голодом. Давали раз на день миску синьої баланди і недогризок хліба. Капітан Столешніков, вайлуватий білобрисий москаль віком під сороківку, теж довго мовчав. Він голосно сьорбав чай, окріп для якого набирав у коридорі з «титана», кліпав білими віями під білими бровами, сам собі посміхався. Мовляв, нічого, маємо час і на мовчанку. Коли він крутив головою, комір підшитого білим перкалем френча рипів на товстій шиї, як тісна халява на тлустій нозі. Слідчий мені когось дуже нагадував, але я не міг зрозуміти кого.

Найбільшої муки завдав мені капітан Столешніков, коли кинув на стіл шість світлин і сказав, щоб я назвав усіх, кого впізнаю. Це були фотознімки мертвих. Я впізнав усіх шістьох, хоч вони, скоцюблені і спотворені смертю, були не схожі на себе. Некрасиві, роззуті, бездиханні тіла, покинуті душами. Для щасливої «сімки» серед них не вистачало мене. Навіть на знімку було видно, що кулі прошили Сіркової груди, і я ще тоді побачив, як одна з них, пройшовши навиліт, вирвала жмут вати з куфайки на спині.

Брозова родимка... міцно зімкнуті вуста Сулими... негарно відкритий рот Змія — з-під верхньої губи стирчав кривий зуб... тонкі вуса Сома... Верба із зашмерлим криком сича на вустах...

— Ну? — підігнав мене Столешніков.

— Я їх бачив, але назвати не можу.

— Пачему?

— Я їх не знаю. Ми того дня зустрілися вперше.

— Панятно. Будем ждять, пока сможеш.

Він недбало згорнув знімки в шухляду стола і довго дивився на мене з насмішкуватою цікавістю. Потім вийшов у коридор набрати з «титана» окропу, а замість нього боязко, ніби хтось підпихав його межі плечі, просунувся до кімнати Гак. Був у новенькій формі з погонами старшого сержанта. Мабуть, хотів розповісти, як тут добре живеться. Витерши долоню об райтки, простягнув руку. У мене було сухо в роті, але я плюнув йому в лице. Гак з розумінням утерся рукавом і позадкував до дверей. Здається, він навіть не образився.

Зайшов капітан Столешніков і кинув фразу, яка знов спровокувала мене на розмову.

— Какой дурак упрасніл расстрельную статью? — з жалем спитав він у самого себе.

— Сталін, — сказав я.

Білобрисий Столешніков збілів на крейду і подивився на мене білими від переляку очима.

— Я нічево не гаваріл.

— Я теж.

Відтоді наші стосунки поліпилися і слідство пішло веселіше. Мені навіть здавалося, що ми з капітаном Столешніковим вступили у потаємну змову. Одного разу він сказав, що зміг би мені накрутити

«п'ятнадцятку», якби я не воював у сотні «Холодно-ярці». А так, хоч круть, хоч верть, п'ять років збройного спротиву совіцькій владі множаться лише на п'ять. Я сказав, що не бачу особливої різниці між цими термінами. Мав-бо надію втекти з тюрми значно раніше.

Столешніков уважно подивився на мене з-під білих брів, і я зрозумів, кого він мені нагадує. Авжеж, білого ведмедя.

9

Він ішов мені назустріч цвинтарною алеєю, і, не знаю чому, я відразу відчув, що це хтось із тієї далечини, яка не відпускала мене відтоді, як натрапив на могилу під чорним камінним вітрилом. Чоловік розмашистою ходою простував навстріч, я ще не бачив його обличчя, але щось прикувало мій погляд до нього, і разом із нашим зближенням у грудях почала наростати тривога.

Надворі стояла теплінь, після прохолодних кучок та Великодньої неділі квітень узяв своє, вистрілюючи буйним цвітом та першим молодим листям. Сонце світило до болю в очах, і я — вперше в житті — зодягнув на свого носа темні окуляри, які по дорозі прикупив в універмазі. Не люблю дивитися на світ через чорне скло, але ж сонцезахисні окуляри часто зодягають не лише від сонця. Заглянувши у галантерейний відділ, я приміряв їх перед круглим люстром і сам себе не впізнав. На мене дивився такий загадковий тип, яких я видів лише в кінофільмах про шпигунів. Думаю, що в такому маскарадї мене б не впізнала й Стефа.

На Великодні свята вона поїхала до Поручина, хотїла й мене забрати з собою (на оглядини чи що?), але я сказав, що в мене така робота, з якої не відпрошися навіть за власний рахунок. Воно б, звичайно,

годилося поїхати на родинне сватання, наші заяви на реєстрацію шлюбу вже лежали в загсі Заводського району, але в мене справді так не складалося. І то не тільки через роботу.

— Вибач, Стефцю, — сказав я. — Поїдемо влітку. Вже як подружня пара.

Ми з нею шпацирували попідручки вечірнім міс- том, і Стефа, кокетливо притулившись до мене пруг- кою цицею, спитала здивовано:

— Хіба ми ще не подружня пара?

— Вибач і ще раз, — знітився я. — Ти моя кохана дружина. Бог же бачить, що нам повінчатися ніде.

— Хто хоче, можна сі повінчати, — сказала вона.

— Де?

— У нас.

— У церкви?

— Ні, у церкві Святої Параскеви нині не вінчають.

Тісний ти, світе. Я згадав ту старезну поручинську церкву, що стояла за селом під Лисою Горою. Ми ще з хлопцями дивувалися, що храм звели на відьом- ському узгірку. Може, для того, щоб відігнати нечис- ту силу? А далі за Лисою Горою починалися хутори, де ми стали табором на спочинок, аж раптом нечис- та сила посунула на нас червонопогонним полчищем. Свята Параскева допомогла, командир Бондаренко наказав відступити, щоб виманити москалів на лисе поле, а тоді ми, «холоднярці», «буйні» та «рубачі»¹ разом із куренем Остапа накрили їх таким гура- ганним вогнем, що те поле вкрилося трупом. Тобі, Стефцю, було тоді вже шість рочків, і ти, звичайно, чула клекіт того знаменитого бою, коли ми гнали

¹ Стрільці сотень «Буйні» та «Рубачі».

москалів аж до села Біще, де вони драпцювали під гору, гублячи шинелі й чоботи, залишаючи вбитих і ранених. Їм на підмогу навіть кинули танки, але ми теж не лишилися без опіки. Плече нам підставили два найбільші наші союзники — ліс і ніч. Ліс-батько та ніч-мати — найміцніше партизанське подружжя, дорога моя Стефцю. Поклавши понад сотню червонопогонників, ми втратили п'ятьох стрільців, сімох було поранено, і серед них — одного козака-нетягу, якого Дзідзьо виніс на плечах із поля смерті, аби він через тридцять років знайшов тебе, Стефцю моя солодка, в козацькому місті і взяв за дружину. Дзідзьо ніс мене напівмертвого, ніс осінньої ночі, а пісню співав весняну, співав гаївку про чайку, яка в'є гніздечко в розгойданій трощі, бо Дзідзьо вірив у воскресіння, йому було б дуже прикро, якби виявилось, що він цілу ніч пер на собі мерця.

— Не вінчають у церкві? — перепитав я, ніби впав із неба.

— Певно, що ні.

— А де?

— Підпільно, — сказала Стефа.

— Ще так роблять?

— А як інакше?

— Цікаво, — сказав я. — До таїнства вінчання додається ще одна тайна. Ми, Стефцю, неодмінно це зробимо.

Вона так міцно притулилася до мене, що я почув, як б'ється її серце.

— А що тепер у вашій церкві? — спитав я. — Комора для збіжжя?

— Чому це комора?

— Склад для міндобрив?

- Там правлять, — сказала Стефа.
 — Хто?
 — Батюшка.
 — Краще вже комора для збіжжя, — сказав я.
 — Ну, чому ж. Люди до Бога йдуть, не до батюшки.
 — Он як. А на Великдень гаївки ще водять?
 — Водять. Чому ні?
 — То, може, ти чула таку? «Вітер трошу гойдає,
 чайка гніздечко звиває...»?
 — Ні, — сказала Стефа. — Не чула.
 — А цю?
 Я навіть тихесенько наспівав:

Гей, на горі сосна
 Висока виросла,
 Гей, полюбило дівча козаченька
 Високого росту.

— Таку знаю, — зраділа Стефа. — Чому це ти згадав гаївки?

— Так, перед Великоднем.

Я не сказав Стефі, що згадав нашу церкву. Що навіть на Великдень не було мені більшої радості, коли дівчата співали гаївки і на коло виходила моя сестричка Яруся. Вона вся світилася блакитним небесним світлом, і її ангельський голосочок, теж небесно-блакитний, линув увись понад усіма голосами до того козаченька високого зросту, про якого вона співала. І не було кращої дівчини ні в селі, ні в цілому світі за Ярусю, я пишався нею, любив, як ніхто, і думав, що коли до неї прийде той козаченько, то ми станемо з ним найвірнішими друзями. Останньою вісткою від Ярусі була та анонімна посилка з коржиками,

яких навчила пекти її мама, але я не тримав образи на свою сестричку, я так само її любив, бо вже знав, що навіть міцний чоловік часто не годен подолати страху, а що казати про тендітне дівча, зіткане з блакитного світла, з великоднім ангельським голосочком, від якого пульсує голуба жилка на тонкому, як у пташки, горлечку. Я лиш потерпав за те, щоб той суджений «високого росту», якому вдалося приворожити Ярусю, не кривдив її, не докоряв тим, що брат у неї бандерівець, не ліз у зболену люблячу душу, бо я був певен, що Ярусю любить мене і страждає через те, що так усе сталося. А якщо це не так — то хай буде щасливою, від того і мені камінь з душі.

Наступного вечора я провів Стефу на потяг.

На прощання вона сказала:

— Будь уважний.

Якось так дивно сказала, як ото священики часто повторюють: «Будьте уважні».

— Тобто?

— Будь обережним.

— Де?

— Скрізь. Мені так тривожно лишати тебе самого.

— На три дні?

— А хоч би й на день. Ще ця робота дурна... Весь час думай...

— Стефцю, не треба. Робота як робота. Перед тобою вже досвідчений металург, — похвалився я, хоча насправді металургом не був.

— Сам же казав: пекло.

Мені здавалося, що Стефа чогось недомовляє. Але я кохав її і такою. Я любив на неї дивитися. Милуватися нею. Хтось сказав, що кохання — це коли двоє дивляться в один бік. Дурниця. Я дивився на неї і був

щасливий. Блажен не той, кому треба по зав'язку, а той, кому доста. З мене було доста. Аж забагато. Не вірилося, що підняв стільки щастя.

— Пекло — це всього лиш вогонь, — сказав я. — І знаєш, що тут найважливіше?

Вона закохано дивилася на мене, вдаючи, що уважно слухає.

— Не боятись його, — сказав я. — Не відвертатися від вогню.

Стефа пестила мене очима. Їй не потрібно було дивитися зі мною в один бік. Щаслива, вона думала про своє.

— Поцілуй мене... — попросила.

Стефа пригорнулася до мене всією собою, і я відчув, що в ній уже б'ються два серця.

І ось тепер двоє рідних моїх сердець були далеко в моєму, моєму, моєму Поручині, де й донині стояв відгомін великого бою, де відлунював мій хрипкий голос, що назавжди заплутався у верховітті дерев, а туди далі, під Лисою Горою, тулилася стародавня дерев'яна церква святої великомучениці Параскеви, біля якої дівчата досі водили гаївки.

Гей, на горі сосна
Висока виросла...

А я йшов цвинтарною алеєю, тамуючи тривогу, яку відчув одразу, як тільки зіскочив з трамвая і побачив недалеко від брами легкові машини та барвисту торговлицю розсадою квітів, що їх висаджують на могилах. У Великодні свята кладовища також оживають, хоч тут ще ніколи ніхто не воскрес. Сюди приходять родичі небіжчиків напередодні провідної неділі

обробляти «гробки», і я, сподіваючись невідомо на що, також прийшов. Ступивши на центральну алею, ще звіддалік угледів чоловіка, який ішов мені назустріч, і, хоч я був у темних окулярах, відчув, що зараз мені відкриється чорна діра, з якої прозирне таємниця.

Цвинтарна зелень тяглася до неба дужче, ніж де, розімліле на сонці повітря пахло ладаном і гіркуватою тлінню, й від того було аж парко. Чоловік зняв із голови високий військовий кашкет, легким жестом поправив волосся, що спало йому на чоло. Мабуть, мене насторожило саме те, що він був у військовій формі — в мені сидів невитравний рефлекс не лише на чорні плащі, але й на військовий виряд. А може, я сам себе роз'ятрював чи навіть дурих, помітивши, що він ішов від тієї могили, і ще припускаючи крихку думку, що то мені тільки здалося.

Син? Родич? Товариш?

Він став, закурив, озирнувся на ту могилу (чи ж на ту?), ніби міркуючи, чи чогось не забув. Ось я від нього уже за крок. Смагляве обличчя суворе, але ще тримає тінь недавнього усміху. Щось знайоме гостро прозирнуло з того обличчя. Не може бути! Мені ввижалося чорті-й-що. Я ледве не зірвав із себе чорні окуляри, які мені муляли, заважали й застували світ. Стодоля!!! Леле, переді мною стояв Стодоля. Тільки це був не той Стодоля. Василь Мандзюк, якби вижив, постаршав би до мого віку, а тут — молодий офіцер, літами ледве за тридцять, тільки дуже схожий на Стодолю та ще й у погонах капітана, які той колись носив. Син? Чи просто схожий чоловік? Ні, тут уже нічого не могло бути просто...

— Батя, ти чьо? Может, хотел закурить?

І голос, голос... Простягнувши зім'яту пачку, він весело дивився на мене лискучими, як щойно вилущені каштани, карими очима. Щоб перекинутися словом з капітаном, я вперше в житті наважився задиміти і взяв цигарку. Він креснув сірником, підніс мені вогню у пригорщі, і я так довго й невміло пихкав, що, поки припалив, йому урвався терпець.

— Побігав, батя. Служба!

Дивлячись йому вслід, я бачив, як він пружною ходою вийшов за браму і сів за кермо синього «жигуля».

Отаке — капітан почаствував мене куривом, а я навіть не встиг йому подякувати. У роті було гірко. Я викинув в урну погаслу цигарку й пішов алеєю туди, де під чорним камінним вітрилом уже третій рік стояв на якорі мій колишній друг.

На його могилі поралася жінка в акуратно пов'язаній поверх голови хустині, з-під якої спадало в'юнке темне волосся. Вона була в тонких гумових рукавичках і висаджувала на могильному квітнику вже розцвічені фіолетові братки. Руками загортала корінці живих кущиків у землю й відразу поливала їх із пляшки водою. Я зрозумів, що на цвинтар її привіз машиною син, котрий пригостив мене цигаркою.

Тривога, яка давно підступила до серця, млоїла дедалі гостріше. Я стояв і боявся, що жінка зараз обернеться, та водночас знемагав від нетерпіння, коли ж вона, нарешті, погляне в мій бік.

Стояв і не міг навіть кашлянути, щоб повернути до себе увагу. В горлі було сухо й гірко.

Та якщо на людину довго дивитися, вона той погляд неодмінно відчує. Наш погляд буває пронизливіший за крик.

І вона озирнулася. Глянула коротко через плече і знов повернулася до садіння братків, не здогадуючись, що вдарила мене навідліг тими синющими очима, від яких засинів увесь світ. Світ засинів, схитнулася земля, усе, що жило в мені і боліло з того часу, як шміраки накрили нас у трощі, враз розбилося на дрібні скалки, розсипалося, подруго Волошко, як ваше намисто в бункері, коли ви його розірвали.

Вона й далі висаджувала квіти, а з-понад неї дивився на мене з овального порцелянового знімка залюблений у Сосюру сатана, дивився Броз, який викупив ціною невідь-скільких життів, ціною святої крові, ціною жорстокої облуди, ціною того, що немає ціни, викупив свою любов і своє життя. Це він завів нас до Струсівського лісу в пастку, а там упав, прикинувшись мертвим, і я вже вкотре почув, як гупають мертві тіла об днище кузова, і голоси: «Адін... два... трі... четире... пять...» А де шостий? Усіх без мене мало бути шестеро, але це тільки одна з дрібниць, яка могла виявитися і випадковою, та чомусь вона ще тоді засіла мені в голову, як скіпка в око.

Не пощадив юда і свого вірного охоронця Змія, через якого врятував життя Михасі, підмовивши його відпустити її зі Степка, після чого вони, очевидно, вдвох опинилися на службі в Тернопільському УМГБ. Хто тепер скаже, скільких він запродав і відколи став агентом, якщо заробив у більшовиків не тільки офіцерське звання, але й орден? Незмінним було лише його божевільне кохання, й виходить, що Броз узяв Михасю тяжкою від Стодолі, ну, так, тепер я згадав, як її нудило ще в бункері під час переслухання. Ось чому ви, товаришу капітан, як дві краплі води, схожі не на Михайла Степано-

вича Тимчака, а на Василя Йосиповича Мандзюка. Думаю, що ця разюча схожість і звела Броза передчасно в могилу.

Так і кортіло спитати: «Повісився чи спився?»

Але я мовчки пішов алеєю далі, нагнувши голову і зімкнувши за спиною руки. Все було зрозуміло. Окрушини мого розтрощеного минулого знов зібралися до купи в ясну картину. Тобто в похмуру. Дуже похмуру, чорну картину.

Я підвів голову і побачив, що цвинтар живе своїм життям. Тут і там на могилках поралися люди. Працювали сапками, виривали бур'ян, обсипали «гробки» жовтим піском.

Можна було йти до трамвая. Не хотілося в неї нічого розпитувати. Тепер я все знав. Та в мені здіймалася злість. Я йшов алеєю, заклавши руки за спину і нагнувшись уперед, як ходив по камері-одиночці, бачив себе таким збоку, але не змінював пози. Я її заслуговував. І злився на себе.

«Ти просто боїшся», — казав собі.

«Чого?»

«Ти мусиш відкритися їй».

«Пощо?»

«Нехай знає, що тобі все про них відомо. Казав же Юрко-Жук: «Гадаєте, лише КГБ не спить? Е, ні... СБ також працює». А ти ж усе-таки референт Безпеки, не дідька лисого хвіст».

«І що далі?»

«Скажи їй так, як вона сама колись казала: немає нічого таємного на світі, окрім семи святих тайн».

«Добре. І що це дасть?»

«Як що? Нехай не поспить, помучиться. Чи ти й досі не байдужий до неї?»

«Заткни пельку».

«Тоді зізнайся, що ти боїшся».

«Кого? Її?»

«Та ні. Боїшся, що вони не дадуть тобі спокою. Або заберуть на слідство у зв'язку з наново відкритими обставинами, або підкинуть детальний план Дніпрогесу».

«Ну, знаєш!.. Можеш докоряти мені чим завгодно, тільки не страхом».

«Тоді зніми з себе ці блазенські окуляри. Ти завжди дивився на світ своїми очима. Не відвертайся від вогню».

«Будь ласка!»

Я зняв окуляри і побачив світ таким, яким створив його Бог. Як у Святому Письмі: «І побачив Бог світло, що добре воно». І я подумав, що якби для людей було забагато сонця у небі, то Господь сам би зробив так, аби його стало менше. Взяв би і трохи вкрутив свою лампу.

Прибравши руки з-за спини, я випростався. І знов підійшов до тієї могили. Михася, що сиділа навпочіпки, якраз теж підвелася і милувалася на свою роботу. Фіолетові братки з жовтими фартушками цвіли двома рядочками. Знявши гумові рукавички, вона перевела подих. Була красива, як гадина. Літа її не зів'ялили, а додали довершених зрілих форм. Так старіють хіба добірні меди, які з часом набирають стиглого смаку і забарвлення. Може, якогось чару доворожили косметичні хитрощі (губи й очі були в міру підведені), не знаю, я на тому розуміюся, як вовк на зіздах, але це була нестерпно вродлива жінка. Із тих жінок, за яких кволі серцем чоловіки продають найсвятіше, у тому числі й рідну матір.

Через те, дивлячись не на неї, а на овальний портрет на чорному вітрилі, я спитав:

— Чоловік?

Вона, звісно, не впізнала мене з першого погляду і радше здивувалася моєю цікавістю та словом «чоловік», бо в цьому козацькому місті навіть учорашні селюки казали «муж», «супруг», «благоверний», а в гіршому разі просто «казьол».

— Так, — почув її голос.

— Хворів?

Такі розмови часто зав'язуються між незнайомими людьми саме на цвинтарі, але, мабуть, щось було написано на моєму лобі, бо враз я побачив, як вона вся напружилась і постаріла.

— Хворів... — сказала вона, і її очі поширшали.

Щоб згладити цю стресову мить упізнання, довелося піти навпростець.

— Як вам спиться... подруго Волошко? — спитав я, дивлячись у її нестерпно красиві, синіші за небо очі.

— Місяць... — промовила вона пошепки. — Звідки?..

Мені лиш тепер спало на гадку, що Михася могла й не знати про всипу у Струсівському лісі. Але це не мало значення.

— Жорстоко, — сказав я. — Найпідступніша зрада з усіх, що я знав.

— Ви хотіли, щоб мене вбили?

— Ні, у тому-то й річ, що тоді не хотів. Я знав, що ви була вагітна.

— То вбийте тепер.

— Мовчіть.

— Збоку легко судити, — сказала вона. — Ніхто не був у моїй шкурі.

— Отож-бо. У шкірі. Чи, може, ви скажете, що й він нікого не всипав? Як і Стодоля?

— Ви прийшли сюди допитувати мене?

— Та ні, хтів заспокоїти вас. Що, може, Стодоля справді тоді нікого не сипав. То міг робити Броз.

— Не рухайте мертвих, — сказала вона.

— Я до того, що син ваш — викапаний Стодоля. Весь у батька.

— Так, вони схожі. Я бачила, що ви стрілися з ним.

— Уявляю, як Брозові було на нього дивитися.

— Він його любив.

Мені більше не було про що розмовляти з нею. Тепер вона знає, що немає на світі нічого таємного, окрім семи святих тайн.

Я повернувся й хотів піти, не прощаючись, та ще не ступив і кроку, як вона зупинила мене.

— Місяцю!

Я озирнувся.

— Ви у нас святий, то знайте ж! То не син Василя!

— А чий?

— То його брат!

— Який брат?

Мені по шкірі пішов мороз.

— Влодко! У нас своїх дітей не було, то ми забрали його з дитбудинку.

— Влодко?

— Ви ж його врятували, ні?

Я зрозумів її натяк. Вона хотіла сказати, що ми всі пов'язані одним гріхом. Та це було зовсім не так.

— Ні, — мовив я. — Малий щось переплутав.

І пішов до брами. Але зупинився ще раз і моя рука шугнула в кишеню маринарки. Я намацав там одну безцінну для мене річ, яку зберігав довгі роки, і її

не змогли знайти й відібрати у мене ні на пересильних пунктах, ні в карцерах, ні в бараках посиленого режиму, ні навіть тоді, коли роздягали догола й вибивали ребра і зуби.

Це була біла перлина з її намиста, яку я підібрав у бункері майже на очах у Броза. Маленька, як горошина. Я взяв її на долоню і подивився у небо. Яскравішого сонця я ще не видів. Бог підкрутив гнота у своїй небесній лампі до найвищої межі. Та я зовсім не мружився на сліпуче світло і не відвертався від нього. Розмахнувся з усіх сил і пожбурих перлину далеко в небо.

Мені ще здалося, що вона зблиснула в повітрі, а де впала — не чув і не бачив.

2014—2017 рр.

Віг автора

Дякую тобі, читачу, за те, що ти прийняв цю книжку з відкритим серцем. Якщо тобі доведеться коли-небудь їхати з Тернополя в напрямку Бережан до нашої духовної вершини Зарваниці, то за Купчинцями, не доїжджаючи до Ішкова, по ліву руку тобі відкриється широчезна долина. То просторий берег Стрипи, в неозорості якого губиться й сама річка, вже не така повновода, як була колись. Саме тут і стояли густі очерети — троша, де відбулася драма, описана в цій книжці. Окинь оком той терен, мій друже, постій край дороги в мовчанні.

Уперше цей край мені показав Роман Коваль (рівненський), нинішній командир окремої тактичної групи «Волинь» Української Добровольчої Армії. Ми пройшли Соснів, звідки Роман родом, Раковець, Багатківці, Ішків, Купчинці. У Багатківцях свого часу Юрій Горліс-Горський працював над «Холодним Яром» (збереглася та хата священника), і я зрозумів, що це — знак: Холодний Яр не відпускає мене. А за кільканадцять кілометрів відси лежить село Ладичин, звідки походить один із героїв мого роману «Маруся» сотник Галицької Армії Осип Станімір. Коло замкнулося. Дякую тобі, мій друже Ковалю, за ближче знайомство зі Стрипою.

Хто, товариство, береться за тему бандерівського підпілля, тому важко обійтися без ґрунтовних праць Михайла Андрусяка, що стали мовби доповненням до багатотомного «Літопису Української Повстанської Армії», яке дає нам глибоке розуміння тих драматичних подій на документальному рівні. Мене особливо вразили протоколи допитів Служби Безпеки ОУН в Тернопільщині (46-й том Літопису), а найдужче — «Справа юди», до якої Михайло Андрусяк зробив вельми важливі завваги у своїй книзі «Брати просторів». Тому не випадково саме Михайло став моїм консультантом під час написання «Трощі», то більше, що нас обох завжди надихав справдешній Герой України, сотенний УПА Мирослав Симчич (Кривоніс). Я дякую долі за те, що подарувала мені не просто близькі взаємини з Лицарем Української Честі Кривоносом, але щось значно більше і неминуще.

Хочу окремо вклонитися Ірині Паєвській, доньці одного з героїв цього роману — Юрія Паєвського (Жука), світла йому пам'ять. Пані Ірина передала авторові батьків архів, де виняткову цінність становлять диктофонні записи «допиту», який Юрій Паєвський, дочекавшись незалежності, таки влаштував зрадникові. Авжеж, ідеться про колишнього окружного провідника СБ Кліма, котрий здав юного Жучка, його маму Олександру Паєвську (Орисю) та ще багатьох знаних підпільників.

Дякую моєму побратимові Івану Басюку, з яким ми останні два роки розмовляли галицьким діалектом з його місцевими особливостями та співали гаївок навіть по телефону. Сердечне СПАСИБІ воякам УПА Іванові Джоджику, Василеві Кирилюку, Іванові

Буртику (США), ревним дослідникам історії рідного краю Богданові Сидораку, Романові Сколоздрі, Василеві Панькевичу, Іванові Нетреб'юку, письменникам Євгену Дудару та Олександрю Смику, Ярославу Джоджику, Русланові Кулику, Віктору Свищо... Не вмістити в короткому післяслові усіх, хто сприяв написанню «Трощі», бо до цього списку мали б увійти тисячі й тисячі моїх читачів, які надихали мене до праці.

Насамкінець хочу нагадати, що в оунівському підпіллі, як і в лавах УПА, було багато людей з однаковими псевдонімами, тому прошу не переносити враження від персонажів роману на конкретних історичних осіб.

Зміст

<i>Частина перша. Зрада</i>	5
<i>Частина друга. Слідство</i>	125
<i>Частина третя. Вирок</i>	289

Літературно-художнє видання

ШКЛЯР Василь
Троща
Роман

В авторській редакції

Керівник проекту *М. Г. Шакура*
Відповідальний за випуск *О. В. Стратілат*
Художній редактор *Ю. О. Дзекунова*
Технічний редактор *В. Г. Євлахов*
Коректор *Н. Я. Радченко*

Підписано до друку 13.07.2017. Формат 84x108/32.
Друк офсетний. Гарнітура «Petersburg». Ум. друк. арк. 21,84.
Наклад 5000 пр. Зам. № .

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
Св. № ДК65 від 26.05.2000
61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а
E-mail. cor@bookclub.ua

Віддруковано у ПРАТ «Харківська книжкова фабрика «Глобус»»
61012, м. Харків, вул. Різдяна, 11.
Свідоцтво ДК № 3985 від 22.02.2011 р.
www.globus-book.com

КНИЖКОВИХ

• за телефонами довідкової служби
(050) 113-93-93 (МТС); (093)170-03-93 (life);
(067) 332-93-93 (Київстар); (057) 783-88-88

• на сайті Клубу: www.bookclub.ua
• у мережі фірмових магазинів
див. адреси на сайті Клубу або за QR-кодом

Надсилається безоплатний каталог

Запрошуємо до співпраці авторів
e-mail: publish@bookclub.ua

**Запрошуємо до співпраці художників,
перекладачів, редакторів**
e-mail: editor@bookclub.ua

**Для гуртових
клієнтів**

Харків

тел./факс +38(057)703-44-57
e-mail: trade@bookclub.ua
www.trade.bookclub.ua

Київ

тел./факс +38(067)575-27-55
e-mail: kyiv@bookclub.ua

Одеса

тел./факс +38(067)572-44-28
e-mail: odessa@bookclub.ua

Шкляр В.

Ш66 Троща : роман / Василь Шкляр. — Харків : Книжковий
Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2017. — 417 с.

ISBN 978-617-12-3940-1 (PDF)

Для нього, відчайдушного вояка УПА, війна вже минула, проте боротьба триває у невгамовному серці. «Свої» і «чужі», дружба та розбрат, кохання і зрада, помилування й помста.. Усе переплелось й відгукнулося болем, коли через багато років він натрапив на свіжу могилу давно загиблого побратима. Минуле накочується з новою силою, щоб він постав перед розгадкою таємниці, перш ніж розпочати нове життя. Доля всміхається йому очима коханої жінки, але не приносить душевного спокою. Він — воїн, і ця битва — на все життя..

УДК 821.161.2
ББК 84(4Укр)